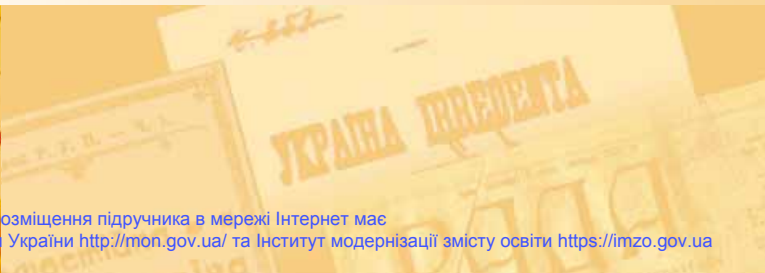
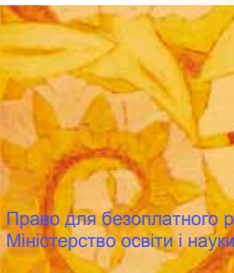

Ф.Г. Турченко, В.М. Морозко

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ 9

УДК 94(477)(075.3)
Т89

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20.03.2017 № 417)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проєктів для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Кулешова Т.А., учитель Лисичанської багатoproфiльної гiм-назiї Лисичанської мiської ради Луганської облaстi, учитель-методист;

Неумитий В.М., методист iсторiї, права в районному методичному кабiнетi Звенигородської районної державної адмiнiстрацiї Черкаської облaстi, учитель-методист;

Лаврут О.О., доцент кафедри iсторiї, суспiльно-гуманiтарних дисциплiн та методики викладання Донецького облaсного iнституту пiслядипломної педагогiчної освiти, кандидат iсторичних наук.

Турченко Ф.Г.

Т89 Історія України : підруч. для 9-го кл. загально-освіт. навч. закл. / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко. – Київ : Генеза, 2017. – 384 с. : іл., карти.
ISBN 978-966-11-0838-6.

Підручник відповідає навчальній програмі з історії України, затвердженій МОН України. У виданні подано систематизований виклад історичних подій та аналіз процесів, що відбувалися в Україні наприкінці XVIII – початку XX ст. У тісному зв'язку з модернізаційними процесами й становленням індустріального суспільства розглядається українське національне відродження.

УДК 94(477)(075.3)

ISBN 978-966-11-0838-6

© Турченко Ф.Г.,
Мороко В.М., 2017
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2017

ТЕМИ:

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Шановне учнівство! У підручнику, який ви розгорнули, викладено курс історії України для 9 класу. Хронологічно це період від втрати залишків автономії у складі Російської імперії наприкінці XVIII ст. до початку Першої світової війни в 1914 р., під час якої почалася Українська революція і відбулася перша в новітній історії спроба України відновити свою незалежність.

У підручнику розглядається адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської та Австрійської імперій, їхнє становище в системі міжнародних відносин, соціально-економічні зміни (господарство, власність і матеріальне становище різних категорій населення, відносини між соціальними станами тощо), культура й релігійні процеси, розгортання боротьби українського народу за національне визволення і формування власної держави.

Про те, як наприкінці XVIII – на початку XX ст. прокладався нелегкий шлях до свободи, вам і розкажемо в цьому підручнику.

Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Українські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Повсякденне життя та культура України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Українські землі у складі Російської імперії у другій половині XIX ст.

Українські землі у складі Австрії (Австро-Угорщини) у другій половині XIX ст.

Українські землі на початку XX ст.

Повсякденне життя та культура України в середині XIX – на початку XX ст.

1

2

3

4

5

6

7

Хочемо дати кілька порад, як працювати з книжкою.

Кожен новий параграф починається з рубрики «Згадайте», яка містить кілька запитань з актуалізації знань з історії України для 8 класу чи курсу всесвітньої історії. Сформулювавши чіткі відповіді на них, ви значно полегшите засвоєння нового матеріалу. Адже історія – це безперервний хід подій, з яких кожна наступна пов'язана з попередньою.

Після ознайомлення з авторським текстом підручника, вам потрібно закріпити матеріал теми уроку. Першим кроком на цьому шляху буде робота над запитаннями, які сформульовано після кожного параграфа під рубрикою «Перевірте себе». Наступним кроком у процесі творчого засвоєння матеріалу є робота з історичними джерелами – документами минулого, свідченнями осіб, які брали участь в історичних подіях, фрагментами творів видатних істориків та ін. Їх розміщено під рубрикою «Документи та матеріали».

Пошуки відповідей на поставлені в підручнику запитання й робота над історичними джерелами сприятимуть формуванню наукових уявлень про минуле України, навчатимуть самостійно мислити, вільно оперувати здобутими знаннями, дискутувати, висловлювати і відстоювати свою думку, точку зору у класі та поза школою.

У підручнику вміщено значну кількість історичних карт, таблиць, схем і графіків, які допомагають краще усвідомити зв'язки між історичними явищами та процесами в часі та просторі. На сторінках підручника подано кольорові ілюстрації – портрети історичних осіб, репродукції картин із зображенням історичних подій, світлини й малюнки тощо. Вони розширюють уявлення про історичну епоху, надають йому певного естетичного забарвлення.

Велику допомогу під час вивчення навчального матеріалу нададуть короткі хронологічні таблиці («Запам'ятайте дати») і тлумачення нових термінів («Словник термінів»), які наведено в кінці кожного параграфа.

Наприкінці кожного розділу передбачено проведення практичних занять, уроків узагальнення та тематичного оцінювання, покликаних систематизувати вивчений матеріал у межах ширших тем й історичних періодів, сформулювати навички роботи з історичними джерелами й текстами з наукових досліджень.

Бажаємо успіхів!

ВСТУП

§1

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НАПРИКІНЦІ
XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли почався ранній Новий час (ранньомодерна доба) в європейській історії і що тоді відбувалося в Україні? 2. Які найвидатніші досягнення українського козацтва ви можете назвати? 3. Чому українство в XVII–XVIII ст. не змогло зберегти державність? 4. Яке значення мало поширення в Європі назви «Україна» для майбутнього українського народу?

1. Ранній Новий час в історії України. Перш ніж розпочати вивчення курсу історії України кінця XVIII – початку XX ст. згадаймо, які події відбувалися на території нашої країни в попередній історичний період – ранній Новий час, який ще називається *козацькою добою*.

Вам відомо, що в Середні віки на території України існувала давньоукраїнська держава – Київська Русь. У XIII ст. під ударами Монгольської імперії вона втратила незалежність, а в XIV ст. потрапила в залежність від Польщі і Литви. Наприкінці XV – на початку XVI ст., коли Середні віки закінчувалися і настав ранній Новий час (ранньомодерна епоха), в Україні почалася – *козацька доба*, яка продовжувалася до кінця XVIII ст.

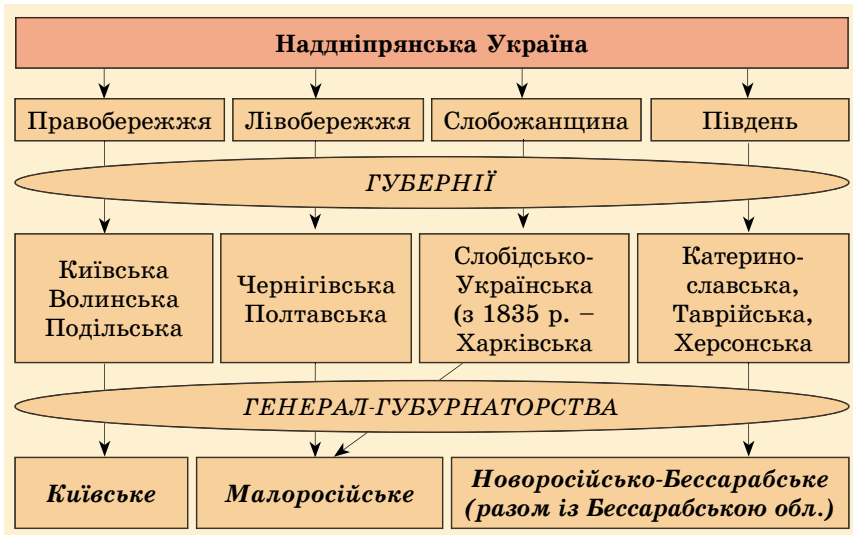
Символічно, що поява козацтва збіглася з початком раннього Нового часу всесвітньої історії. Саме 1489 р., за три роки до відкриття європейцями Америки, яку назвали Новим Світом, з'явилася перша письмова згадка про козаків. Це була одна з тих подій, від яких іде відлік *Нової епохи* всесвітньої історії, характерною особливістю якої було прагнення людей до економічної, політичної і духовної свободи. Разом з тим почалася ера колоніальних воєн, яка характеризувалася відродженням найжорстокіших форм *рабства*.

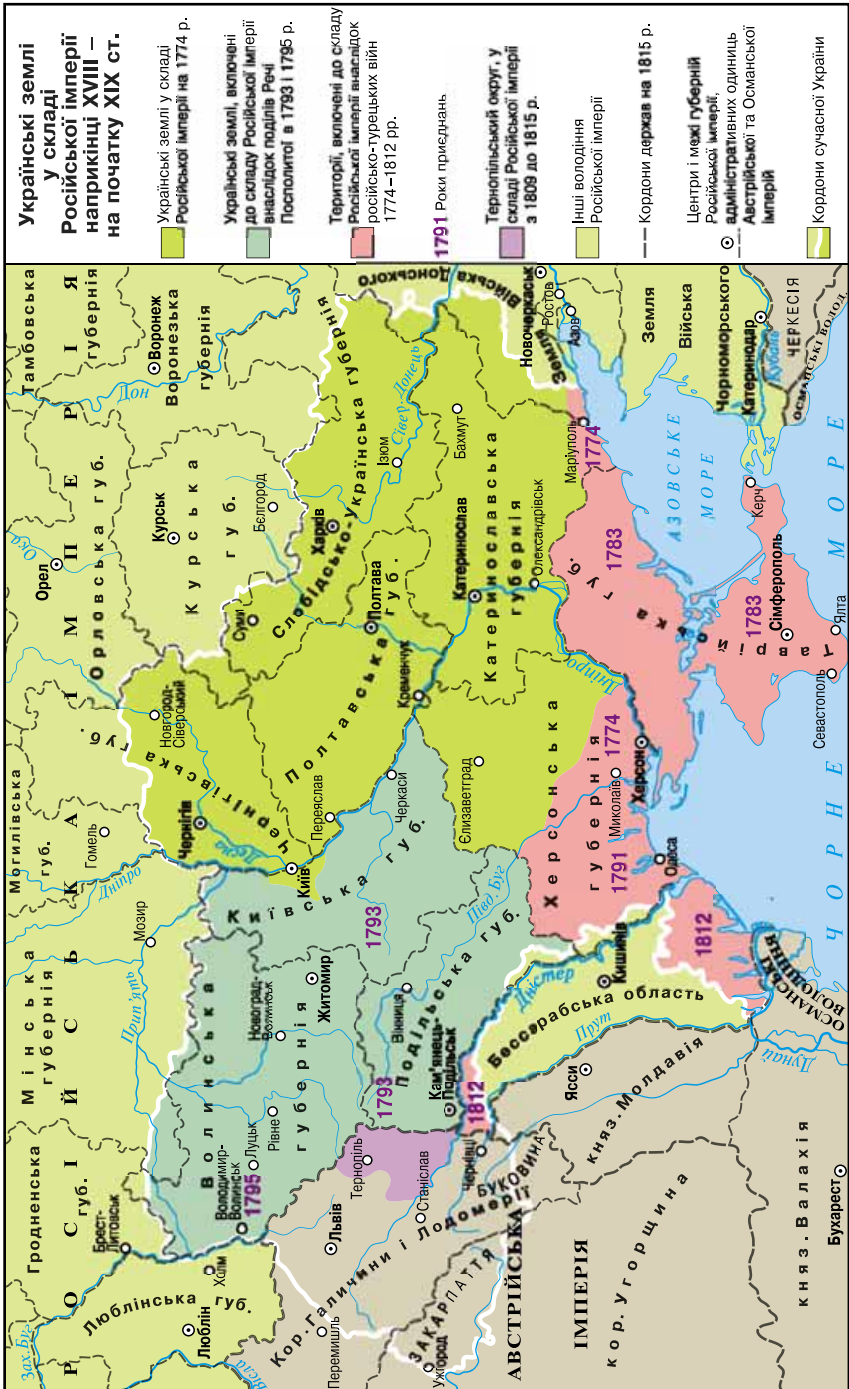
Про відкриття Америки в Україні мало хто знав. А козацтво з його відразу до *рабства* і прагненням до вільного життя увійшло у свідомість українців, заповнило його душу, почуття, пісні, легенди, вкарбовувалося в історичну пам'ять. Неможливо знайти в історії України якесь інше явище, яке б так глибоко і різнобічно вплинуло на історичну долю її народу. У козацтві переважали українці, але до його складу входили представники різних етнічних груп – усі, хто цінював свободу і гідність.

Ще не сформувавшись як слід, козацтво стало на захист свого народу проти татарсько-турецької небезпеки, яка загрожувала самому його існуванню. А зміцнівши, воно повело важку боротьбу за свої соціальні, національні й релігійні права проти однієї з наймогутніших держав Європи – Речі Посполитої, апогеєм якої була Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. Водночас козаки рішуче протидіяли й постійним спробам Московської держави підпорядкувати їх. І самостійно, і в складі війська Речі Посполитої українські козаки неодноразово брали участь в походах на Москву.

2. Україна у складі двох імперій. У другій половині XVIII ст. Російська імперія ліквідувала державницькі надбання українського народу – Гетьманщину і Запорозьку Січ. *Козацька доба* відійшла в минуле. Надніпрянська Україна (Лівобережжя і Правобережжя) опинилася під владою Російської імперії, Західна Україна (Галичина, Буковина і Закарпаття) – Австрійської імперії. 80% українців жили в підросійській Україні, 20% – у підавстрійській. Кордон між двома імперіями проходив по р. Збруч.

На всі території України, які опинилися у складі Росії, поширювався загальноімперський адміністративний устрій. Адміністративно-виконавча влада в губерніях здійснювалася губернаторами, яких призначав імператор. Для посилення військово-політичного контролю на певний час утворювалися генерал-губернаторства на чолі з генерал-губернаторами.

Характерно, що частина суцільно заселених українством земель опинилася за межами дев'яти українських губерній. Це великі райони Кубані, Війська Донського, Воронежської, Курської, Гродненської, Мінської, Могилівської, Люблінської губерній і частина Бессарабії (див. карту на с. 251). Таким чином, адміністративно-територіальний поділ у Російській імперії не враховував географію національного розселення. У цьому виявлялася імперська політика царизму, спрямована на посилення поліцейського контролю над населенням і прискорення русифікації українського народу.

Австрійська імперія також складалася з мішанини земель, народів, релігій і мов, які мали різні історичні, культурні та релігійні традиції, але над ними не було однакової системи управління. Не випадково її називали «клаптиковою імперією».

З трьох західноукраїнських регіонів – Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття – найперше до складу Австрійської імперії потрапило Закарпаття. Ще у XVIII ст. у

складі Угорського королівства воно підпало під владу Австрії. Але фактично Закарпаття продовжувало управлятися з Будапешта, столиці Угорщини. Буковина після 1849 р. одержала право окремої провінції (краю). Інші ж українські землі об'єднали разом з польськими, які дісталися Австрії після знищення Речі Посполитої, вони мали назву Королівство Галичини і Лодомерії (Володимирії – колишнього Володимирського князівства).

3. «Довге» ХІХ ст. в Україні: модернізація і національне відродження. Період перебування України у складі Російської і Австрійської імперій інколи називають *імперською добою*. Наприкінці ХVІІІ ст. багатьом у Європі здавалося, що ці дві імперії вічні. Важко було тоді знайти людей, які вірили, що після ліквідації Гетьманщини та розподілу Польщі між Росією і Австрією Україна має майбутнє.

Але з історії відомо, що імперії не вічні: вони з'являються, розвиваються і розпадаються. Така неблаганна логіка історії. Російська й Австрійська імперії не стали винятком. У кінці ХVІІІ–ХІХ ст. у світі розгорнулися історичні процеси, які врешті призвели до їх розпаду. Це – *модернізація і національне відродження*, які почалися в Західній Європі і поступово перекинулися в Україну. Ці процеси діяли на користь українському та іншим залежним народам, сприяючи їх самозбереженню, розвитку й відновленню держав. Вони почалися ще наприкінці ХVІІІ ст. і продовжувалися на світанку ХІХ ст. Ось чому історики, об'єднуючи їх в один історичний період, умовно називають ХІХ століття «довгим».

У чому ж виявлялася суть цього періоду?

Наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст. у Західній Європі настає ера машин. Ручна робота в сільському господарстві й ремеслі, яка багато століть була основою життя суспільства, поступається місцем машинному (індустріальному) виробництву.

Перехідний період від аграрно-ремісничого до індустріального виробництва, який охопив ХІХ – початок ХХ ст., називають *модернізацією (модерний – сучасний; зміни відповідно до вимог сучасності)*. Історичний процес значно пришвидшився, супроводжуючись стрімким технічним прогресом, зміною соціального складу суспільства, політики, культури та світогляду людей. Відбувався значний поступ в організації виробництва. Економічні відносини стали будуватися на приватній власності на засоби виробництва, вільнонайманій робочій силі, ринкових відносинах і конкуренції.

Разом з іншими країнами Європи в епоху модернізації вступила й Україна. Масштабні війни та революції ХІХ ст.

майже минули її. Натомість XIX ст. – початок XX ст. – це період складних внутрішніх перетворень України: *розпаду феодалних відносин, ліквідації кріпацтва, становлення на її теренах машинного промислового виробництва, поширення ринкових відносин, зростання міст (урбанізація), розпаду станового суспільства і формування нових соціальних груп, розвитку освіти, літератури, мистецтва й науки. Усе це в комплексі становило процес модернізації України.*

В умовах бездержавності й розподілу її території між Російською та Австрійською імперіями модернізація в Україні порівняно з країнами Західної Європи і Сполученими Штатами Америки набула певних особливостей. Кріпацтво в Австрії було ліквідовано в 1848 р., у Російській імперії – у 1861 р. *Промисловий переворот* в Україні відбувся із запізненням на півстоліття, а індустріалізація охопила, головним чином, ті галузі промисловості, які постачали ресурси імперіям, вугільну та металургійну – в Російській, нафтовидобувну – в Австрійській. Урбанізація відбувалася повільно. Ще одна особливість полягала в тому, що українство складало *меншість* у тих верствах населення, що були рушіями модернізації, визначали прогрес суспільства, а саме – промисловий і робітничий клас та інтелігенція. Розвиток національної культури й освіти також гальмувався.

Однак це не змінило суті та загальної спрямованості модернізаційного розвитку України. Цей розвиток у XIX – на початку XX ст. відбувався відповідно до загальноєвропейських і загальносвітових тенденцій.

У тісному зв'язку з модернізаційними процесами і становленням індустріального суспільства відбувалося українське національне відродження.

Національним відродженням називають культурно-політичний процес, у ході якого етнос (народ) починає відчувати себе як нація – територіально об'єднана етнічна спільнота, що усвідомлює історичну, культурну та економічну єдність, має спільне бачення майбутнього.

Національний рух на арену суспільного життя України вийшов у першій половині XIX ст. Саме тоді люди згадали свою славу історію і стали замислюватися над питанням: чи можливе повернення до незалежного існування? З'явилися окремі особи та групи людей, як правило, освічених, які пропагували ідею об'єднання українців в єдине ціле з метою створити власну державу. Ця ідея дедалі глибше пускає коріння в свідомість суспільства. У XIX – на початку XX ст. український етнос починає усвідомлювати свою єдність і прагне самостійно вирішувати власну долю.

У результаті історичних досліджень на підставі багатьох фактів довели, що процес національного відродження проходив у три етапи (фази): перший етап (фаза А) – академічний (науковий), другий (фаза В) – культурницький (українофільський) і третій (фаза С) – політичний.

На *першому етапі*, який почався після втрати автономії і продовжувався до середини ХІХ ст., українці, як окремий етнос (народ), стають об'єктом уваги невеликої групи освічених людей, що збирають і публікують українські народні пісні, казки, легенди, досліджують звичаї та вірування, пишуть історичні трактати і художні твори. У результаті досліджень відкривається для суспільства факт існування українського народу з його мовою, історією і культурними особливостями.

На *другому етапі* – культурницькому (українофільському) – виникають видавничо-культурні, просвітницькі, музейні, археографічні (такі, що публікують документи) та інші заклади й організації. Йде поширення і вивчення вже зібраної спадщини, а також тієї, що продовжує збиратися. Узагальнюється історичний і політичний досвід, формуються теоретичні підстави для створення перших політичних партій. Національна самосвідомість проникає в ширше коло освіченого населення. Другий етап продовжується до середини 90-х років ХІХ ст.

На *третьому етапі* – політичному – національний рух переростає в масову боротьбу, і висувається вимога відновлення державності у формі автономії або незалежності.

Саме в контексті трьох етапів розглядається визвольний рух у підручнику.

4. Населення України, його національний і соціальний склад.

Наприкінці ХVІІІ ст. на українських землях проживало понад 10 млн осіб. В Україні, підконтрольній Росії, було 7,8 млн, на українських територіях Австрії – 2,2 млн жителів. За чисельністю та територією, яку займали, українці були одним з найбільших народів Європи. Протягом ХІХ ст. кількість населення на українських землях зростає: станом на середину століття – до 20 млн, а на початку ХХ ст. – 36 млн осіб.

Зростання чисельності населення супроводжувалося зміною його етнічного складу. Якщо в кінці ХVІІІ ст. на підконтрольних Росії землях України 89 % становили українці, то через сто років їх частка зменшилася до 72,6 %. Причиною цього була цілеспрямована міграційна політика Російської імперії з метою посилити контроль над Україною. Але всупереч цій політиці українське населення завжди було в більшості.

Найбільшими були польська, єврейська, російська національні меншини. Якщо польське населення мешкало головним

чином на Правобережжі, то росіяни й інші етнічні меншини розселялися по всіх регіонах Наддніпрянської України.

У XIX ст. стрімко збільшувалося населення Південної (Степової) України. За рівнем приросту населення Південна Україна мала найвищі показники в Російській імперії. Наприкінці XVIII ст., коли Південь перейшов під повний контроль Росії, переважну більшість там становило українське населення – 71,5 %. У подальшому цей показник змінювався неістотно: вирішальну роль у заселенні Півдня відіграли українці. За чисельністю їм помітно поступалися переселенці з російських губерній. У меншій кількості мешкало німецько-мennonітське, болгарське, сербське, грецьке та інше населення.

Зростання чисельності населення Півдня України супроводжувалося скороченням його мусульманської частини. На момент включення Кримського ханства до складу Російської імперії там проживало 250 тис. татар. У XIX ст. відбувалася еміграція татар, унаслідок чого мусульманське населення Півдня значно зменшилося.

У Східній Галичині українці становили дві третини населення. У XIX ст. кількість населення цього регіону Західної України зростала, але національний склад змінювався мало (65 % – українці, близько 20 % – поляки, 10 % – євреї). Українці також абсолютно переважали у складі населення Буковини і Закарпаття.

Щоб зміцнити свою владу уряд Австрійської імперії сприяв переселенню в Західну Україну іноземних колоністів: у Східну Галичину – німців, у Північну Буковину – німців і румунів, у Закарпаття – угорців.

Незважаючи на модернізацію і бурхливі процеси промислового розвитку, Україна в XIX – на початку XX ст. все ще залишалася переважно селянською країною. Основними категоріями населення залишалися селяни і великі землевласники-поміщики, як правило дворяни. Міське населення України наприкінці XIX ст. становило меншість – майже 14 %. Найбільшими містами України були Київ, Одеса, Катеринослав, Харків, Миколаїв, Львів, Чернівці, Тернопіль.

Міста в умовах модернізації формувалися як багатонаціональні. Поряд з українцями, які становили біля третини населення, у містах Наддніпрянської України було багато росіян, євреїв, поляків та ін. Для євреїв царський уряд установив так звану «межу осілості», заборонивши їм переселятися на схід від колишніх кордонів з Річчю Посполитою. Відповідно, Лівобережжя і Правобережжя потрапили в «межу осілості», а Слобожанщина залишилася поза нею. Більшість єврейського

населення України скупчилося в містах і містечках Правобережжя.

У демократичних державах багатонаціональність суспільства, як правило, сприяє взаємному обміну господарським і культурним досвідом між представниками всіх етнічних груп, полегшуючи життя всім. В умовах імперського режиму міграційна політика використовується для зміцнення влади, протиставлення однієї етнічної групи іншій, для розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Саме такою була політика в Україні Російської та Австрійської імперій, у яких українці займали нижчі щаблі на соціальній драбині суспільства.

5. Формування української національної самосвідомості.

Незважаючи на антиукраїнську політику імперських урядів, під впливом модернізації і національного відродження відбувалося формування національної свідомості – стійкого відчуття українцями себе, як представників окремої національності, як невід’ємної частини свого народу, його історичної долі. Становлення національної самосвідомості супроводжувалося появою почуття любові до України, її народу, мови, культури. Розвинута національна самосвідомість формує національну гордість, пов’язану з приналежністю до свого народу, готовністю йти на боротьбу за його національне і соціальне визволення.

Формування національної самосвідомості – складний і багатогранний процес. З одного боку, він пов’язаний з розвитком народного господарства в ході його модернізації, з посиленням торговельно-економічних і культурних зв’язків між окремими регіонами України. Усе це сприяє посиленню контактів між людьми, стиранню істотних відмінностей між ними. З іншого боку, формування національної самосвідомості – це результат цілеспрямованої діяльності освічених людей (інтелігенції, борців за національне визволення) з національного виховання свого народу.

Усі ці процеси відбувалися в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. Їх викликала *модернізація і національне відродження – головні історичні тенденції ХІХ–ХХ ст.*

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Після включення українських земель до складу Росії і Австрії імперська влада намагалася ліквідувати особливості їх політичного, економічного, а в перспективі й культурного життя, інтегруючи їх до свого складу.

Але об’єктивні процеси історичного розвитку діяли всупереч імперській політиці. Територія України не поступалася

площі великих європейських держав. Україна мала працьовитий народ, родючі чорноземи, родовища корисних копалин і вигідне географічне розміщення.

Модернізація України проходила відповідно до загальноєвропейських процесів: в економіці відбувався промисловий переворот і бурхливо розвивалися капіталістичні відносини; у соціальній сфері утвердилися нові класи – буржуазія і робітники; модернізувався побут людей; у духовній – докорінно змінилася психологія та світосприйняття людини: вона стала мобільнішою та швидше пристосовувалася до змін.

Модернізація суспільства супроводжувалася національним відродженням, формуванням української національної самосвідомості й умов для відновлення української державності.

Саме об'єктивні, невідкладні волі самодержавних правителів, зміни, якими супроводжувався історичний процес, стали на заваді планам перетворення України в частину двох імперій і відкрили перспективи її визволення, створення незалежної держави.

Були й труднощі на цьому шляху. По-перше, потрібно було подолати роз'єднаність Західної і Східної України, домогтися об'єднання в єдиній державі. Цей процес називається *Соборністю*. По-друге, потрібно було досягти злагоджених дій представників різних етнічних груп, які населяли Україну. Без такої узгодженості домогтися створення держави і досягти в ній національного миру було важко.

Історія показала, що Україна ці труднощі пододала і змогла створити власну незалежну соборну державу.

■ ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що вам відомо про європейські зв'язки України в Ранній Новий час? Підготуйте історичне есе.
2. Коротко схарактеризуйте роль козацтва в історії України.
3. Використовуючи наведені історичні карти на с. 7 та с. 8, схарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської та Австрійської імперій.
4. Що таке модернізація і які зміни відбувалися під її впливом в Україні?
5. Що було спільного й відмінного в модернізаційних процесах в Україні порівняно із Західною Європою?
6. Які особливості мав процес становлення індустріального суспільства в Україні?
7. Який зміст укладається в поняття «національне відродження»?
8. Який зв'язок простежується між модернізацією та націотворенням?

9. Назвіть етапи українського національного відродження.
10. Як формувалася українська національна самосвідомість?
11. Які головні труднощі стояли на шляху національного визволення України і чи можна було їх подолати?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Історик Орест Субтельний про особливості модернізації в Україні

Висвітлюючи історію України, я зосереджуюсь переважно на двох темах. Одна з них – це відсутність в українців власної держави...

Друга головна тема... – модернізація українського суспільства. Перетворення традиційних аграрних країн у сучасні індустріальні та постіндустріальні є, поза всяким сумнівом, тенденцією глобальною. Але в цьому загальному процесі існує різноманіття національних та регіональних форм і варіантів...

Зрозуміло, що історія України значно багатша за те, що можна підвести під ці теми... Утім саме відсутність держави та наявність панування неукраїнців у процесі модернізації є вирішальними моментами, котрі допомагають висвітлити надзвичайно широке, барвисте й химерне плетиво, що його утворює історія України.

Джерело: Субтельний Орест. *Україна: Історія.* – К., 1991. – С. 16.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. На які головні особливості модернізації України вказує О. Субтельний?
2. Чому саме зосередження уваги на відсутності в українців власної держави і «панування неукраїнців у процесі модернізації» допомагають висвітлити «вирішальні моменти» історії України кінця XVIII – початку XX ст.?

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Глобальні процеси** – процеси, що охоплюють усе людство, усю Земну кулю.
- **Постіндустріальне суспільство** – етап розвитку людської цивілізації, який настав після (*post-*) індустріального суспільства.
- **Промисловий переворот** – перехід від мануфактурної стадії виробництва до фабрично-заводської; має два боки: технічний (заміна ручної праці машинною), що привело до підвищення продуктивності праці, та соціальний (буржуазія та пролетаріат стають основними класами суспільства).
- **Соборна держава** – держава, яка об'єднує в своєму складі всі етнічні (у нашому випадку українські) землі.
- **Соборність українських земель** – об'єднання всіх етнічних українських територій у складі єдиної національної держави.

1 ТЕМА

У

країнські землі
у складі Російської
імперії наприкінці
XVIII – у першій
половині XIX ст.

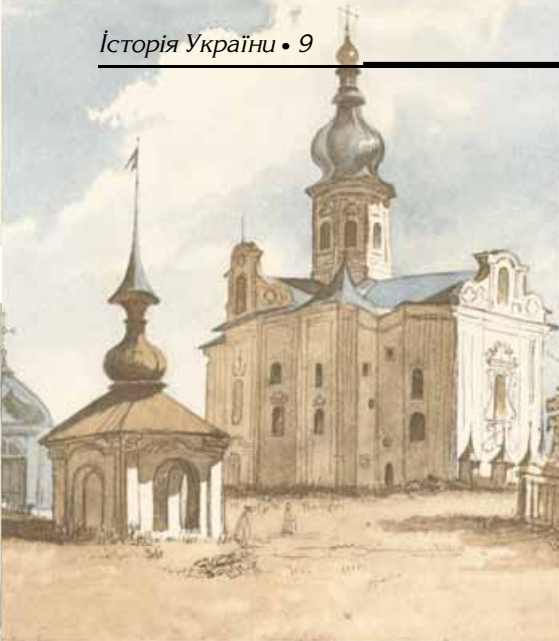
§2

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

ЗГАДАЙТЕ 1. Чи вела Україна в другій половині XVIII ст. самостійну зовнішню політику? 2. Якими були для України наслідки російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.?

1. Вплив міжнародних відносин на землі Наддніпрянської України. У кінці XVIII – на початку XIX ст. Європа поринула у війни, які називають *наполеонівськими*. Імператор Французької імперії Наполеон боровся з коаліцією європейських держав, до якої входила і Російська імперія. Не з власної волі Україна втягувалася в це протистояння. Вона стала тилом російської армії, на який у значній мірі лягав тягар видатків з її утримання. Поразка, яку французькі війська завдали в 1805 р. об'єднаним австрійсько-російським силам під Аустерліцом (сучасна Чехія), означала, що в недалекому майбутньому воєнні дії буде перенесено на схід Європи. Українцям залишалось лише чекати – прямо чи опосередковано торкнеться воєнний вихор їх земель.

Водночас із початком нового століття знову загострилися відносини між Росією і Туреччиною, які перейшли в завершальну фазу збройного протистояння. У першій третині століття відбулися дві російсько-турецькі війни. В обох з них російська армія спиралася на українські матеріальні й людські ресурси, а в першій – її території взагалі безпосередньо потрапили у вир боїв.

2. Україна в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр.

Туреччина спробувала скористатися заклопотаністю Росії війною в Європі. Вона тоді ще не полишила надій на повернення під свій контроль українського Причорномор'я, втраченого в другій половині XVIII ст. Оскільки й Росія поспішала забезпечити собі захист на Півдні до початку вирішальної сутички із Францією, то результатом стала чергова російсько-турецька війна. Вона розпочалася у 1806 р. і тривала з перервами до 1812 р.

Війна негативно позначилася на житті України, яка стала найближчим тилом російської армії, що діяла в Бессарабії. На українські губернії ліг тягар її забезпечення. У шести губерніях (Чернігівській, Харківській, Полтавській, Київській, Херсонській та Катеринославській) провели мобілізацію до війська. Кожна із цих губерній повинна була дати по кілька тисяч ополченців, тисячі пар волів, коней, возів з погоничами для їх обслуговування.

Та й воєнні дії тривалий час точилися на землях, заселених українцями (південний захід сучасної Одеської області). Жорстокі бої розгорнулися, зокрема, за фортецю Ізмаїл. У травні 1812 р. було підписано Бухарестський мирний договір. До Росії відійшла Бессарабія, у трьох повітах якої проживали українці.

Російська перемога стала для України меншим злом, бо в іншому випадку її територія і надалі залишалася б ареною війн двох імперій з усіма негативними наслідками такого протистояння.

3. Україна в російсько-французькій війні 1812 р. У червні 1812 р. французька армія вступила в російські володіння і розпочала марш на Москву. Її шлях пролягав через Польщу, Литву, Білорусь і українських земель безпосередньо не торкався. Лише на Волині з'явився тридцятитисячний корпус противника, який не виявляв воєнної активності й у вересні був звідти витіснений, і наприкінці серпня невеликі загони кінноти проникли на Чернігівщину.

Проте війна не могла не викликати в Україні жвавий відгук. Українська шляхта й інтелігенція поділилися на два табори. Одні висловлювали неприховану радість і надії, що з приходом французької армії буде введено прогресивне законодавство і Україна стане автономною, а може й незалежною державою. Наполеон справді обіцяв це козакам Задунайської Січі і, прагнучи залучити їх до війни з Росією, посилав до них своїх агентів.

Інші поставилися до приходу Наполеона негативно. Вони не вірили, що Франція визволить Україну від російського деспотизму, а французька революція лякала поміщиків загрозою всьому соціально-економічному устрою. Зокрема, українські

1. Козак 6-го кінного полку Чернігівського ополчення.
 2. Ober-офіцер кінних полків Полтавського ополчення.
- Українські козацькі й земські полки ополчення брали активну участь у війні з наполеонівською Францією.*

поміщики були вкрай стурбовані повідомленням про те, що Наполеон скасував кріпацтво в сусідній Польщі. Більше подобалася їм американська революція з її Декларацією незалежності, без різких соціальних змін, зі збереженням рабства.

Порівняймо ці сподівання та побоювання з конкретними планами Наполеона щодо України. У соціальній сфері селянство дійсно могло отримати особисту свободу. Що ж до відтворення української державності, то ця проблема мало турбувала французького імператора. Він не мав наміру зберігати Україну як єдине ціле. Західні й південні землі її передбачалося передати союзним Австрії та Туреччині, а також новоствореному «Варшавському герцогству», тобто Польщі. Більшу ж частину України Наполеон збирався поділити на три військово-адміністративні провінції (так звані наполеоніди), які б очолювали його маршали. Оскільки плани Наполеона не обмежувалися війною на сході Європи, то ці провінції неминуче повинні були б і матеріально, і людськими ресурсами забезпечувати подальші військові походи французів.

Сподіваючись на поліпшення своєї долі, українці активно відгукнулися, коли російський уряд почав формувати ополчення для поповнення армії. В Україні воно складалося з козацького і земського. Першими почали формуватися полки українського козацького війська.

Добровольцями йшли не тільки молоді, а й літні люди, які не були кріпаками. Як правило, вони представляли родини, що в минулому належали до козацького стану. Їх не зупиняло й те, що козак мав прибути на коні й при озброєнні. Не кожен міг це дозволити собі, і спорядження полків значною мірою взяли на себе міщанські, селянські та шляхетські громади.

Під час формування козацьких полків дійшло до конфлікту між генерал-губернатором Яковом Лобановим-Ростовським і керівником полтавського дворянства Дмитром Троцинським. Перший хотів надати полкам загальноросійського характеру, другий, якого підтримував відомий український громадський діяч **Василь Капніст** (1758–1823), домагався козацько-українського включно зі старшинськими назвами. Справа була нагальна, і уряд задовольнив вимогу Д. Троцинського, що зробило козацьке військо ще більш духовно близьким до українців.

У липні Олександр I видав маніфест про створення земського ополчення, до якого набиралися добровольці – вихідці з різних станів, у тому числі, у разі згоди поміщиків, і кріпаки. Останні виявили особливо велику активність, оскільки сподівалися таким чином здобути волю. Але уряд, наляканий

масовим вступом до ополчення, обмежив набір їх в Україні двома губерніями – Полтавською та Чернігівською. Усього Україна виставила для козацького і земського ополчення майже 70 тис. осіб.

Українські ополченські сили брали активну участь у війні з наполеонівською Францією починаючи з осені 1812 р., згодом – у закордонному поході російської армії. Збереглося багато свідчень про їх воїнські подвиги. Але царський уряд виявився невдячним. У 1816 р. всі привілеї у козаків відібрано, а їх самих повернуто до попереднього стану. З них чимало в 1820–1825 рр. виїхало на Кубань, де вони приєдналися до тамтешнього козацького війська. Що ж до Полтавського та Чернігівського земських ополченських полків, то їх розформували ще раніше, у кінці 1814 р. Усіх тих, хто пережив війну, повернули додому, не залишивши їм ніяких пільг. Кріпаки знову стали кріпаками, а за свою службу кожний з них одержав по два карбованці винагороди.

4. Ліквідація Задунайської Січі. Запорозькі козаки на нових землях. Своєрідно відгукнулися в Україні події ще однієї російсько-турецької війни 1828–1829 рр. На відміну від попередніх, ця війна вже не зачепила українських земель. Але оскільки воєнні дії розгорнулися в турецьких володіннях у безпосередній близькості від України, то й цього разу імперія максимально використовувала її матеріальні й людські ресурси. На початку війни бої відбувалися і на землях Задунайської Січі. Частина колишніх запорожців вирішила по-

Задунайські козаки зберегли січові традиції гетьманської доби. Але в нових умовах їм часто доводилося служити чужим інтересам.

вернутися в Україну. У прийнятті цього рішення відіграли суперечки з владою, прямолінійна політика Туреччини щодо козацтва. Важливу роль у переході задунайців до Російської держави відіграв останній кошовий отаман Задунайської Січі **Йосип Гладкий** (1789–1866). Він разом з козацьким загоном перейшов у межі Російської держави тоді, коли Росія потребувала цього найбільше.

Але задунайським козакам після повернення не дозволили селитися на своїх родинних землях. В інтересах власної вигоди російський уряд планував оселити козаків у західній частині передгір'їв Кавказького хребта. Проте цього не сталося. Тому із задунайців було створено Окреме Запорозьке військо, яке в 1832 р. перейменували в **Азовське козацьке військо**. Його розмістили на узбережжі Азовського моря і дали землі в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Разом із сім'ями в цьому війську було 6 тис. осіб, згодом майже 11 тис. В обов'язки входила охорона східної частини російського узбережжя Чорного моря. Військо розформували в 1866 р. На той час близько половини козаків переселили на Кубань, а тих, хто залишився, перевели в селянський стан.

На виділені Чорноморському козацькому війську землі на Кубані протягом першої половини – середини XIX ст. йшов постійний наплив козаків, які не бажали миритися із втратою своїх привілеїв на Батьківщині. Якщо до 1800 р. на Кубань перебралися перші 25 тис., то вже в час другої хвилі переселення у 1809–1811 рр. – понад 41 тис. осіб. Під час згаданого вище переселення 20-х років XIX ст. чисельність мешканців Кубані зросла ще майже на 50 тис.

На момент появи на Кубані азовців загальна кількість переселенців з України сягнула 150 тис. Своєю працею вони перетворили нові землі у квітучий хліборобський край. Але водночас колишні запорозькі козаки й покозачені українські селяни змушені були захищати чужі імперські інтереси, брати участь у Кавказьких війнах 1810–1860 рр.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Бурхливі події європейської історії першої третини XIX ст. не оминули Наддніпрянську Україну. Як південно-західна окраїна Російської імперії, вона її волею була втягнута в російсько-турецькі війни 1806–1812 рр. і 1828–1829 рр. Результати цих війн для України були суперечливі. З одного боку, вони підривали економічний потенціал України, примушували українців воювати і гинути за чужі імперські інтереси. З іншого боку, у ході першої із цих двох війн було приєднано

до Росії ті українські землі в гирлі Дунаю, які перебували у складі Туреччини. І хоча один вид національного гніту змінювався на інший – турецький на російський, ці війни мали наслідки, яких не бажала Росія, – зближення українців приєднаних територій з наддніпрянськими українцями, зростання загального потенціалу українства в його протистоянні з імперською владою.

Україна, як один з регіонів Російської імперії, у 1812 р. потрапила в орбіту російсько-французької війни. Десятки тисяч українців воювали з наполеонівською армією у складі ополчення, сподіваючись, що цар після перемоги їм належним чином віддячить. Війна породила й інші надії: частина українського дворянства та інтелігенції чекала від Наполеона відновлення незалежності чи автономії України. Але і перших і других після поразки французів спіткало розчарування. Усіх, хто прийшов з війни, повертали до довоєнного стану. Розвиток подій черговий раз підказував українцям, що лише у власній державі можна поліпшити життя, вирішити національне й усі інші питання.

У першій половині – середині ХІХ ст. колишні запорожці й покозачені селяни масово переселялися на Кубань. Вони перетворили цю область у квітучий край. Але водночас їм довелося гинути й забирати чужі життя у тривалій війні імперії з народами Кавказу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яким чином російсько-турецька війна 1806–1812 рр. вплинула на становище України? На карті на с. 7 простежте територіальні зміни після війни.
2. Який відгук в Україні мала російсько-французька війна 1812 р.?
3. Які плани мав Наполеон щодо України?
4. Якими мотивами керувалися українці, йдучи в ополчення?
5. Які наслідки для України мали події російсько-турецької війни 1828–1829 рр.?
6. Поясніть причини створення Азовського козачого війська.
7. Розкажіть про освоєння Кубані українськими козаками й селянами.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Попереднє розпорядження Олександра І про створення українського козацького війська (5 червня 1812 р.)

Військо це передбачається утворити на Україні з людей, до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою і охотою до неї...

Людей можна призначати на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст, а також маловажні тілесні вади, але єдино тільки із збереженням сил і здібностей до служби цього роду...

Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаться приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їх, які народжені від [часу] вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим з них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для оселення землі казенні, – про що буде ухвалена тоді окрема постанова...

Джерело: *Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Збірник документів.* – К., 1948. – С. 12, 14.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яке значення мало залучення українських полків у російсько-французьку війну 1812 р.?
2. Чи було виконано царські обіцянки щодо українських полків?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- **1806–1812** – російсько-турецька війна і приєднання до Росії Бессарабії з трьома повітами, у яких жили українці.
- **1812** – російсько-французька війна.
- **1828–1829** – російсько-турецька війна і перехід задунайських козаків під проводом Й. Гладкого в російське підданство.
- **1832–1866** – роки існування Азовського козачого війська.

§3–4

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли і в яких регіонах України було введено кріпосне право? 2. Що таке натуральне господарство і в яких соціально-економічних умовах воно існувало?

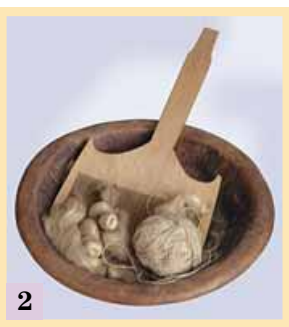
1. Стан економіки. Криза кріпосництва. На початку XIX ст. Україна залишалася аграрним краєм з багатовіковим досвідом виробництва в галузі землеробства й тваринництва, з величезними потенціальними можливостями. Але її сільське господарство, що ґрунтувалося на праці закріпаченого селянства, переживало занепад. Його ефективність була низькою і не відповідала потребам нового часу. Цей контраст був особливо помітний на тлі прогресивних змін в аграрній сфері Західної Європи. Урожайність у Західній Європі була в кілька

разів вищою, ніж у Російській імперії. Гальмом у розвитку сільськогосподарського сектору економіки було збереження великого поміщицького землеволодіння і кріпосного права. Праця із застосуванням примітивних знарядь праці, до того ж з примусу, була малопродуктивною, бо селянство не було зацікавлене в її результатах.

До певного часу така система господарювання влаштувала поміщиків. Їхні порівняно невисокі потреби задовольнялися безпосередньо з власної землі (натуральне господарство). Великі земельні площі поміщикам були непотрібні, бо їхня участь у торгівлі мала епізодичний характер.

Але наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. умови різко змінилися. Життя стало вимагати від поміщиків багато грошей. З'явилися нові товари й послуги, яких у XVIII ст. не було. Дітей віддавали на навчання в університети, інколи і в закордонні. Модним стало виїжджати на курорти, особливо західноєвропейські. Прагнення до комфорту вимагало сучасних меблів, музичних інструментів, картин, бібліотек, дорогого одягу та інших предметів побуту.

Отримати гроші можна було лише шляхом розширення виробництва і реалізації на ринку додаткової продукції. Щоб досягти цього, потрібно змінювати саме виробництво, відмовлятися від застарілих форм його організації і вводити ефективніші. Найголовніше – вивільнити господарську ініціативу селянина, зацікавити його в результатах своєї праці. На Заході вже давно зробили рішучі кроки в цьому напрямі, і це дало змогу створити високопродуктивне сільське господарство. Інакше відбувалося в Україні. Чіпляючись за старі методи, більшість поміщиків вдалася до

1. Плуг. Традиційні знаряддя обробітку ґрунту були примітивними. Лише на Півдні України з'явився удосконалений плуг.
2. Чесалка та прядиво.

■ С. Світославський. Воли на оранці. 1891 р. Упродовж усього XIX ст. основу сільського господарства складало рільництво.

простого розширення посівних площ, особливо на Півдні, де дедалі більше розорювали степи. При цьому практично нічого не змінювалося в техніці обробітку ґрунтів. Малоефективні знаряддя праці, відсутність добрив не давала змогу збирати високі врожаї.

У цих умовах прагнення поміщиків зробити свої господарства прибутковішими виливалося в посилення визиску селян. Збільшилася панщина, яка подекуди сягала 6 днів на тиждень, зростали додаткові повинності селян. У багатьох маєтках з'являлися заводи та фабрики, де кріпаки працювали або після закінчення робіт у полі, або постійно. Працювали також жінки й діти. Поміщиків не цікавило власне господарство селян: їм був потрібен робітник, який міг віддавати панській праці весь час. Це зумовило поширення такої форми експлуатації, як урочна система виконання панщини. Кожен кріпак отримував від поміщицького управителя завдання на день (*урок*, звідси – *урочна система*), але, як правило, його доводилося виконувати два, а то й три дні.

Спроби оскаржити дії поміщиків закінчувалися нічим. У Російській імперії діяла заборона кріпакам скаржитися на своїх господарів. Тому «розгляд» позовів нерідко закінчувався покаранням самих селян.

Значна частина селянства Наддніпрянської України (понад 1/3 загальної кількості) належала не поміщикам, а державі

(казні). Держава вбачала у своїх селянах джерело коштів для покриття бюджетних витрат і поповнення армії. Потреби як поміщиків, так і держави в першій половині XIX ст. швидко зростали. Вони не знайшли цивілізованих методів посилення ефективності господарства державних селян, щоб через податки збільшити надходження до бюджету. Російське чиновництво пішло тим самим шляхом, що й поміщицтво. Воно винайшло свою форму урочної системи: у 1816 р. в Росії з державних селян стали утворювати військові поселення. У 1817 р. перші військові поселення з'явилися в Україні. У військових поселеннях кожна селянська сім'я повинна була не лише займатися землеробством, а й одночасно утримувати одного-двох солдатів. Усе життя військових поселенців регламентувалося суворим режимом. Військовій муштрі підлягали всі чоловіки віком до 45 років і навіть хлопчики із семирічного віку (кантоністи). Під бій військового барабана поселенці мали вставати і лягати спати, йти на роботу, обідати, палити печі та виконувати всі інші роботи.

Формально поселенці мали працювати три дні на державу, три дні на себе й один день відпочивати. Але «уроки» були такі, що насправді поселенці працювали на державу цілий

■ І. Їжакевич. Кріпаків міняють на собак. Такі сцени із життя українського села на початку XIX ст. нікого не дивували, були звичними.

■ Військові поселення в Чугуєві. Селянські будинки й солдатські казарми поруч – ідеал устрою життя в Російській імперії часів Олександра I і Миколи I.

тиждень. Таким чином, військові поселення стали особливим видом кріпаччини, більш жорстким, ніж той, що існував в інших районах.

Такі поселення створювалися на Харківщині, Катеринославщині, Херсонщині, Київщині та Поділлі. В Україні було 25 округів військових поселень з 554 тисячами населення. Спроба сформувати самоокупне військо закінчилася повним провалом. У 1857 р. військові поселення ліквідували.

■ **2. Проникнення ринкових відносин у поміщицьке господарство.** І все ж життя брало своє. Попри всі спроби поміщиків і влади зберегти кріпосницькі відносини, вони протягом першої половини XIX ст. хоча й повільно, але неухильно руйнувалися. В економіці поступово визрівали ринкові (товарні) відносини. Хоча й із запізненням, але вона виходила на той магістральний шлях модернізації, яким уже впевнено йшла Західна Європа.

Поміщицьке господарство залишалось твердиною кріпосницьких відносин. Разом з тим серед поміщиків було багато таких, які прагнули перебудувати свої маєтки для роботи на ринок.

По всій Україні, особливо на Півдні, зростало виробництво хліба на продаж. Розширювалися посіви технічних культур. У Полтавській і Чернігівській губерніях збільшилися площі під коноплями й тютюном, у Катеринославській і Херсонській – під льоном. У 20-х роках XIX ст. з'являються і швидко розширюються на всьому Правобережжі, Лівобережжі та Слобожанщині плантації цукрових буряків.

Найенергійніше долучалися до товарно-грошових відносин великі землевласники. Розширюючи виробництво, вони виявляли цікавість до технічного вдосконалення (раціоналізації) господарств, зверталися до практики передових вітчизняних

та іноземних сільських виробників, знайомилися з досягненнями агрономії та агротехніки, намагалися використовувати сільгоспмашини. Застосовували косарки, віялки, молотарки (спочатку кінні, а потім парові).

Проте раціоналізаторські експерименти здебільшого закінчувалися невдачею.

Причинами цього були: 1) опір селян, для яких раціоналізація означала лише одне – посилення визиску; 2) нестача в поміщиків грошей, потрібних для придбання нової техніки й найму робітників; 3) нестача вільної кваліфікованої робочої сили. Інакше кажучи, на перешкоді раціоналізації стояла кріпосницька система.

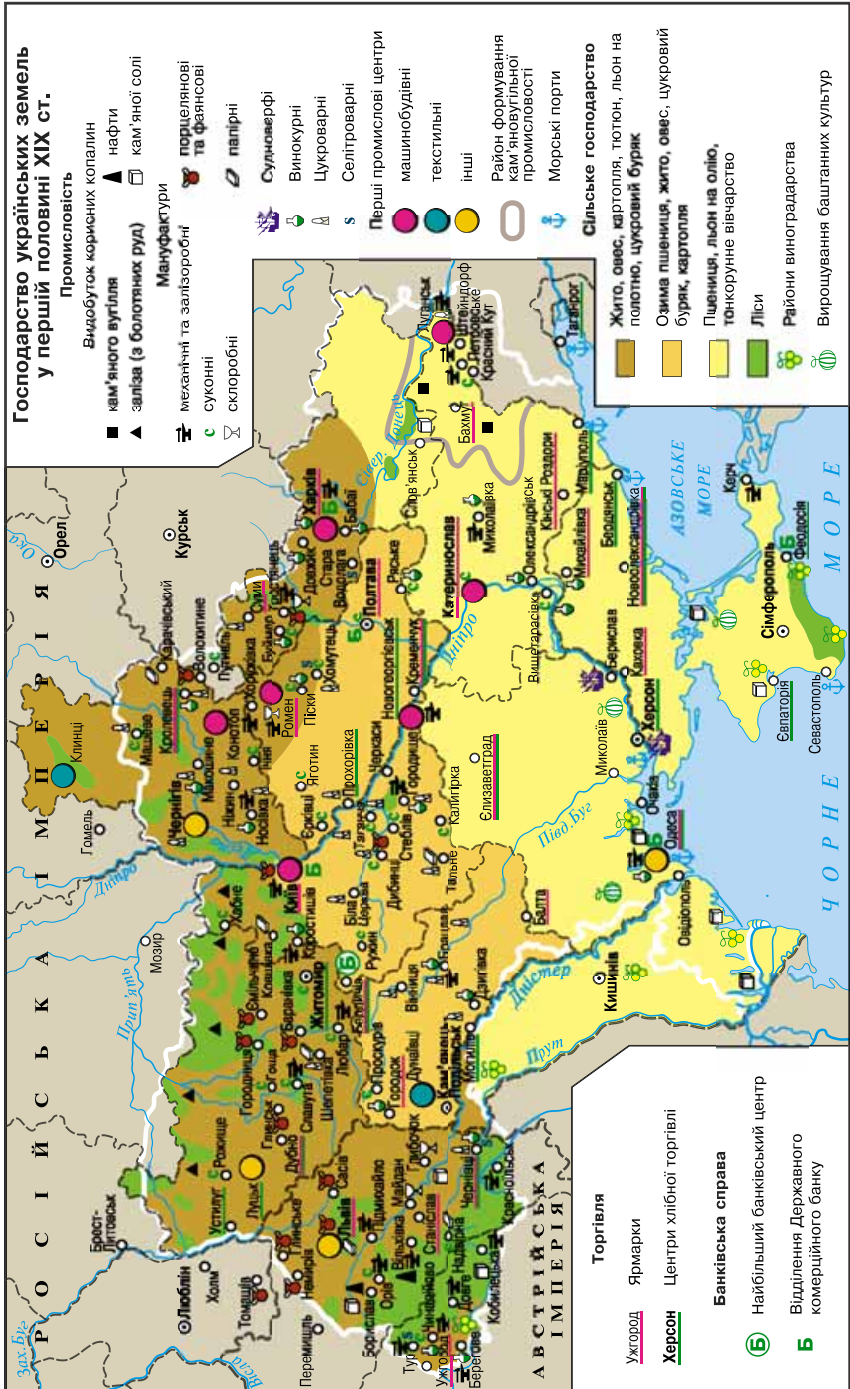
Розклад кріпосницької системи супроводжувався обезземеленням селян. На середину XIX ст. близько 25% селянських родин України були безземельними.

Безземельні селяни шукали заробіток насамперед недалеко від дому: йшли на різні місцеві заводи й фабрики – цукроварні, цегельні, займалися дрібними промислами – виробляли взуття, посуд, полотно, сукно, колеса для возів, та й самі вози, бочки, мішки тощо.

Велику роль у цей час відігравало чумацтво – переміщення товарів на великі відстані гужовим транспортом. Ще наприкінці XVIII ст. воно переросло в торговельно-візницький промисел. Зубожілі селяни шукали в ньому заробітку і ставали чумаками-візниками, а заможні перетворювалися на чумаків-підприємців, господарів власних чумацьких валок і одночасно великих торговців. У середині XIX ст. чумаки постачали в південні порти до 640 тис. тонн хліба щорічно.

М. Каразін. Чумаки в дорозі.

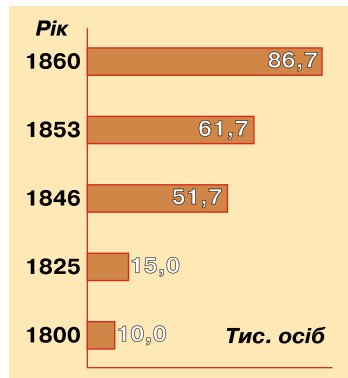

Частина бідноти, не знайшовши роботи вдома, змушена була шукати заняття в далеких відходах. Навесні, перед початком сільськогосподарських робіт, тисячі селян з паспортами від місцевої влади й просто з «відпускними білетами» від поміщиків тяглися, часто з косами на плечах, на заробітки в Степову Україну. Значна частина заробітчан залишалася на сільськогосподарські роботи на все літо. Найбільшу кількість таких робітників постачали Полтавщина й Харківщина.

На селі виділялися заможні селяни. Усупереч державній політиці, сваволі поміщиків найенергійніші селяни накопичували гроші, вкладали їх у промислові підприємства, торгівлю, купували землю або орендували її в поміщиків. Оплативши свою волю, вони із ще більшою енергією зміцнювали своє господарство. Із селян-кріпаків вийшли купці й промисловці – мільйонери Яхненки, Симиренки. Козаком за походженням був Артем Терещенко, хліботорговець і чумақ, родоначальник династії відомих цукрозаводчиків.

Великі перетворення починалися в поки що слабкій промисловості. На зміну мануфактурі, де використовувалася ручна праця, приходить фабрика (завод), у якій виробництво побудовано на застосуванні машин, спочатку парових.

3. Початок промислового перевороту. Він започаткував справжню революцію у виробництві й забезпечив модернізацію всіх аспектів життя суспільства. Перші машини в Україні почали використовувати вже наприкінці XVIII ст. Від 30-х років XIX ст. кількість фабрик стала збільшуватися такими темпами, що вже можна було говорити про початок промислового перевороту.

Зростання кількості промислових робітників у Наддніпрянській Україні.

Перша половина XIX ст. характеризувалася досить швидкими темпами розвитку промисловості. Якщо наприкінці XVIII ст. налічувалося 200 промислових підприємств, то в 1860 р. – 2150. Кількість осіб, які працювали на них, зросла майже вдев'ятеро.

Візитівкою тогочасної української промисловості стало перш за все цукроваріння. Видатними організаторами цукрової промисловості України були сім'ї Яхненків і Симиренків. Ці родини колишніх

кріпаків заснували в 1815 р. торговий дім, котрий згодом став відомий не тільки в імперії, а й у Європі. Накопичивши кошти на торгових операціях, вони в 40-х роках XIX ст. перші в Російській імперії заснували парове цукрове виробництво, обладнали машинобудівний завод, утримували ціле робітниче містечко з технічним училищем, бібліотекою, театром, лікарнею та церквою. У середині XIX ст. в Україні діяло майже 70 % цукрових заводів імперії, вони забезпечували понад 80 % загально-російського виробництва цукру.

Група підприємств України виробляла полотно. Але полотнона промисловість в 40–50-х роках XIX ст. зникла зовсім, не витримавши конкуренції з боку бавовняної промисловості центральних губерній Росії, яку щедро підтримував російський уряд.

У 1823 р. в маєтку графа Воронцова на Черкащині майстри-кріпаки спорудили перший на Дніпрі пароплав, який назвали «Бджілка». Місцевий майстер Вернигора встановив на ньому парову машину. З 1835 р. на Дніпрі вже діяла пароплавна компанія, яка мала кілька потужних суден.

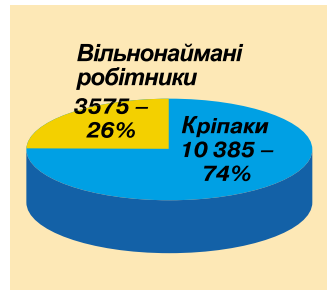
Зростаючі потреби в машинах і механізмах зумовили появу машинобудівних заводів. Перший завод з виробництва сільськогосподарської техніки, гідравлічних пресів, парових котлів та іншого обладнання для цукрових заводів збудував у 1841 р. поміщик Кандиба. Двадцять років потому в українських губерніях було близько 20 машинобудівних заводів. Однак багато машин ввозилося з-за кордону.

Розвиток машинобудування сприяв зростанню обсягів металургійного виробництва, видобутку кам'яного вугілля. Хоча потужність підприємств у цих галузях була невеликою, проте невпинно зростала.

Істотною перепоною на шляху становлення промислового виробництва стало те, що воно ґрунтувалося на примусовій кріпосницькій праці, малопробудковій та вкрай не вигідній.

4. Південь України: нова модель соціально-економічного розвитку.

Для переходу до розвитку, що базувався на запереченні кріпосництва, вільному підприємництві та застосуванні вільнонайманої праці, кращі умови склалися на Півдні. Там хоч й зберігалось поміщицьке та державне землеволодіння,

Співвідношення кріпосних і вільнонайманих робітників у промисловості Східної України. 1828 р.

проте більшість земель перебувала в руках українських селян, а також колоністів – німців, сербів, болгар тощо. Вони займалися господарюванням, орієнтованим на ринок. Як уже зазначалося, Південь у сезон сільськогосподарських робіт забезпечував працею заробітчан із центральних, північних, східних районів України і навіть з прилеглих губерній Росії.

Унаслідок поширення ринкових відносин швидко зростали міста, розвивалася як внутрішня, так і зовнішня торгівля. Це було помітно в Україні в цілому, але особливо на Півдні.

Протягом першої половини ХІХ ст. чисельність городян зроста в три рази, а на Півдні – у 4,5 рази. У результаті цього питома вага міського населення Наддніпрянської України зроста з 5 до 11 %, а в Херсонській губернії – навіть до 27 %.

Швидке зростання міського населення в південних губерніях України було викликано інтенсивною розбудовою морських портів, що мали загальноімперське значення, – Одеси, Миколаєва, Херсона та ін. Одесу в 1817 р. оголошено відкритим, вільним портом (порто-франко) і дозволено безмитний ввіз зарубіжних товарів і безмитний їх продаж. Це сприяло перетворенню Одеси в одне з найбільших міст імперії.

Основне місце в експорті посідав хліб, особливо пшениця (близько 90 %). Український хліб вивозили в Туреччину, Гре-

Одеса. Перша половина ХІХ ст. Упродовж усього століття місто залишалося одним з найбільших у Російській імперії.

цію, південноєвропейські держави – Італію, Францію, а також в Англію. Через порти на Чорному й Азовському морях йшло до 87% загального хлібного експорту Росії. Крім хліба, експортувалися десятки видів іншої продукції рослинництва й тваринництва. В Австрію, Пруссію, Царство Польське, Молдавію з України гнали худобу, а також вивозили мед, віск, рибу, риб'ячий клей тощо.

Значне місце належало Україні в загальноросійському імпорті (ввозі). Із-за кордону привозили продукти і предмети розкоші – вино, каву, чай, какао, прянощі, перли, шовк, дорогий одяг і взуття тощо. З початком промислового перевороту через українські порти дедалі частіше ввозили машини й обладнання.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Замість того щоб відкрити простір модернізації, царський уряд, який орієнтувався на інтереси великих землевласників, усіяко стримував її. У результаті наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. господарська система, яка ґрунтувалася на кріпосництві, зазнала кризи.

Однак із часом попри спротив правлячої верстви кріпосницька система хоч і повільно, але почала руйнуватися.

Ринкові відносини пробивали собі шлях. У сільському господарстві це виявлялося в швидкому зростанні товарності (тобто збільшенні частки продукції, призначеної на продаж), впровадженні технічних культур, раціоналізації (технічному вдосконаленні, використанні машин, досягнень агрохімії та ін.), використанні найманої праці. При цьому більшість поміщиків вели господарство традиційним способом, посилюючи експлуатацію кріпаків.

У 30-ті роки XIX ст. почалися якісні зміни в промисловості, пов'язані з переходом від ручного виробництва до машинного, – промисловий переворот. Формувалася фабрично-заводська промисловість. Це стало переконливим свідченням поширення в Україні модернізаційних процесів. Зміни особливо помітними були на Півдні, де формувалася нова модель соціально-економічного розвитку.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які факти свідчать про кризу поміщицького господарства? З'ясуйте причини та спрогнозуйте наслідки цієї кризи.
2. Які завдання мав на меті уряд, запроваджуючи військові поселення? Чи вдалося це досягти?
3. Які зміни в сільському господарстві свідчать про зародження ринкових відносин?

4. Дайте визначення поняття «промисловий переворот».
5. Назвіть прізвища найвідоміших українських підприємців – вихідців із селян.
6. Чому соціально-економічна модернізація успішніше проходила на Півдні?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. 3 Указів царського уряду про покарання селян (уривку)

Для утримання кріпаків у покорі та доброму порядку поміщик має право використовувати домашні засоби виправлення і покарання на власний розсуд, але без каліцтва і тим менш ще з безпекою для їхнього життя.

Коли володілець (власник) не побажає карати кріпаків своїх сам або якщо використані ним засоби покарання і виправлення залишаться безуспішними, то він може звернутись до уряду і просити законного з його боку сприяння.

За провини, власне, проти володільця або його прав, так само як і за проступки поліцейські, кріпаки, за його проханням, піддаються поліцейському покаранню, з поверненням до попереднього житла або утриманню в упокорювальних і робітних домах на строк, самим володільцем визначений...

Заколотом проти властей, урядом встановлених, вважається і всяке заворушення селян або дворових людей проти своїх поміщиків, володільців або управляючих і проти волосних та громадських управлень...

Кріпаки за подачу на поміщиків своїх заборонених законом скарг піддаються покаранню різками до п'ятдесяти ударів.

Джерело: Історія України. Хрестоматія: У 2 ч. – К., 1996. – Ч. I. – С. 241.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Спираючись на поданий документ, охарактеризуйте становище селянства. Чи правомірно буде стверджувати, що стан кріпосних селян був майже рабський?
2. Які висновки можна зробити, спираючись на порівняння становища селян доби Гетьманщини із становищем селян наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.?

2. Чумаки Полтавщини. 1849 р. Уривок з книжки М. Арандаренка «Записки про Полтавську губернію»

Ті, що займаються візникунням солі з Криму і Бессарабії, а також риби з Криму і Дону, зветься тут чумаками. Великий зріст, фізична сила, мужні риси обличчя і довгий жмут волосся, закручений за вухо (по-малорос. чуприна, або оселедець), рухи, які свідчать про міцність м'язів, поважна постава з виразом самосвідомості на обличчі, гордість – з мовчазною веселістю, одяг – надто широкі

шаровари, наррозхрист свита і висока смушкова шапка – становлять відмінні риси чумака.

...Візникування своє чумаки провадять звичайно валками (по-малорос. фура), які складаються з кількох десятків возів (по-чумацькому паровиці). Валка, або фура, має свого отамана, який від імені цілої валки наймається для візникування, приймає заробітки і робить розкладку за участю кожному. Таке товариство зветься в них артілью. Кожний чумак у своїй артілі підкорюється в суворому розумінні всім умовам і в разі відходження від них – карається і навіть виганяється з артілі. Отаман вирішує всі суперечки остаточно; він призначає кару, і вся артіль підкоряється йому безумовно...

Візникування їх починається від початку весни і триває до осені. Взимку чумаки в подорож не їдуть. Зупиняючись на ночівлю, чумаки вишиковують свої вози в колону, військовим порядком.

Джерело: Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1970. – С. 100–101.

? ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

На підставі відомих вам фактів про працю чумаків поміркуйте над питанням: що змушувало їх об'єднуватися в артілі й підкорятися суворій дисципліні?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1817–1857 – військові поселення в Україні.
- 1817 – Одеський порт оголошено відкритим (порто-франко).
- 30-ті роки XIX ст. – початок промислового перевороту в Україні.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Криза** (від грец. *krisis* – *переворот, перелом, перехідний стан*) – це період у розвитку, для якого притаманні: 1) збитки; 2) шанс на оновлення; 3) необхідність приймати рішучі управлінські рішення. Криза виконує кілька важливих функцій: утверджуються більш ефективні форми господарювання; оновлюються ідеологічні та політичні умови; оновлюються еліти.
- **Раціоналізація** (від лат. *rationalis* – *розумний, ratio* – *розум*) **виробництва** – удосконалення виробництва, краща, доцільніша його організація.
- **Ринок** – обмін товарів, який визначається пропозицією і попитом на товари в масштабі світового господарства (світовий, зовнішній ринок), країни (національний, внутрішній ринок) та її окремого району (місцевий ринок).
- **Товарне виробництво** – форма виробництва, за якої продукти виробляються для продажу.

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли було знищено автономію Гетьманщини?
2. Які наслідки для Наддніпрянської України мала її інтеграція до Російської імперії?

1. Опозиційні настрої в середовищі нащадків козацької старшини. Знищення царизмом Гетьманщини стало сигналом для боротьби за відновлення національних прав українців. Перша генерація борців за українське відродження формувалася з колишньої козацької еліти. Більшість знатних українських родів, отримавши дворянство, пішла на службу імперії, розширюючи і зміцнюючи її. Але частина з них неприязно ставилася до будь-яких змін, що йшли з Росії, обороняла давній лад і культуру, мріяла про відродження втраченої автономії України.

Українських патріотів єднали не лише прихильність до минулого, а й критичне ставлення до сучасного. Вони прагнули зберегти місцеву правову систему, що ґрунтувалася на Литовських статутах, намагалися відновити знищену російським самодержавством армію.

Опозиційна діяльність представників українського суспільно-політичного руху найбільше виявилася в роботі патріотичного гуртка в Новгороді-Сіверському. До гуртка належали або були з ним пов'язані декілька десятків освічених представників відомих козацьких старшинських родів (Полетики, Капністи й ін.). Майже всі вони отримали найкращу на той час освіту в Київській академії та західноєвропейських університетах. Члени гуртка пропагували ідею української самостійності, поширювали твори, у яких, зокрема, давали високу оцінку діяльності Івана Мазепи, Павла Полуботка, боролися за права всього українського шляхетства й козацтва.

■ Василь Капніст – один з найяскравіших представників козацької автономістської старшини кінця XVIII ст.

У 1787 р. **Василь Капніст** очолив групу автономістів, яка опрацювала проект відновлення козацького

війська. Російський уряд не прийняв таких пропозицій. Тоді частина української старшини зважилася на більш рішучий крок – установаження безпосередніх зв'язків з пруським двором, налаштованим, на її думку, на війну з Росією. У 1791 р. Капніст приїхав (разом із братом) до Берліна, де мав зустріч із королівським канцлером. Капніста цікавило, чи підтримає Пруссія українське повстання в разі її війни з Росією. Проте відповідь була обережною. Пропонувалося повернутися до цього питання в разі, якщо дійсно почнеться прусько-російська війна. Однак прусько-російські відносини незабаром нормалізувалися.

Опозиційний запал у середовищі козацької старшини поступово згасав. Реальні царські привілеї притягували до себе сильніше, ніж перспектива боротьби із самодержавством за Україну і пов'язана із цим небезпека. Однак аж до початку 40-х років XIX ст. нащадки козацької еліти все ще виконували роль лідера національно-визвольної течії суспільно-політичного руху України. Але своє лідерство вони стверджували не у сфері політики, як це було раніше, а у сфері інтелектуальної діяльності. Перш ніж остаточно відійти в небуття, козацька еліта спалахнула справжнім феєрверком яскравих історичних, літературно-художніх і публіцистичних творів. Найвизначнішим історичним трактатом початку XIX ст. була «Історія Русів». Головна ідея твору – ствердження права кожного народу на самостійний державний розвиток. У книжці розповідалося про боротьбу українців проти польського й московського поневолення. У ній підкреслювалося порушення Москвою тих прав, що були визнані за Україною у 1654 р. «Історія Русів» мала великий вплив на формування самостійницьких настроїв.

Найвизначнішим літературним твором цього періоду була поема «Енеїда» **Івана Котляревського** (1769–1838), перша частина якої вийшла у світ 1798 р. Їй судилася щаслива доля. З «Енеїди» починається нова українська література,

■ **Іван Котляревський** – поет, який започаткував добу нової української літератури, палкий патріот рідного краю й відомий громадський діяч.

яка ґрунтується на живій українській мові. Нагадаємо, що до І. Котляревського мовою художньої літератури була церковно-слов'янська, малозрозуміла народу.

Таким чином, Котляревський почав відвойовувати для українців надзвичайно важливу ділянку буття – художню літературу. Потім на основі літературної мови формувалася наукова, політична, військова, церковно-релігійна та інша термінологія, яка відкривала перед українцями можливість охарактеризувати власною мовою будь-яке доступне розумінню людини явище.

Перетворення живої української мови в літературну мало для народу величезне значення. Мова – душа народу. Філософи стверджують: український дух, що ожив, уперше виявляє себе в літературі. Історики уточнюють: з опублікування першої частини «Енеїди» І. Котляревського починається процес пробудження і формування самосвідомості народу, який проявляється в розвитку його духовної культури, прагненні відтворити власне історичне минуле, захисті мови.

2. Українське культурне відродження на Слобожанщині.

У 1805 р. з ініціативи відомого громадського діяча і вченого **Василя Каразина (1773–1842)** відкрився **Харківський університет**. Для тогочасного українського суспільства це була подія історичної ваги. Частина підготовлених у стінах університету високоосвічених молодих фахівців та викладачів-наставників виявила зацікавлення до розв'язання гострих українських проблем. З Харкова розпочався процес формування національної інтелігенції, яка поступово в українському русі заступала колишню козацьку еліту.

Столиця Слобожанського краю стала центром збирання історичних документів, фольклору, старожитностей. Відповідну діяльність захоплених національною ідеєю молодих інтелігентів спрямовував В. Каразин. Перебуваючи під наглядом поліції у своєму селі, він часто приїздив до університету, за-

■ Василь Каразин – засновник Харківського університету, учений і конструктор, автор відкриттів у неорганічній та органічній хімії, визначний агроном і метеоролог.

■ Харківський університет – перший у підросійській Україні. Він виховав багато патріотів, які залишили слід у науці, освіті й культурі.

кликав вивчати і популяризувати національну культуру, побут народу. Помітними постатями були декани університету Григорій Успенський, Петро Гулак-Артемівський, поет і педагог Лев Боровиковський, письменник Григорій Квітка-Основ'яненко, пізніше професори університету поет і етнограф Амвросій Метлинський, філолог, палеограф, етнограф Ізмаїл Срезневський, а також випускник університету, видатний історик і письменник Микола Костомаров.

Навколо них згуртувалися молоді вчені, учителі. Багато з них їздили Слобожанщиною в пошуках народних дум, пісень, переказів, повір'їв. Статті про побут, звичаї, усну народну творчість та історію України регулярно друкувалися в харківських журналах «Украинский вестник», редактором якого був Григорій Квітка-Основ'яненко, а також «Харьковский демократ», «Украинский журнал».

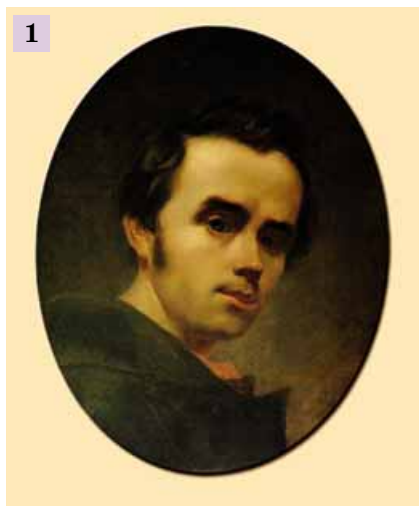
3. Утворення і склад Кирило-Мефодіївського товариства.

Вищим досягненням українського національно-визвольного руху першої половини XIX ст. була організація та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (братства). Ця національна патріотична організація виросла на традиціях українського суспільно-політичного руху попередніх поколінь і відкрила новий етап у боротьбі українського народу за своє національне і соціальне визволення.

Кирило-Мефодіївське товариство виникло в Києві на початку січня 1846 р. і діяло до кінця березня 1847 р. З його появою на арену політичної боротьби вийшла українська різночинна інтелігенція (представники дворянства, купецтва, селянства, міщан, духовенства). Вона підхопила естафету українського опозиційного руху, яку не змогла втримати козацька старшина. Символом товариства став золотий перстень з вигравіюваними іменами слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія. У товариство ввійшло 12 осіб, діяло воно нелегально.

На членів товариства вплинули поезії Т. Шевченка. Він рішуче виступав за визволення слов'янських народів від деспотизму, скасування кріпацтва, відродження вільної України. Ці твори могли читати всі: і селяни, і дворяни. Кожна з верств українського суспільства знаходила в його поезії відображення своїх прагнень. Шевченків заклик до одночасного національного та соціального визволення став основою програмних документів кирило-мефодіївців.

Невідомо, чи був Т. Шевченко безпосереднім учасником братства, але він спонукав його членів до активнішої роботи. Т. Шевченко займав більш рішучу, ніж інші, позицію, вважав, що лише просвітницької діяльності недостатньо й треба готуватися до повстання проти самодержавства.

1. Тарас Шевченко. Автопортрет. 1840 р. Т. Шевченко – найвидатніший представник нового покоління патріотів України.
2. Микола Костомаров – один з найвидатніших істориків і громадсько-політичних діячів України XIX ст.

Одним із засновників товариства був **Микола Костомаров** (1817–1885). Він народився в Україні, але мав російське походження, здобув освіту в Харківському університеті і після недовгого вчителювання на Волині одержав у 1845 р. призначення до Київського університету. У своїх лекціях з історії, книжках він показував не лише подібність але й відмінність «двох народностей» (української та російської), дві засади історичного розвитку: демократичну козацьку в Україні та самодержавну, притаманну Росії.

Костомаров указував, що український характер формувався на поєднанні психології чутливого, наділеного любов'ю до природи, співучого, поетичного й водночас працьовитого господаря, хлібороба з його одвічним потягом до землі – з одного боку, й жадоби свободи, виплеканої в умовах степу й козацької вольниці, – з іншого. Українці, за М. Костомаровим, «знати не хотіли ні царя, ні пана». Він наголошував на невідповідності деспотизму й монархізму самій природі українства. Порівнюючи український і російський характери та світосприйняття (ментальність), М. Костомаров наголошував на істотні відмінності між ними. Зокрема, якщо росіяни прагнули до життя общиною, яка існувала сотні років та забезпечувала виживання в суворих природно-кліматичних умовах, і тому тяжіли до єдиновладдя і сильної держави, то українці завжди виявляли схильність до особистої свободи. Це спонукало їх утворювати «добровольні товариства», які не порушували права такої свободи.

Аналіз глибинних відмінностей українців і росіян став обґрунтуванням самостійності двох народів, підтвердженням наявності в них рівних прав на державність. М. Костомаров висував ідею єдності пригноблених слов'янських народів, що тільки й могла їх врятувати від національного та соціального гноблення. Ця ідея й лягла в основу діяльності кирило-мефодіївців.

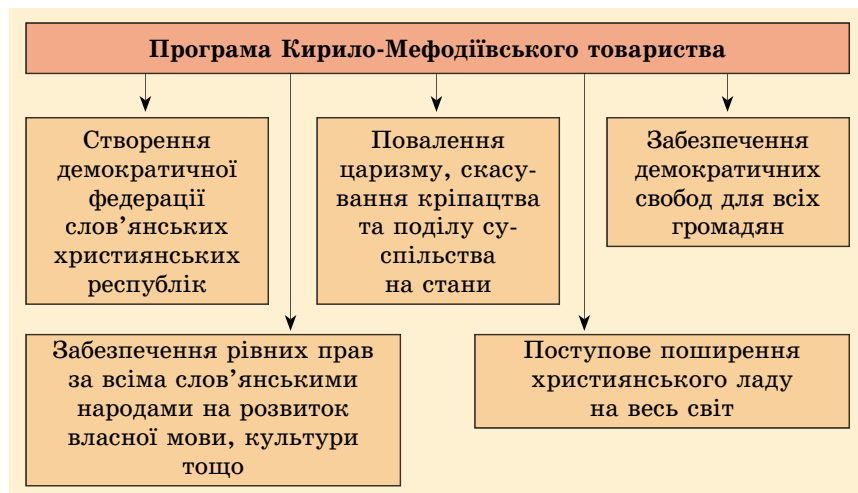
Нарешті, великий вплив на сучасників мав член товариства **Пантелеймон Куліш** (1819–1897) – письменник, учений, педагог, громадський діяч.

■ Пантелеймон Куліш. Йому належала визначна роль не лише в Кирило-Мефодіївському братстві, а й у подальшому суспільному русі в Україні.

Крім літературно-художніх творів, П. Куліш підготував перший підручник з історії України для дітей старшого шкільного віку. У доповіді шефа жандармів графа Орлова Миколі I зазначалося: «Книжки Куліша могли б так само впливати на малоросіян, як і вірші Шевченка, тим більше, що створені для дітей старшого віку».

Програмні положення Кирило-Мефодіївського товариства викладено в «Книзі буття українського народу» і «Статуті Слов'янського товариства Св. Кирила і Мефодія», основним автором яких був М. Костомаров.

4. Вплив діяльності кирило-мефодіївців на розвиток українського національного руху. Певний час кирило-мефодіївцям вдавалося діяти таємно. Вони збиралися на квартирах членів братства, де вели дискусії, обговорювали документи товариства і його подальші плани. Свої ідеї вони поширювали у приватних бесідах з людьми, яким довіряли. Серед них найбільше було студентської і військової молоді, інтелігенції й дрібного чиновництва. Але в березні-квітні 1847 р. діяльність товариства було викрито, а його членів заарештовано.

Кирило-мефодіївці справили величезний вплив на подальший розвиток українського національного руху. Наступне покоління українських патріотів взяло на озброєння всі їхні головні ідеї: необхідність відродження Української держави з демократичним (республіканським) устроєм, рівноправністю всіх громадян; встановлення в Україні справедливого соціально-економічного ладу; національно-культурне відродження українського народу.

■ Маєток Тарновських у Качанівці на Чернігівщині. XVII–XIX ст. Сучасний вигляд. Господар маєтку Василь Тарновський був близький до Кирило-Мефодіївського товариства. Затишні алеї парку відвідували Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, М. Гоголь.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Криза кріпосницького ладу, антиукраїнська національна політика царизму викликали в суспільстві незадоволення. Воно виявилось перш за все в опозиційних зусиллях нащадків української козацької старшини й мало вияв у діяльності патріотичного гуртка в Новгороді-Сіверському, появі істориколітературних творів, у яких оспівувалася українська старовина і доводилося право України на самостійне життя. Коли козацько-старшинська еліта зійшла з історичної арени прапор національного відродження перехопила різночинна інтелігенція. Вищим її досягненням стала організація та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.

Історичне значення товариства полягає в тому, що воно стало спробою української різночинної інтелігенції вдатися до політичної боротьби. Уперше було розроблено широкую політичну програму національно-визвольного руху, яка стала дороговказом для наступників. Важливо й те, що товариство стало самостійним і самобутнім політичним формуванням, яке організаційно не підпорядковувалося, а ідеологічно не повторювало політичних настанов жодної із загальноросійських суспільних течій.

Кирило-мефодіївці зробили значний внесок у розвиток української національної ідеї. Попереднє покоління патріотів (козацька старшина) показало українцям, що вони – окремий народ з багатю державною історією, мовою та культурою. Братчики зробили наступний важливий крок: вони дійшли висновку, що українці повинні звільнитися з національного та соціального рабства, відродити власну державу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. *За яких умов і обставин розпочалося українське національне відродження?*
2. *Визначте роль козацької старшини в історії України від кінця XVIII ст. до початку 40-х років XIX ст.*
3. *Які ідеї пропитували кирило-мефодіївці?*
4. *Охарактеризуйте програмні документи товариства.*
5. *Назвіть найвідоміших представників Кирило-Мефодіївського братства.*

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Вигатний український поет і філософ Євген Маланюк про духовну атмосферу Надніпрянської України початку XIX ст.

Зіпхнуті до стану напівтваринного, занурені у тупім безладді, вже поза межами історії, деє між кухнею і спальнею – дотлівають останні рештки козацької і гетьманської еліти. На могутнім тлі буйного соняшного краєвиду, серед руїн бурхливої минувшини, западають у смертельний сон хутори й маєтки здеморалізованої аристократії – нині – «дворянства всеросійського». Нерухома, майже цвинтарна тиша залягає над Україною. Час від часу тишу ту порушують хіба що звуки бальової музики та ще п'яний гомін бенкетників, що їх духовне життя звузилося до їдження і пиття («лочеморди»). Щоправда, на тих банькетах п'яне натхнення і п'яна відвага підносять часом чарку «за Українську республіку»... але ці пияцькі вигуки ще яскравіше підкреслюють могильну тишу погасаючої, вже от-от умерлої історії...

Така ситуація – нагорі, серед тих небагатьох, що їх Катерина Друга обдарувала «вольностями дворянськими». А внизу – придушене напівмертвим тілицем шляхти, остаточно закуте тією ж Катериною в кайдани кріпацтва – багатомільйонне селянство. Про його національність співають кобзарі – живе, хоч незряче сумління нації, символ притьмареної, але все ще живої, історичної пам'яті. В лоні того закутого селянства, що на нього перебрала історія національне завдання цілого народу, відбуваються повільні, але глибокі процеси: там дозріває вулканічне з'явлення Шевченка.

Джерело: Маланюк Є. *Книга спостережень.*
Проза. – Торонто, 1962. – С. 196–197.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Про які соціально-політичні процеси писав Є. Маланюк? Чому він бачив залишки козацько-гетьманської еліти «поза межами історії»?
2. Даючи дуже жорстку оцінку нащадкам козацької старшини, яку важливу сторону їх діяльності початку ХІХ ст. Є. Маланюк випустив?
3. Як ви розумієте висловлювання «Кобзарі – незряче сумління нації»?
4. Чому появу Т. Шевченка Є. Маланюк порівнював з виверженням вулкана?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1791 – таємна місія Василя Капніста до пруського короля.
- 1805 – заснування Харківського університету, осередку українського культурного відродження.
- Січень 1846 – березень 1847 – діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Політична партія** – добровільне об'єднання людей, що представляє волю певної соціальної групи, прагне оволодіти державною владою, впливати на формування та політику органів держави відповідно до свого бачення шляхів розвитку суспільства.
- **Різночинці** – «люди різного чину і звання», вихідці з купців, міщан, духовенства, селянства, дрібного чиновництва та ін. В основному займалися розумовою працею. Серед них було багато противників самодержавства.

§6

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Варіант 1. Програмові документи Кирило-Мефодіївського братства

ЗГАДАЙТЕ 1. Як починалося українське національне відродження на Наддніпрянщині? 2. Чому діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (братства) ознаменувала початок принципово нового етапу національного відродження?

План заняття

1. Прочитайте витяг зі Статуту Кирило-Мефодіївського товариства (документ 1). Визначте головні завдання, які ставили кирило-мефодіївці для розв'язання соціальних і національних проблем.

2. Ознайомтесь з поданою в документі 2 таємною інформацією жандармів. Визначте, як влада оцінювала діяльність кирило-мефодіївців.

Спираючись на інтернет-ресурси, наведіть приклади діяльності братчиків, ознайомтеся з їхніми творами.

3. Укладіть порівняльну таблицю «Україна в програмних документах українського, польського і російського національних і визвольних рухів».

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Статут Кирило-Мефодіївського товариства

Головні ідеї:

1. Визначаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, до якої вони повинні прагнути.

2. Визначаємо, що при об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність, а такими племенами вважаємо: південно-русів (українців. – *Авт.*), північно-русів (росіян. – *Авт.*), білорусів, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, ілліро-сербів з хурутанами (хорватами. – *Авт.*) і болгар.

3. Визначаємо, що кожне плем'я повинно мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом.

4. Визначаємо, що правління, законодавство, право власності і освіта у всіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії Господа нашого Ісуса Христа.

5. Визначаємо, що при такій рівності освіченість і чиста мораль повинні служити умовою участі в правлінні.

6. Визначаємо, що має існувати спільний Слов'янський собор з представників всіх племен.

Головні правила товариства:

1. Товариство утворюється з метою поширення вищевикладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства. Товариство визначає своїми покровителями святих Кирила і Мефодія і приймає своїм знаком перстень або ікону з іменами чи зображенням цих святих.

2. Кожний член товариства при вступі приймає присягу використувати талант, працю, статки, свої громадські зв'язки для цілей товариства, і якщо б котрийсь з членів зазнав гонінь і навіть страждань за прийняті товариством ідеї, то, відповідно до присяги, він не видасть нікого з членів, своїх побратимів.

3. У випадку, коли член потрапляє до рук ворогів і залишає в нужді сімейство, товариство допомагає йому.

4. Кожний член товариства може прийняти нового члена товариства, не повідомляючи йому імена інших членів. (...)

8. Товариство буде прагнути зарані про викорінення рабства і всякого примушення бідних класів, а водночас і про повсюдне поширення грамотності.

9. Як все товариство в цілому, так і кожний член окремо повинні узгоджувати свої дії з євангелійськими правилами любові, покірності і терпіння; правило ж: «Мета виправдовує засоби» товариство визначає безбожним.

10. Ніхто з членів товариства не повинен оголошувати про існування і склад товариства...

Джерело: Кирило-Мефодіївське товариство. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 150–152.

2. Довідка жангармів про Кирило-Мефодіївське товариство

...Недавно виявлено, що молоді вчені люди в Києві, майже всі уродженці Малоросії, утворили Українсько-Слов'янське товариство Св. Кирила і Мефодія. Засновниками товариства були: колезький секретар Гулак, ад'ютант Костомаров і кандидат Білозерський, але з ними зближалася і інша молодь, яка здебільшого вчилася в Університеті Св. Володимира.

Товариство ставило собі за мету приєднання до Росії іноземних слов'янських племен, а засобами до цього воно вважало піднесення слов'янських племен до поваги власної їх народності, усунення звичаїв із всього іноземного, знищення ворожнечі і встановлення згоди між ними, схиляння їх до сповідання однієї православної віри, відкриття училищ і видання книг для простого народу.

У деякого з учасників Українсько-Слов'янського товариства було знайдено, не застосований, проте, до товариства: статут, за правилами якого у слов'янських племенах мало установитись народно-представницьке правління; рукопис найзлочиннішого змісту, який нібито витлумачував цей статут; інший рукопис, що називається «Закон божий», або «Подністранка», перероблена з Міцкевичевої «Пілігримки», у якому містилися революційні і комуністичні правила, а в кінці підбурливі відозви до слов'янських племен та інші злочинні твори.

Треба ще відзначити, що ідеї про відновлення в кожній країні народності, мови, власної літератури і об'єднання слов'янських племен в одно ціле, не належать тільки особам, причетним до згаданої справи, а становлять об'єкт міркувань багатьох учених, і тих, хто з них займається дослідженням взагалі про слов'ян, називають слов'янофілами.

А в Києві і в Малоросії слов'янофілство перетворюється в українфілство. Там молоді люди більше піклуються про відновлення мови, літератури і звичаїв Малоросії, мріючи навіть про повернення часів колишньої вольниці козацтва і гетьманщини.

Причетні до справи про Українсько-Слов'янське товариство, як уродженці Малоросії, були, власне, українфілами. Усі вони у своїх листах, а художник Шевченко, колишній вчитель Куліш і

Костомаров навіть у надрукованих ними творах, зображаючи не-правильно справжнє становище України, яка ніби перебувала в тяжкому становищі, захоплено говорили про колишню Малоросію, надаючи їй надзвичайно великого значення; історію цього краю подавали мало не визначнішою за всі історії, наїзди гайдамаків описували як рицарства, наводили приклади колишньої вольниці, натякаючи, що дух свободи не простиг і досі таїться серед малоросіян. Вірші Шевченка на малоросійській мові, особливо рукописні: «Сон», «Послання до мертвих і живих...», «Три душі» та інші, одні пасквільного і величезною мірою зухвалого, а інші прямо підбурливого змісту, за височайшою затвердженою ухвалою з справи про Українсько-Слов'янське товариство, винуваті засуджені до суворого покарання...

Джерело: Кирило-Мефодіївське товариство. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 3. – С. 321–324.

Варіант 2. Тарас Шевченко та український національний рух

План заняття

1. Прочитайте поданий матеріал та уривок з праці відомого українського історика зарубіжжя В. Вериги з оцінкою ролі і місця Тараса Шевченка в національно-визвольному русі.

2. Прочитайте витяги з обвинувального акта і вироку суду у справі Кобзаря. Використайте також ту частину інформації жандармів (вищенаведений матеріал до заняття про Кирило-Мефодіївське товариство), у якій йдеться про Т. Шевченка. На вашу думку, чому самодержавство так ненавиділо і водночас боялося поета?

3. Проаналізуйте (усно або письмово) літературні твори Т. Шевченка в контексті розвитку українського національного руху.

4. Підготуйте повідомлення про Т. Шевченка як людину, митця і громадського діяча.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Місце Т. Шевченка в українському відродженні

Як зазначалося вище, діячі Кирило-Мефодіївського братства перебували під потужним впливом Т. Шевченка. Але цей вплив відчували не лише кирило-мефодіївці. Поет став національним пророком у цілому й ідейним натхненником для нового українства зокрема. Він створив поетизовану версію України, яка воскресає і має велике майбутнє.

З появою Т. Шевченка відпала потреба доводити, що українці – це окремих народ, який має свою мову, літературу й, зрештою, наділений власними національними рисами. Його національно-патріотичні

твори не тільки відновлювали в поетичних образах героїчне минуле, але – і це головне – були пронизані активним духом революційної перебудови суспільства.

Найбільша трагедія українського народу, на думку Т. Шевченка, полягала не в тому, що народ потрапив у неволю, а в тому, що він змирився з нею, забуваючи про своє минуле і навіть допомагаючи сусідові «приспати» себе. З позицій цього минулого поет і закликав до боротьби за визволення України.

Т. Шевченко активно виступав за об'єднання слов'ян, проте він ненавидів російське самодержавство: як демократ, він вбачав у царях головних винуватців закріпачення українських селян; як федераліст – не сприймав централізм; як республіканець – був ворогом монархії. Він виступав також і як український патріот, який бачив, що не лише російський уряд, а й частина російської спільноти схвалює знищення української самостійності, державності, культури.

Таким чином, творчість Т. Шевченка сприяла формуванню самосвідомості українців і створювала підґрунтя для початку нового етапу визвольного руху.

2. В. Верига про Т. Шевченка

Уривок з книжки

...Але найважливішою постаттю XIX ст. був геніальний поет і маляр Тарас Шевченко, який своїм талантом переростав своїх сучасників. Він прожив заledве 47 років, з яких 24 перебував у кріпацтві, 10 – на засланні і декілька років під поліційним наглядом, як небезпечна для режиму людина. Але в історичному розвитку України, в її літературі, мистецтві й культурі він займає незвичайне місце своєю геніальною обдарованістю.

...Збірка «Кобзар» не тільки принесла славу її авторові, але також стала початком нової епохи в історії української літератури. Взагалі Шевченкові вірші справили велике враження на українське суспільство й відіграли велику роль у національному відродженні українців не тільки під російською, але також і під австрійсько-польською займанщиною... Своїм палким словом він збуджував національну свідомість і закликав своїх більш щасливих земляків, щоб вони ради матері-України об'єдналися з тими обезправленими й поневоленими братами-кріпаками, благаючи: «Обніміте ж, брати мої, найменшого брата. Нехай мати усміхнеться, заплакана мати», і разом з цим кинув усім своїм землякам бойовий заклик: «Вставайте, кайдани порвіте, і вражою злою кров'ю волю окропіте».

Твори Т. Шевченка протягом XIX ст. стали політичною програмою українського національного визвольного руху. Оповідючи про історичне минуле України, її національне і соціальне поневолення Московщиною, Шевченкові поезії під зовсім виразним впливом французької революції кличуть до боротьби за національне визволення і за встановлення справедливої соціальної системи, основаної на гідності людини.

...І тому не дивно, що «Кобзар» став для українців ХІХ і початку ХХ ст. тим, чим була Біблія для жидів (євреї. – Авт.) під час їхньої двотисячнорічної діаспори. Заборонені російською окупаційною владою твори Шевченка потайки ходили між народом, підтримуючи серед нього національні традиції і свідомість національної окремішності.

Джерело: *Верига Василь. Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). – Львів: Світ, 1996. – С. 117–119.*

3. Засудження Т. Шевченка (26 травня 1847 р.)

а) Із обвинувального акта

Шевченко замість того, щоб довічно відчувати благоговійні відчуття до осіб августійшої фамілії, які удостоїли викупити його з кріпосництва, писав вірші малоросійською мовою, найобурливішого змісту. В них він то зображав плач про уявне поневолення і лихо України, то оспівував славу гетьманського правління і колишньої вольниці козацтва, то з неймовірною зухвалістю зводив наклепи і виливав жовч на осіб імператорського дому, забуваючи в них особистих своїх благодійників. Крім того, що все заборонене захоплює людей з слабким характером, Шевченко набув між друзями своїми славу знаменитого малоросійського письменника, а тому вірші його ще більш шкідливі і небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли виникати і згодом укорінятися думки про уявне раювання часів гетьманщини, про щастя повернути ці часи і про можливість існування України, як окремої держави. Судячи з тієї виняткової поваги, яку почували і особисто до Шевченка, і до його віршів всі україно-слов'яності, спочатку здавалося, що він міг бути якщо не діючою особою між ними, то знаряддям, яким вони хотіли скористуватися в своїх задумах; але, з одного боку, ці задуми були не такі вже важливі, як уявлялося на перший погляд, а з другого, і Шевченко почав писати свої підбурливі твори ще з 1837 року, коли слов'янські ідеї не захоплювали київських учених, як і вся справа доводить, що Шевченко не належав до Українсько-Слов'янського товариства, а діяв окремо, захоплюючись власною зіпсованістю. Проте за підбурливий рух і зухвалість, що виходила за всякі межі, його потрібно було визнати одним з найважливіших злочинців...

б) З вироку суду

Художника Шевченка, за писання підбурливих і надзвичайно зухвалих віршів, як наділеного міцною будовою тіла, призначити рядовим в Оренбурзький окремий корпус з правом вилуги, доручивши начальству найсуворіше наглядати, щоб від нього, ні в якому разі, не могло вийти підбурливих і пасквільних творів.

Власноручна приписка Миколи до вироку: «Під найсуворіший нагляд, заборонивши писати і малювати».

Джерело: *Хрестоматія з історії Української РСР. – С. 125–126.*

§7

МАСОНСТВО І ДЕКАБРИСТИ В УКРАЇНІ. ПОЛЬСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ. СОЦІАЛЬНІ ПРОТЕСТИ

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли в Україні почали селитися росіяни й поляки? У яких районах їх було найбільше? 2. Яких рис набуло соціально-економічне становище українців у Російській імперії на початок XIX ст.?

Суспільно-політичний рух в Україні не обмежувався виявами національного пробудження. Певного поширення набуло масонство, що прийшло з Європи. Але особливо помітними були російська й польська течії суспільного руху, які виражали інтереси російського та польського населення Російської імперії. Соціально-економічне становище в Україні породжувало й соціальні рухи різної інтенсивності.

1. Масонство. В Україну через Росію і Польщу в кінці XVIII ст. прийшов ще один різновид суспільного руху – масонство. Воно мало багатотисячну історію. Члени Ордену масонів, чи «вільних каменярів» (від англ. Mason – каменярь, муляр; франц. francmasonerie – вільномулярство), сповідували ідею Бога – Великого Майстра Всесвіту, про єдину людську спільноту: «Весь світ – це одна велика республіка, де всі народи – одна сім'я». Основне масонське гасло – «Свобода, Рівність, Братерство». Наприкінці XVIII ст. ложі (гуртки) масонів діяли в Житомирі, Одесі, Харкові, Полтаві, Львові, Самборі та інших містах. Центром масонського руху в Україні останньої чверті XVIII ст. став Київ. Після наполеонівських воєн рух значно активізувався.

Членами лож стали лікарі, архітектори, літератори, купці тощо. Серед масонів України було багато представників старшинсько-шляхетських родин. Зрозуміло, що гасла масонства приваблювали в його ряди незадоволених кріпацтвом. Хоча

Знак полтавської масонської ложі «Любов до істини». Місяць у верхньому куті знака – символ Христа та істини; всевидяче око символізує розумовий і духовний розвиток. Циркуль біля основи знака – символ вищого розуму і нагадування про зобов'язання перед ложею вести обдумане життя відповідно до принципу істинної любові (сердечко)

масонство заперечувало національні кордони, але дух вільнодумства в умовах України не міг не формувати протесту проти національного гніту. Тому серед українських масонів поширювались й ідеї слов'янської федерації, у якій українці були б рівними серед рівних, і навіть державності України.

Основний наголос на національні проблеми України робила полтавська ложа «**Любов до істини**» (1818–1819). До цієї ложі належало 20 осіб, у тому числі І. Котляревський. Чутки про цю організацію дійшли до Петербурга, і цар закрив її особистим указом. Поступово деякі масони переходили від пасивної до дієвої опозиції царизму. Так, зокрема, зробила частина членів Полтавської ложі. На її базі в 1821 р. утворилося таємне «Малоросійське товариство», душею якого був предводитель дворянства Переяславського повіту Полтавської губернії Василь Лукашевич (бл. 1783–1866). Товариство діяло в умовах посиленої активності поліцейських властей після виходу царського указу 1822 р. про закриття всіх масонських організацій на території Російської імперії. В. Лукашевич і його однодумці відстоювали ідеї державної незалежності України як головної передумови вільного розвитку національної культури, скасування кріпацтва й запровадження європейської форми державного устрою. Малоросійське товариство справило помітний вплив на пробудження національної свідомості української інтелігенції.

2. Діяльність декабристів. Важлива сторінка суспільно-політичного руху в Наддніпрянській Україні пов'язана зі спробою офіцерів російської армії збройною силою встановити в Росії конституційний лад.

У 1816 р. в Петербурзі виникла офіцерська таємна організація «Союз порятунку» (з 1818 р. «Союз благоденства»). Її очолювала Корінна управа, якій підпорядковувалися місцеві управи в гарнізонних містах. В Україні вони були в Тульчині і Полтаві. Особливо активно діяла Тульчинська управа, яку очолював полковник Павло Пестель.

У 1821 р. «Союз благоденства» розпався. Члени Тульчинської управи проголосили створення Південного товариства. Провідна роль у товаристві належала П. Пестелю. Утворилося й Північне товариство із центром у Петербурзі. Обидва товариства мали спільну мету – шляхом військового перевороту повалити самодержавний лад і ліквідувати кріпосне право. Але щодо майбутнього устрою держави погляди революціонерів розділилися. Це чітко виявилось в їх програмних документах.

Учасники Київського з'їзду Південного товариства схвалили написану П. Пестелем програму – «Руську правду», яка передбачала скасування кріпацтва, перетворення всіх селян на рівноправних громадян, недоторканність приватної власності.

Росія мала стати республікою. Однак програма містила дискримінаційні щодо українців положення. Вона визнавала право на самовизначення лише для поляків і відмовляла в ньому українському та іншим народам Російської імперії. Проголошувалася провідна роль росіян у співжитті з іншими народами в межах однієї держави.

Дещо інший підхід до розв'язання національних проблем мала таємна організація Товариство об'єднаних слов'ян, утворена в 1823 р. у Новограді-Волинському братами-офіцерами Андрієм і Петром Борисовими (1798–1854; 1800–1854). У документах Товариства ставилася мета боротися проти самодержавства і кріпацтва. Передбачалося визволення слов'янських народів і створення їх федеративного союзу. Проте Україна в планах товариства не фігурувала як член федерації народів. Із часом Товариство об'єднаних слов'ян злилося з Південним.

1. Павло Пестель – керівник Південного товариства.
2. Кіндрат Рилєєв – спієкерівник Північного товариства, поет, який освідував Гетьманщину й був одним з небагатьох російських прихильників ідеї національного самовизначення України.

■ Микита Муравйов-Апостол – командир Чернігівського полку. Важко пораненого в бою його ув'язнили в Петропавлівській фортеці, а згодом стратили.

За програмними документами Південного товариства щодо майбутнього Російської імперії передбачалось встановлення конституційної монархії і федеративного устрою майбутньої держави.

У проект Конституції Північного товариства (автор Микита Муравйов) було включено положення, які

передбачали часткове відновлення прав українського народу на власну державу. Планувалося утворити Українську, Чорноморську й Бузьку держави із центрами у Харкові, Одесі й Києві. Однак ці положення не задовольняли членів товариства, і проект Конституції не затвердили.

Місцем державного перевороту обрали Україну. Члени Південного товариства планували заарештувати Олександра I влітку 1826 р. під час військових маневрів в Україні. Але царю не судилося дожити до того часу. У листопаді 1825 р. він несподівано помер у Таганрозі. Довелося спішно міняти плани й виступати негайно. Повстання відбулося 14 грудня 1825 р. у Петербурзі й закінчилося поразкою. Незважаючи на це, **29 грудня все ж піднявся Чернігівський полк**, що розташовувався на Київщині, але і його виступ 3 січня 1826 р. придушили.

Рух за переворот отримав назву «декабристський», від російської назви місяця – «декабрь».

3. Пропаганда волелюбних ідей у навчальних закладах.

Хоча декабристів і розгромили, опозиційний самодержавству рух не зник. Серед освічених верств населення продовжувалося поширення антикріпосницьких ідей, не припинялися спроби організуватися для протистояння політиці царизму. Не маючи конкретної програми дій і чіткої політичної мети, члени таємних гуртків і груп уважали себе продовжувачами справи декабристів, обговорювали уроки грудневого повстання й намагалися намітити шляхи оновлення Росії.

Такий характер мав гурток у Харківському університеті, що виник на початку 1826 р. На таємних зібраннях обговорювали політичну обстановку в імперії, сперечалися з приводу шляхів можливої зміни суспільно-політичного ладу Росії-

1. Іван Орлай – директор Ніжинської гімназії вищих наук. Під його керівництвом гімназія стала одним із центрів суспільного руху проти деспотизму в Україні.
2. Ніжинська гімназія вищих наук. Вільнодумство серед професорів і студентів цього навчального закладу продовжило визвольні традиції декабристів.

ської держави. Члени гуртка переписували твори антицарського спрямування й поширювали їх серед знайомих. Діяльність гуртка тривала до початку 1827 р., поки поліція не розгромила його.

Волелюбні настрої охопили й Гімназію вищих наук у Ніжині. Важливу роль у цьому зіграв її директор **Іван Орлай** (1770–1829), людина демократична й високоосвічена. Перебуваючи в масонських ложах Києва, він познайомився з прогресивними викладачами й після переїзду до Ніжина запросив їх до себе. Чимало гімназистів сприйняло світогляд своїх наставників. Серед них був і майбутній геніальний письменник **Микола Гоголь** (1809–1852).

Вільнодумство Гімназії виходило далеко за межі Ніжина. Влада, отримавши доноси, провела слідство і в 1830 р. звільнила з посад вільнодумних професорів. П'ятьох з них було заслано.

Однак спинити поширення волелюбних ідей не вдалося. Надто сильно укорінилися вони у свідомості інтелігенції, живлячись як західноєвропейською, так і українською дійсністю.

4. Польське повстання 1830–1831 рр. та Україна. У листопаді 1830 р. у Варшаві почалося повстання, яке очолювали польські офіцери, що ставили за мету відродити державність Польщі. Росіяни змушені були залишити Польщу. Щоб залучити на свій бік пригноблені народи, поляки висунули гасло: «За нашу і вашу свободу». Створений повстанцями на-

■ Марцін Залевський. Взяття арсеналу. Польське повстання 1830–1831 рр.

ціональний уряд виробив програму відновлення Польщі в кордонах 1772 р. і звернувся по допомогу до населення Литви, Білорусії та України. У лютому 1831 р. польські повстанці спрямували на Правобережну Україну кавалерійський корпус, який повинен був підняти антиросійський виступ.

Польська шляхта українських земель висловлювала готовність до повстання й сподівалася залучити до своїх дій українське селянство. Однак керівники повстання не захотіли дати кріпакам волю, і ті відмовилися їх підтримати. Лише кілька десятків офіцерів – нащадків козацької старшини – приєдналися до виступу. Повстанців розгромили, і російські війська в кінці серпня 1831 р. зайняли Варшаву.

Після цих подій царизм почав рішуче викорінювати польський вплив на Правобережній Україні. Закривались польські школи (українських не було). Навчання переводилося на російську мову. У Кременці закрили відомий польський ліцей. Натомість у Києві заснували Уні-

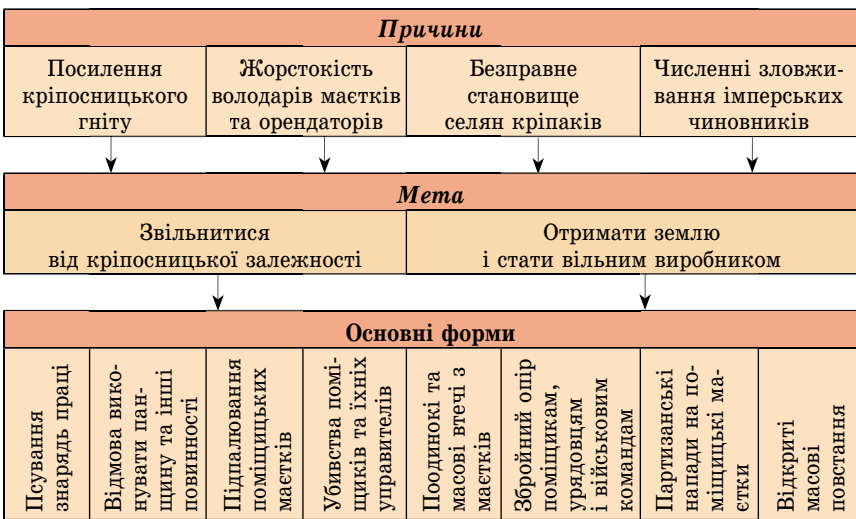
■ Документ про відкриття Університету Св. Володимира. *Університет у Наддніпрянській Україні виховав сотні патріотів, які залишили слід у науці, освіті й культурі.*

верситет Св. Володимира. Завданням нового університету міністр освіти Сергій Уваров визначив: «Поширювати російську освіту і російську національність на спольщених землях Західної Росії». 60 тис. польських шляхтичів в Україні було позбавлено дворянства. Багатьох заслали у глиб Росії.

При цьому, всупереч намірам влади, деякі заходи принесли українцям несподівані вигоди. Так, Київський університет із часом перетворився в центр, якому належала надзвичайно важлива роль у відродженні української культури. Намагаючись здобути прихильність селян Правобережжя, щоб мати їх за союзників у боротьбі проти польської шляхти, царизм дещо поліпшив їх становище.

5. Соціальна боротьба. Відомо, що занепад кріпосницьких відносин виявив себе перш за все у кризі поміщицького господарства. Замість того, щоб перебудувати господарство на рейки ринкової економіки, поміщики посилювали експлуатацію кріпаків. Це змушувало селян захищати свої права. Уся перша половина XIX ст. була сповнена постійними зіткненнями з поміщиками.

Соціальні виступи селянства

Десятки осередків заворушень породило насадження військових поселень. Першими повстали в липні 1817 р. бузькі козаки на Херсонщині. Лише у вересні 10-тисячне військо придушило бунт. Найбільше повстання проти режиму військових поселень вибухнуло 1819 р. в Чугуєві. Уряд вислав туди два піхотні полки і дві гарматні сотні. Для керування

розправою над ними прибув сам начальник військових поселень О. Аракчєєв. Повстанці трималися більше місяця. Після того як їх примусили капітулювати, почалася розправа, жертвами якої стало майже 80 осіб.

Селяни в першій половині XIX ст. також досить часто вдавалися до відкритих збройних виступів. Їх за цей період відбулося декілька сотень. Значний селянський рух охопив у 1818–1820 рр. ряд повітів Катеринославської губернії. Проти повсталих уряд кинув великі військові сили. Кріпосники, розправляючись з повстанцями, влаштовували масові екзекуції, після яких відправляли покалічених селян на поселення до Сибіру або на каторжні роботи на Луганський ливарний завод.

У 1832–1833 рр. селянські виступи охопили Харківщину, Чернігівщину й Херсонщину. Якраз на ці роки припав неврожай і голод, під час якого влада залишила селянство сам на сам зі стихією. Для придушення виступів було застосовано військову силу.

Значного розмаху й гостроти набрав селянський рух, пов'язаний з іменем **Устима Кармалюка** (1787–1835), на Поділлі. Устим народився в сім'ї кріпаків. У 25-річному віці поміщик віддав його в солдати, хоча як батько двох дітей У. Кармалюк мав законне звільнення від рекрутчини. Новобранець утік з армії і в 1813 р. повернувся в рідні місця. Організувавши групу невдоволених, він почав боротьбу, що тривала майже чверть століття, вчинив більше як сто нападів на поміщиків, купців, шинкарів. У загоні, яким керував Кармалюк, в окремі періоди налічувалося кілька тисяч осіб.

Упродовж 1814–1830 рр. владі вдавалося кілька разів заарештувати У. Кармалюка. Він витримав жорстокі тортури, заслання до Сибіру. Кожного разу він утікав, повертався на Поділля й знову очолював повстанський рух. Урешті його вбили із задки.

Устим Кармалюк – героїчна і водночас трагічна особистість. Його жертвами іноді були й невинні люди. Такі постаті найчастіше з'являються

■ В. Тропінін. Портрет літнього українського селянина. 1820 р. Частина мистецтвознавців вважає, що художник зобразив У. Кармалюка.

в умовах загострення соціальних суперечностей, коли суспільство ще не встигло виробити цивілізованих форм розв'язання конфліктів.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Суспільно-політичний рух в Україні на початку XIX ст. розгортався під впливом європейських революційних ідей. Західна Європа, де процеси модернізації розвивалися інтенсивніше, ніж у Російській імперії, була прискорювачем як національного, так і загальнодемократичного рухів. Проявом останнього стала діяльність в Україні масонських лож. У 20–30-х роках XIX ст. Україна стала ареною російського і польського суспільно-політичних рухів. Російські революціонери-декабристи прагнули до оновлення Російської держави, знищення самодержавства і кріпацтва. Поляки ставили перед собою завдання національного визволення й відновлення незалежності Польщі. Українських патріотів насторожувало те, що ні російські, ні польські революціонери не погоджувалися на відродження Української держави. Вони вважали, що інтереси українців цілком можуть бути задоволені в оновленій демократичній Росії чи у відродженій Польській державі. Ця помилкова точка зору послаблювала й російський декабристський, і польський національний рухи, хоча серед декабристів і польських повстанців були також й українці.

Перша половина XIX ст. була сповнена й селянськими протестами, які набували різних форм: від письмових скарг на поміщиків до збройної боротьби. Усе свідчило про те, що кріпацтво віджило свій вік.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яку роль відіграла діяльність масонських лож в Україні?
2. Які події пов'язані з назвами: а) Південне товариство; б) Північне товариство; в) Товариство об'єднаних слов'ян? У яких роках вони існували і на що спрямовували свою діяльність?
3. Яке майбутнє відводилось Україні в проєкті Конституції М. Муравйова та «Руській правді» П. Пестеля?
4. Які події відбувалися в Україні під час повстання декабристів у Петербурзі? Яку роль відповідно до планів повстанців мав відіграти Чернігівський полк у разі успіху його виступу?
5. Якими причинами можна пояснити наявність в Україні російської та польської течій у суспільно-політичному русі?
6. Які наслідки для України мало польське повстання 1830–1831 рр.?
7. Яких форм набував протест проти посилення соціального гніту?

8. Де і коли відбулися найбільші антикріпосницькі виступи селян, козаків та військових поселенців?
9. Чи справедливо стверджувати, що соціальні протести були даремними й не мали жодних позитивних наслідків?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З «Руської правди» Павла Пестеля

...Володіти іншими людьми як власністю своєю, продавати, закладати, дарувати в спадщину людей, подібно до речей, використовувати їх по власній своїй сваволі без попередньої з ними угоди і єдино тільки для власного свого прибутку, вигоди, а іноді і примхи є справа ганебна, супротивна людству, супротивна законам природним, протівна святій вірі християнській, суперечить, нарешті, заповідній волі Всевишнього, який гласить у Святому письмі, що люди перед ним усі рівні і що одні лише діяння їх і добродійності різницю між ними роблять. І тому не може далі в Росії існувати дозвіл одній людині мати і називати іншу своїм кріпаком. Рабство повинне бути рішуче знищено і дворянство повинно неодмінно відмовитися від мерзенної переваги володіти іншими людьми...

Увесь російський народ складає один стан – громадянський; всі сучасні стани знищуються і зливаються в один стан – громадянський. Всі різні племена, з яких складається Російська держава, визнаються російськими і, складаючи різні свої назви, становлять один народ російський...

...Постановляється корінним законом Російської держави, що будь-яка думка про федеративний устрій відкидається цілком, як найзгубніший злочин і найбільше зло. Уникати належить усього того, що безпосередньо чи опосередковано, прямо чи непрямо, відкрито чи таємно до такого устрою держави вести б могло.

Джерело: *Освободительное движение и общественная мысль в России XIX в. – М., 1991. – С. 87, 90.*

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте положення «Руської правди», у яких йдеться про ліквідацію кріпосного права та принципи організації міжнародного співжиття в майбутній демократичній державі. Чи згодні ви з пропозицією П. Пестеля саме таким чином розв'язати національне питання?
2. Порівняйте пункти «Руської правди» і зміст Конституції М. Муравйова щодо розв'язання національного питання.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1813–1835 – селянський рух на Поділлі під керівництвом Усти-ма Кармалюка.
- 1816–1825 – діяльність декабристських організацій.
- 1817–1818 – повстання бузьких козаків на Херсонщині.
- 1818–1819 – діяльність масонської ложі «Любов до істини».

- 1819 – повстання військових поселенців у Чугуєві.
- 29 грудня 1825 – 3 січня 1826 – повстання Чернігівського полку.
- 20-ті роки XIX ст. – пропаганда волелюбних ідей у Харківському університеті та Гімназії вищих наук у Ніжині.
- 1830–1831 – польське повстання.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Федерація** (від лат. foederatio – союз, об'єднання) – 1) форма державного устрою, за якої територіальні одиниці – члени федерації – мають власні органи влади і поряд із цим утворюють спільні для них державні органи; 2) союз, об'єднання громадських організацій.

§8

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ

1. Наддніпрянська Україна у складі Російської імперії. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Наддніпрянська Україна переживала суперечливий період своєї історії.

З одного боку, було втрачено рештки державності. Україна царським урядом не сприймалася, як щось ціле. Вона вважалася частиною Великоросії, а її регіони йменувалися не інакше, як «Південно-Західна Росія», «Західна Росія», «Південна Росія» («Новоросія»). За таких умов зникала навіть згадка про окремішність історичної долі українського народу, про його державницьке минуле.

Україною самодержавно правив російський цар, опираючись на чиновників, яких він призначав. Було ліквідовано українське військо, перервано зв'язки з іноземними державами, знищено всі інші атрибути державності. Російське самодержавство взяло під повний контроль внутрішнє життя України.

Ліквідація залишків української автономії в Російській імперії різко погіршила соціальне становище населення. Після тривалого періоду свободи українське селянство знову закріпачувалося.

Одним з найогидніших витворів кріпосницької системи стали військові поселення, у яких на казарменному становищі проживало понад півмільйона українців чоловіків, жінок, дітей.

З іншого боку, у першій половині XIX ст. Україна вступила в період переходу від аграрного суспільства до індустріального, що відкривало перед нею перспективи національного відродження.

2. Перші кроки до індустріального суспільства. У першій половині XIX ст. почався промисловий переворот, склада-

лися ринкові відносини, було зроблено перші кроки на шляху модернізації суспільства. З'явилося фабрично-заводське виробництво, що базувалося на використанні парових машин. З кожним наступним десятиріччям воно пришвидшувалося в розвитку. З поширенням машинного виробництва формувалися і класи підприємців та найманих робітників. Серед підприємців переважали вихідці з поміщиків, купців та міщан – головним чином неукраїнці. Дуже важко було конкурувати з ними українським селянам. І все ж деяким це вдавалося (Симиренки, Яхненки, Терещенки та ін.).

На промисловому розвитку України помітно позначилося залежне її становище у складі Російської імперії. Царський уряд створював кращі умови для розвитку найбільш прибуткових галузей промисловості в Центрі Росії. Це, насамперед, текстильна промисловість і виготовлення різноманітних металевих виробів – від цвяхів до складних, як на ті часи, машин та механізмів. Третина виготовленої на підприємствах Московської, Володимирської, Ярославської та деяких інших центрально-російських губерній продукції реалізовувалася в Україні. У той самий час із України в ці губернії вивозилася лише сировина та сільськогосподарська продукція. Такий обмін був економічно надзвичайно вигідний для російських губерній і невикідний для українських.

Утрата українцями власної державності вплинула на формування національного складу міст, кількість мешканців яких в умовах промислового перевороту швидко зростала. У містах українці опинялися в меншості. Там переважали російські чиновники, купці, промисловці, єврейські торговці й ремісники, заводчики й фабриканти різних національностей.

Попри всі проблеми економічний поступ був помітний. Однак при цьому нові процеси істотно гальмувалися кріпосницькими порядками. Проявом цієї суперечності було й зростання антикріпосницьких виступів. Кріпаки підпалювали поміщицькі садиби, псували знаряддя праці, убивали поміщиків, їх управителів та прикажчиків, відмовлялися відробляти панщину, нерідко чинили збройний опір поміщицькій адміністрації, місцевим урядовцям і навіть царським військам. Усі ці форми боротьби найчастіше з'являлися у взаємозв'язку. Протягом першої половини ХІХ ст. відбулося декілька сотень збройних селянських виступів.

3. Суспільно-політичний рух. Початок національного відродження. Відповіддю на кризу була активізація суспільно-

політичного руху. У цьому русі були дві взаємопов'язані течії: перша представляла український визвольний табір, друга була частиною опозиційного до царизму російського демократичного табору. На Правобережжі, крім цих двох течій, була й третя, зорієнтована на відновлення Речі Посполитої. В усіх цих таборах наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. головними дійовими особами були дворяни.

Українське дворянство (козацька старшина) в ті роки проявило себе низкою патріотичних творів, історичних трактатів, організацією нелегальних гуртків, масонських лож і місією Василя Капніста до Берліна. Та все ж масштаби політичної діяльності козацької старшини слід визнати як незначні. За цей час польська шляхта підняла проти Росії два великих повстання (наприкінці XVIII ст. і в 1830–1831 рр.). Російське дворянство у 1825 р. спромоглося організувати повстання проти царя з метою спрямувати Росію на шлях оновлення. На подібні дії нащадки козацької старшини вже були не здатні, а спалах патріотичних почуттів видатний український письменник і історик Пантелеймон Куліш пояснював так: «Зі втратою в Україні останніх решток своєрідного громадського устрою з'явилася потреба виразити свою народність перед судом сучасного і наступних поколінь».

Однак недооцінювати літературно-художню та історично-дослідницьку діяльність нащадків славних козацьких родів теж не варто. Ця діяльність поклала початок українському національному відродженню, плодами якого скористалися пізніші покоління українців.

Ситуація змінилася після утворення Кирило-Мефодіївського товариства – першої нелегальної політичної української організації, до складу якої входили представники різних станів суспільства (різночинці). З появою цієї організації українці стали брати свою долю у власні руки. Геніальний Тарас Шевченко своєю творчістю перекинув місток між козацьким минулим і сучасністю, відновив у свідомості земляків перервану традицію боротьби за українську державність. Микола Костомаров утілював ці ідеї у програмних документах товариства.

Розгромлене навесні 1847 р. Кирило-Мефодіївське товариство встигло започаткувати нову сторінку національного відродження. З'явилася самостійна українська політична організація, яка розвивала власні ідеали, зосереджувалася на власній долі. З кирило-мефодіївців почався новий етап національного руху.

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Запитання на вибір однієї правильної відповіді

1. Як називалась основна одиниця адміністративно-територіального поділу українських земель у складі Російської імперії на початку XIX ст.?

- А Воеводство В Коронний край
Б Губернія Г Полк

2. Українські землі в середині XIX ст. входили до складу

- А Російської імперії, Речі Посполитої
Б Австрійської і Російської імперій
В Австрійської, Російської та Османської імперій
Г Румунії, Російської та Австрійської імперій

3. Програма Кирило-Мefeldіївського товариства передбачала

- А Скасування самодержавства і кріпацтва, утворення незалежної української держави
Б Повалення царизму, скасування кріпацтва, утворення федерації рівноправних слов'янських держав з українською республікою у її складі
В Скасування кріпацтва, забезпечення рівних прав для всіх слов'янських народів
Г Відродження Гетьманщини

4. Найбільше місто України у складі Російської імперії в першій половині XIX ст. – це

- А Київ В Одеса
Б Харків Г Катеринослав

5. Селянські виступи під проводом У. Кармалюка відбувалися на

- А Поділлі
Б Катеринославщині
В Чернігівщині
Г Київщині

6. Візитівкою української промисловості в кінці першої половини XIX ст. стало

- А Цукроваріння В Ткацтво
Б Машинобудування Г Металургія

7. Більшість українців у першій половині XIX ст. були задіяні в

- А Промисловості В Ремеслі
Б Сільському господарстві Г Торгівлі

Дайте відповіді на запитання

1. Чи можна кінець XVIII – початок XIX ст. вважати початком найтрагічнішого періоду в історії Наддніпрянської України?

2. Коли в Україні розпочався промисловий переворот? Розкажіть про його особливості на Наддніпрянщині.
3. Які зміни в економіці свідчили про зародження ринкових відносин?
4. За яких обставин було ліквідовано Задунайську Січ? Що ви знаєте про Азовське козацьке військо?
5. Яка роль у суспільно-політичному русі належала українському дворянству? З якої причини і як змінювалася ця роль?
6. Чим можна пояснити наявність на Наддніпрянщині російської і польської течій суспільно-політичного руху?
7. Заповніть подану таблицю «Народні рухи в Україні в першій половині XIX ст.»:

Виступи	Дата	Місце виступу	Хід та результати
Військових поселенців			
Селян і козаків			

8. Проаналізуйте основні тенденції соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. Визначте особливості України, за якими вона відрізнялася від країн Західної Європи.
9. Які процеси відбувалися в економіці України першої половини XIX ст.?
10. Якими мотивами керувалися представники різних суспільних верств України, коли брали участь у боротьбі з армією Наполеона?
11. Визначте сильні та слабкі сторони українського суспільно-політичного руху на Наддніпрянщині. Порівняйте його з російським та польським рухами на українських землях.
12. Охарактеризуйте початок національного відродження. Хто стояв біля його витоків?
13. Охарактеризуйте програмні вимоги та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. Яку роль Товариство відіграло в історії національного руху українців?
14. Яке місце в національному русі належало Т. Шевченкові? Охарактеризуйте його як людину, митця, громадського діяча.

2 ТЕМА

У

країнські землі
у складі
Австрійської імперії
наприкінці XVIII –
у першій половині
XIX ст.

§9

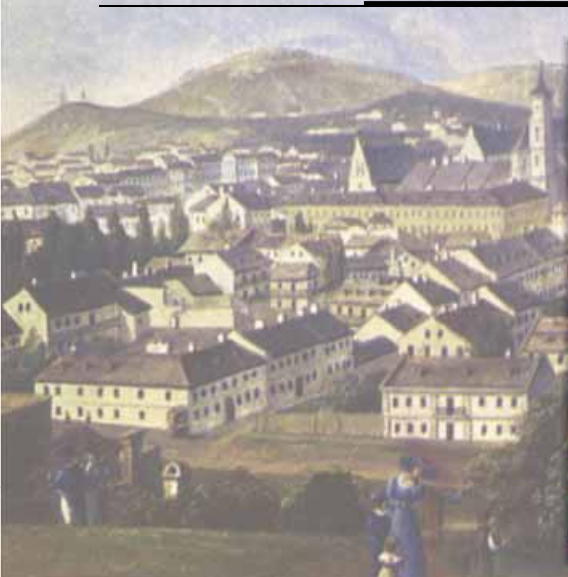
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ

ЗГАДАЙТЕ 1. Яким було становище галицьких земель у складі Речі Посполитої в останні десятиліття її існування?
2. Чим відрізнявся соціально-економічний лад Австрійської імперії від того, який був у Речі Посполитій?

1. Політика Австрійської імперії щодо українців. У Галичині, яка складала ядро західноукраїнських земель, австрійці застали необмежену владу польської шляхти, відсутність промисловості й торгівлі, великих міст і нормальних шляхів сполучення, бідність неосвіченого (шкіл узагалі не було), закріпаченого селянства. Такою ж була ситуація і на Буковині, яка до середини XIX ст. адміністративно належала до галиць-

Герби українських комітатів Угорського королівства виражали історичні й господарські особливості краю.

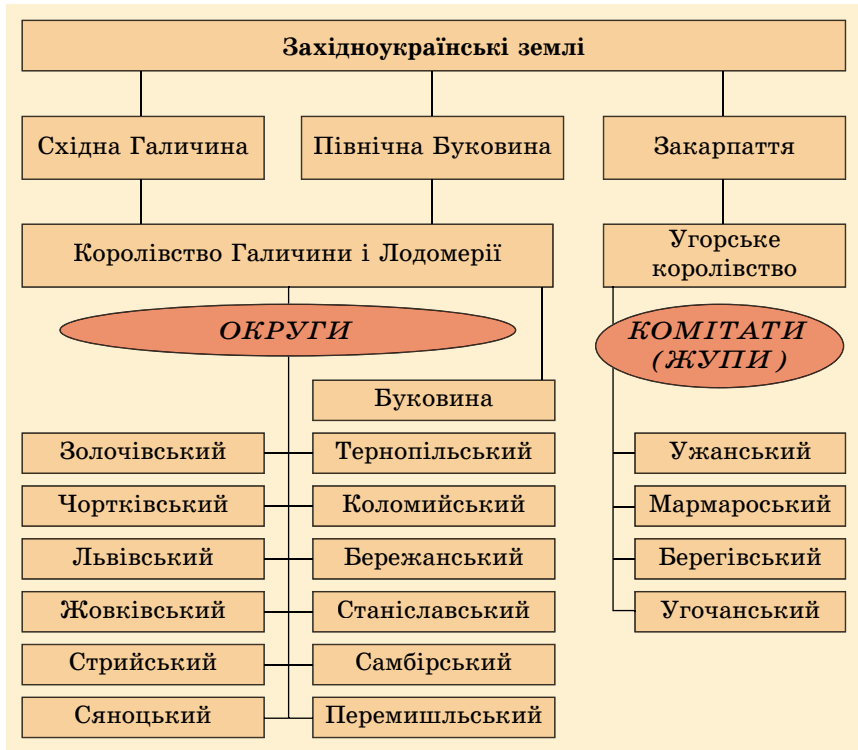

кого краю. Австрія розглядала західноукраїнські землі як джерело для поповнення державної казни грошима, а армії – солдатами. Щоб досягти цих цілей, потрібно було перебудувати життя новоприєднаних земель. Тому невдовзі після зміни влади у краї відбулися реформи в економічному і суспільному житті.

Реформи припали на 70–80-ті роки XVIII ст., часи правління імператриці **Марії-Терезії** (1740–1780) та її сина **Йосифа II** (1780–1790).

Нововведення в аграрній сфері посіли центральне місце. Реформами влада намагалася поліпшити становище селянства – найчисленнішої верстви підданих, а отже, головне джерело збирання податків. Їм довелося відштовхуватися від невтішних реалій – становище в сільському господарстві Галичини провокували соціальні конфлікти. Окрім Галичини, ніде в Австрійській імперії визискування селянства не набрало таких потворних форм: під час літніх сільськогосподарських робіт панщина становила 6 днів на тиждень. На початку 80-х років XVIII ст. з'явився імператорський указ, який проголосив звільнення селян від особистої залежності від поміщиків і чітко визначив розмір панщини (до 30 днів на рік).

Було проведено також релігійну реформу. До реформи греко-католицьке й іудейське віросповідання обмежували у правах. Їхні представники не допускалися до державної служби, а євреїв до того ж зобов'язували носити спеціальний одяг, сплачувати за переміщення територією монархії принизливий податок, який традиційно збирався з худоби.

Становище докорінно змінилося після прилучення краю до Австрії. Католицька, протестантська та греко-католицька церкви були зрівняні в правах. Вірянам однаковою мірою відкривалася дорога до університетів, державної служби, дозволялося продавати й купувати землю тощо.

Оскільки католицька церква контролювала тодішню систему освіти, релігійні реформи були пов'язані з освітніми. У **Львові** замість закритої єзуїтської академії в **1784 р.** відкрили **університет**. При ньому діяв Руський інститут, де на філософському і богословському факультетах навчалися українці. Почала працювати мережа семінарій, які готували греко-католицьких священиків. Іншим нововведенням стало запровадження початкових і середніх шкіл. У початковій школі навчання мало проводитися рідною мовою.

Реформи безпосередньо зачепили два головних стани українського суспільства – селянство і духовенство. Доля галицьких селян виявилася кращою, ніж у співвітчизників у Російській імперії. У той час, як Йосиф II ліквідував найогидніші вияви кріпацтва, Катерина II вводила його для мільйонів українців. Нововведення в Австрійській імперії хоч і не

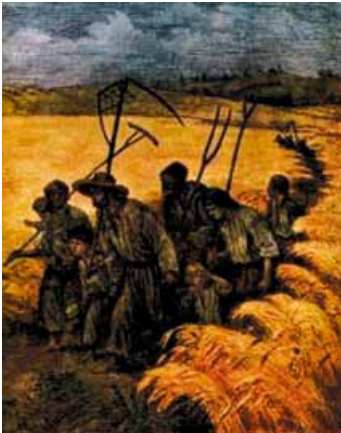
■ Ратуша в Бережанах. Сучасний вигляд. У 1805 р. тут відкрили відому Бережанську гімназію.

усунули протистояння поміщиків і селян, але дещо його послабили. Щодо духовенства, то реформи прищепили йому нову поведінку, яка полягала в моральному обов'язку поширювати серед віруючих освіту, пропагувати передові методи господарювання, відкривати школи, інакше кажучи, служити народів. Можливості духовенства в цій справі збільшувалися в міру того, як підвищувалась його освіченість – результат появи нових навчальних закладів.

Реформи позитивно позначилися на господарському житті Західної України. Але вони не були такими глибокими, щоб суттєво змінити ситуацію, що склалася тут ще за часів Речі Посполитої. До того ж наступники імператорів-реформаторів Леопольд II (1790–1792) і Франц II (1792–1835) стали на шлях контрреформи, особливо в селянському питанні. Було скасовано обмеження на кількість днів панщини, зросли повинності.

2. Соціальна і національна структура та становище населення.

У західноукраїнських землях, приєднаних до багатонаціональної Австрійської імперії, переважали, зрозуміло, українці. Але проживало й чимало поляків, євреїв, угорців, німців, румунів тощо. На соціальній драбині українство займало нижчі щаблі й було представлене головним чином селянством. Українці опинилися в меншості в містах. Серед городян Східної Галичини домінували поляки, Північної Буковини – румуни,

■ В. Касіян. На панщину. *Виснажлива праця на поміщицьких полях розоряла селян, але вже не давала прибутків і землевласникам.*

Закарпаття – угорці. Окрім того, Львів, Чернівці та окружні центри заповнили численне австрійське чиновництво.

Політика австрійського уряду будувалася за відомим ще із часів римських цезарів принципом «розділяй і володарюй».

Польська шляхта після падіння Речі Посполитої формально втратила владу над населенням Східної Галичини. Але головні її привілеї залишилися недоторканими. Уряд протиставляв інтереси поляків та українців й незмінно захищав польську меншість. Подібна ситуація склалася й на Закарпатті та Буковині, де господарювали відповідно угорські пани та румунські бояри.

Соціальне становище українців в Галичині, на Буковині, у Закарпатті визначалося тим, що більшість з них були феодално залежними. Після певного послаблення під час реформ розміри панщини, яку виконували кріпаки, постійно зростали. Її нерідко знову доводили до 5–6 днів на тиждень. Відбувався процес обезземелення.

Селянські наділи катастрофічно зменшувалися, зростала кількість безземельних. Селянство бідувало. Одна з тодішніх газет так змальовувала побут селян-галичан: хати здебільшого чорні й темні, без димарів і без підлоги, одяг убогий, харчі пісні та несмачні й тому малокорисні, худоба виснажена, малоросла, хвора.

Міщани теж зазнавали утисків. Міста, за незначним винятком (Львів, деякі інші), не мали самоврядування. Нерідко населення невеликих міст відбувало панщину та інші повинності нарівні із селянами.

3. Стан економіки та соціальні протести населення.

Західна Україна залишалася аграрним краєм, у якому господарювали великі магнати. Вони намагалися наростити виробництво за рахунок визиску селян. Лише в поодиноких маєтках прагнули використовувати агротехнічні досягнення, застосовували найману працю. У цьому плані ситуація не відрізнялася від тієї, що мала місце в підросійській Україні.

Від початку XIX ст. регресивні процеси спостерігалися в слабкій промисловості, представленій головним чином легкою і видобувною галузями, які спиралися переважно на мануфактурне виробництво. Початок промислового перевороту в німецьких і чеських провінціях Австрії дуже негативно вплинув на галицьку промисловість. Більш-менш конкурентоспроможними залишилися лише гуральництво й броварництво, сірчана промисловість. Про низький загальний рівень промисловості краю свідчив і невеликий відсоток зайнятого в ній населення – 5,6 %.

Наслідком стало наростання соціальних протестів. Найпоширенішими їх формами було подання колективних скарг до адміністративних органів та пов'язані з ними багаторічні судові процеси селянських громад із землевласниками. Як правило, вони закінчувалися на користь поміщиків, але в цьому протистоянні селяни згуртовувалися, у них з'являлися мужні ватажки. Формою протесту лишалися втечі селян, які особливо почастишали в 30–40-х роках XIX ст. Адміністрація краю щороку публікувала в пресі сотні оголошень про розшук утікачів, кількість яких постійно зростала.

Повсякденним явищем стали потрави панських посівів та лук, порубка лісів, розправа над сільською старшиною. Нерідко селяни вдавалися до підпалів поміщицьких садиб, гуралень та інших підприємств. У 20–40-х роках XIX ст. підпали стали майже буденністю. Ведучи боротьбу проти окремих кріпосників, селяни нерідко виступали й проти урядової адміністрації: не погоджувалися сплачувати державні податки, бойкотували рекрутські набори тощо.

На Буковині в 1838 р. селянські заворушення охопили майже весь край. Кріпаки громадами відмовлялися виконувати нав'язані поміщиками угоди, в яких ішлося про збільшення селянських повинностей. Лише за допомогою урядових військ ці виступи вдалося придушити. Нові масові заворушення спалахнули в 1843–1844 рр. Серед селян з'явився лідер – **Лук'ян Кобилиця** (бл. 1812–1851). Жителі 22 буковинських сіл, якими він керував, захопили ліси й пасовиська, відмовилися від повинностей, вигнали чиновників і

■ Лук'ян Кобилиця став виразником прагнення буковинців до соціального і національного визволення.

встановили самоврядування. Як і в попередніх випадках, проти селян застосували військову силу. Кілька сотень повстанців, у тому числі Л. Кобилицю, заарештували, покарали киями й різками.

Перелічені форми протесту селян були поширені в усій Західній Україні. У Прикарпатті в гірських округах вони доповнювалися традиційною формою відкритої збройної боротьби – рухом опришків. Невеликі загони нападали на панські двори та державні маєтки, відбирали або знищували майно, руйнували поміщицькі садиби, розправлялися з адміністрацією. Особливого розмаху рух опришків набув у 1810–1825 рр. Найбільшу популярність серед ватажків опришків мав Мирон Штолюк. Лише в 1830 р. його загін усе ж розгромили, а М. Штолюка стратили. Для придушення руху опришків австрійський уряд запровадив польові суди, використовував військо, загони так званих гірських стрільців, прикордонну варту, охорону солеварень, тютюнових складів тощо.

Приводом для масового виступу селян Закарпаття в 1831 р. стали обмеження (карантини, озброєні кордони на дорогах, заборона пересування), введені у зв'язку з епідемією холери. Але повсталі селяни виступали взагалі проти всієї системи існуючих земельних відносин. Під впливом цих заворушень угорський уряд мусив дещо змінити в становищі селянства: закон 1836 р. скасував частину другорядних натуральних повинностей, а деякі інші, за згодою поміщика, дозволялося викупити тимчасово або назавжди. Селянам надавалося право переходити від одного поміщика до іншого за умови виконання всіх повинностей, сплати податків і боргів. Трохи обмежувалися права поміщика у справі судочинства щодо селян і скасовувалося фізичне покарання. Однак зберігалися всі найтяжчі повинності й разом з тим підтверджувалося право поміщиків на володіння землями.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Як і на Наддніпрянщині, переважна більшість українського населення Західної України була зайнята в сільському господарстві. Українці займали нижчі щаблі суспільної піраміди. Української шляхти у краї не існувало, а інтелігенція була нечисленна. Значний вплив на становище українців в Австрійській імперії справили реформи Марії-Терезії та Йосифа II. Було знищено найжорстокіші прояви кріпосництва, частково ліквідовано переpons для культурно-освітнього розвитку українців. Як і інші регіони Австрійської імперії, українські землі поступово втягувалися в модернізаційні процеси. Але

українське населення не встигло сповна скористатися їх результатами. Наступники імператорів-реформаторів відмовилися від більшості нововведень своїх попередників, і це загострило соціально-економічну ситуацію.

Перша половина XIX ст. була сповнена селянськими протестами, які нерідко набували характеру збройної боротьби. Масовий опір кріпосництву був індикатором настроїв краян, які не хотіли миритися із збереженням існуючих порядків.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яку роль відіграли реформи Марії-Терезії і Йосифа II у розвитку економічного й суспільного життя Галичини та Буковини?
2. Який вплив справили імператорські реформи на релігійне й культурне життя краю?
3. Яким було національне та соціальне становище українського населення на початку XIX ст.?
4. У чому полягали причини соціальної боротьби?
5. Назвіть форми антикріпосницької боротьби на західноукраїнських землях.
6. Що ви знаєте про опришків і їх ватажка М. Штолюка?
7. Схарактеризуйте Лук'яна Кобилицю як селянського ватажка.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Життя селян Галичини і Буковини в 40–50-х роках XIX ст. Уривок з погорожніх листів письменника Василя Кельсієва

– Мудрий ви пан, горщики наші оглянули, по спідницях наших баб і по рушниках, і по носач наших, як по книзі читаєте, які народи до нас приходили, а чи чули ви про панщину?

– Чув. Тепер вісімнадцять років, як вас звільнили (В. Кельсієв подорожував у 1866 р. – Авт.).

– Так, пане; ви все знаєте; так слухайте ж: тоді над нами були отамани, хлопи такі ж, як ми, вони ганяли нас на панщину. Три дні на тиждень працювали ми на панів, а три дні – на себе. Запізніться людина на панщину хоча б на півгодини, ще день на тиждень працювати буде, а заборгував пану, то й п'ять і шість днів працював.

– Так і повсюдно було?

– Не знаю того. Працювали ми, а отаман стояв над нами з нагайкою і підстьобував.

– Хлоп хлопа?

– Хлоп хлопа, пане, підстьобував, тому що якщо він не став би підстьобувати, то економ панський, або орендар, чи посесор покликали б панських гайдуків і дали б отаману двадцять, тридцять і сорок нагайок...

Джерело: Хрестоматія з історії Української РСР. – С. 119.

? ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Використайте наведений уривок у розповіді про соціальне становище західноукраїнського селянства.

2. З протоколу допиту Лук'яна Кобилиці

Що ж стосується підбурювання тутешніх гірських підданих... то його треба б приписати... головним чином Лук'янові Кобилиці, який поширив між підданими ідею, що вони вільні й мусять відібрати у дідичів (поміщиків. – Авт.) ліси. Для обґрунтування цього твердження оповідав Кобилиця підданим, що він має царський патент (указ. – Авт.), друкований золотими буквами, який забезпечує населенню Русько-Кимполунзької округи ці свободи. Але під час детального допиту він сказав, що не мав такого патенту, що він тільки купив книжку про права і повинності гірських підданих, яка мала позолочену печатку, й через що він прийшов до думки, що вона писана золотими буквами. З цього патенту він сказав зробити багато копій для тутешніх підданих. Коли його було допитано після арешту і обвинувачено в бунтарстві, то виявилось, що ця книжка, якої не знайдено в нього, є не що інше, як твір камерального радника Дрдацького – про патенти панщини в Галичині й Буковині...

Джерело: *Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX століття: Збірник документів.* – К., 1949. – С. 158.

? ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Чому керівники селянських виступів часто (як у цьому разі Л. Кобилиця) твердили, що мають документи про звільнення селян, але поміщики приховують це?

● ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 70–80-ті роки XVIII ст. – реформи Марії-Терезії та Йосифа II.
- 1784 – заснування Львівського університету, при якому діяв Руський інститут. (Формально з 1661 р. згідно з указом польського короля статус університету мала Львівська єзуїтська колегія).
- 1810–1815, 1831 – «холерні бунти» в Закарпатті.
- 1843–1844 – повстання під проводом Л. Кобилиці.
- 1846 – селянські повстання в Галичині.

§10

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли почалося і в чому виявилось українське національне відродження в Наддніпрянщині? 2. За яких обставин виникла Українська греко-католицька церква? 3. Які ідеї пропагувало європейське Просвітництво?

1. Пробудження національного життя. Як і в Наддніпрянщині, імперська політика на західноукраїнських землях викликала опір українців, які розгорнули боротьбу за збереження своєї самобутності, за свої національні права. У першій третині XIX ст. там почалося національне відродження.

Реформи Марії-Терезії і Йосифа II створили передумови для культурного прогресу. У краї збільшилася чисельність української інтелігенції, яка дедалі частіше замислювалася над становищем народу, його минулим, сучасним і майбутнім. Але наступники імператорів-реформаторів пішли шляхом реакції не лише в селянському питанні, а й у культурно-освітній сфері. У 1805 р. початкові школи були поставлені під контроль римо-католицької церкви. Руський інститут при Львівському університеті в 1809 р. закрили. У 1812 р. влада скасувала обов'язковість освіти. Унаслідок цього рішення кількість дітей у школах різко зменшилася. Здавалося, що над австрійськими територіями України знову опустився морок неписьменності та невігластва, що західні українці опинилися в гірших умовах, ніж їх наддніпрянські брати. Адже підросійська Україна пам'ятала про Гетьманщину і Запорозьку Січ, усупереч політиці царату зберігала дух і частково традиції вільного життя, які на початку XIX ст. ще остаточно не вивітрилися. Наддніпрянщина мала прошарок колишніх

■ Греко-католицька церква Св. Івана Хрестителя в с. Раківчик Івано-Франківської обл. 1843 р. Сучасний вигляд.

козаків, що так і не стали власністю поміщиків. На подібну спадщину не могла спертися закріпачена Західна Україна, самоврядування в якій було так давно, що не залишило жодних спогадів.

Однак півдавстрійська Україна мала свої переваги. Унаслідок імператорських реформ тут виросла суспільна верства, здатна не лише ослабити негативні наслідки реакції, а й очолити національне відродження. Нею стали греко-католицькі священники, роль яких наприкінці XVIII – на початку XIX ст. швидко зростала і які стали носіями української національної ідеї.

Одна з головних відмінностей між греко-католицьким і римокатолицьким обрядами полягала в тому, що греко-католицьким священникам дозволялося одружуватися. Як правило, сини наслідували батьків, переймаючи професію священників. Тому священницький стан уподібнювався до шляхетського чи дворянського. Ця обставина мала велике значення для збереження традицій західноукраїнської національної еліти. Сім'ї священників були одним із головних джерел постачання кадрів для національного руху.

Крім того, греко-католицьке духовенство підтримувало тісні зв'язки з простим народом. За часів Речі Посполитої церква, яка зазнавала жорстоких утисків, втратила заможніші верстви і, по суті, перетворилася на «селянську». Греко-католицькі священники були пов'язані із сільським оточенням. Їхні діти нерідко одружувалися з дрібними шляхтянками або шляхтичами чи навіть просто із сільськими дівчатами та парубками. «Хлопи і попи», як казали поляки, трималися разом і спільно переживали всі лихоліття владних знущань. Греко-католицьке духовенство дало людей, які стали в обороні права українського народу здобувати освіту рідною мовою і в рідній школі. Воно стало носієм української національної ідеї в Західній Україні.

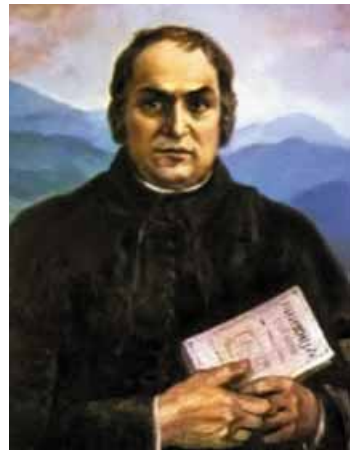

■ Йосип Лозинський – учений, етнограф, мовознавець, публіцист.

■ **2. Поширення ідей Просвітництва.** Національне відродження українців починалося під впливом європейського Просвітництва, яке, хоча й з деяким запізненням, на початку XIX ст. прийшло в Україну. Осередком першої хвилі відродження став Перемишль. Там під

покровительством перемишльського єпископа **Михайла Левицького** (1774–1858) зібрався гурт патріотично налаштованих греко-католицьких священників: **Іван Могильницький** (1777–1831), **Йосип Левицький** (1801–1860), **Йосип Лозинський** (1807–1889), **Іван Лаврівський** (1773–1846) та ін. Вони розгорнули боротьбу за впровадження української мови в систему початкової освіти й розширення мережі початкових шкіл. За ініціативи **Й. Левицького** помічник єпископа у шкільних справах **І. Могильницький** у **1816 р.** у **Перемишлі** заснував перше **просвітницьке товариство греко-католицьких священників**. Воно ставило своїм завданням удосконалити українську мову, друкувати нею різноманітні брошури для народу. Товариство видало кілька підручників, зокрема перші граматики української мови. Завдяки зусиллям членів товариства у краї протягом 15 років відкрили майже 400 шкіл. У 1830-ті роки центр українського відродження в Галичині перемістився до Львова.

Ідеї Просвітництва сповідували й «будителі» (пробуджувачі національної свідомості) Закарпаття. Плеяда молодих культурно-політичних діячів різко засуджувала колоніальний курс австрійської влади та угорських феодалів, політику зугорщення та онімечення корінних мешканців краю. Найвідомішим з «будителів» із часом став **Олександр Духнович** (1803–1865). Йому, зокрема, належить ряд патріотичних поезій. Популярність двох з них – «Я русин був, есьм і буду» та «Подкарпатські Русини» – надовго пережила автора. У ХХ ст. між світовими війнами їх виконували як гімн закарпатських українців.

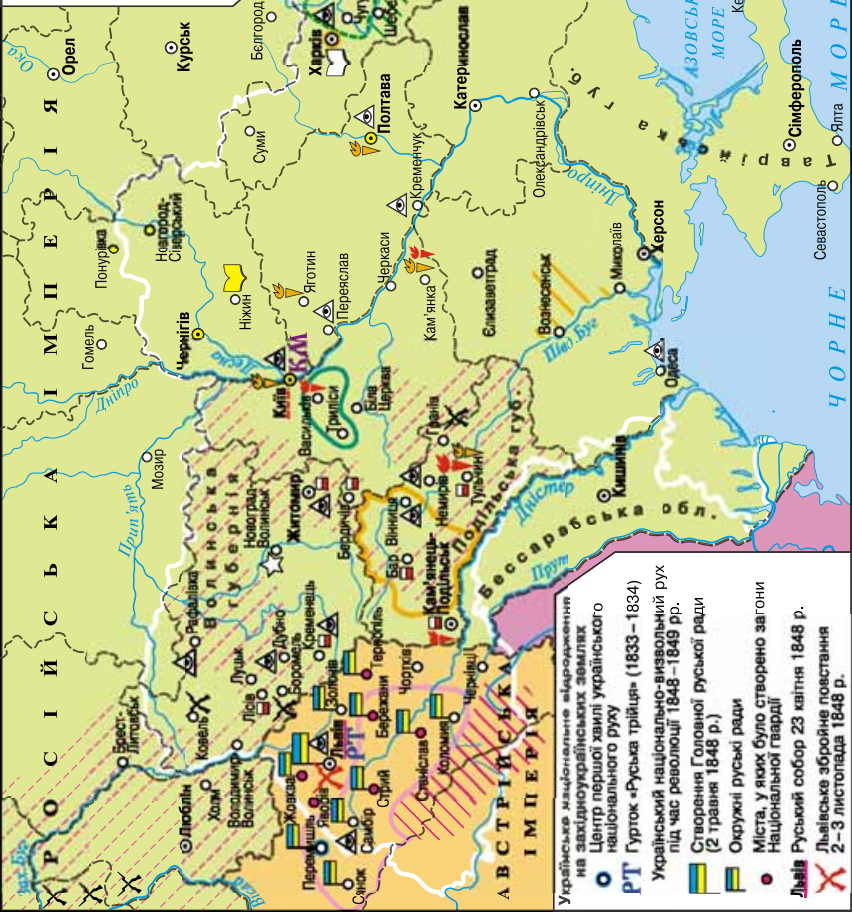

Олександр Духнович – закарпатський громадський діяч, письменник. Обстоював ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом.

3. «Руська трійця». Переломною подією в історії національного відродження стала діяльність «Руської трійці», до якої належали молоді студенти богослов'я **Маркіян Шашкевич** (1811–1843), **Іван Вагилевич** (1811–1866) і **Яків Головацький** (1814–1888). Головною постаттю в цій групі став **М. Шашкевич**. Син сільського священника, він зріс

Суспільно-політичне життя на українських землях у першій половині XIX ст.

- Український національний рух у Наддніпрянській Україні української автономії
- Патріотичні гуртки українських дворян – прихильників української автономії
- Масові товариства
- Центр першої хвилі українського національного руху
- Кірово-Меродільське товариство (1845–1847)
- Виступи селян і військових поселенців
- Рух опришків (1810–1825)
- Виступ Бузького козацького війська (1817 р.)
- Чулухівське повстання (1819 р.)
- Шебелівське повстання (1829 р.)
- Повстання селян під проводом Устима Кармалюка (1813–1835)
- Селянське повстання в Галичині (1846 р.)
- Російські та польські визвольні рухи
- Діяльність декабристів
- Управління остродів «Сосу» благоденства» (1818–1821)
- Південне товариство (1821–1825)
- Директорія
- Угравин
- Київ
- Місце з'єдіння
- Товариство об'єднаних слов'ян (1823–1825)
- Повстання Чернігівського полку (29 грудня 1825 р. – 3 січня 1826 р.)
- Пропаганда волелюбних (дрей у навчальних закладах (1826–1827))
- Гурток студентів Харківського університету (1827–1830)
- Польське повстання 1830–1831 рр.
- Польські таємні товариства
- Райони дій повстанців
- Місця боїв польських повстанців із царськими військами

- Український національний рух на західноукраїнських землях
- Центр першої хвилі українського національного руху
- Гурток «Руська триїда» (1833–1834)
- Український національно-визвольний рух під час революції 1848–1849 рр.
- Створення Головної руської ради (2 травня 1848 р.)
- Окружні руські ради
- Міста, у яких було створено загони національної гвардії
- Руський собор 23 квітня 1848 р.
- Львівське збройне повстання 2–3 листопада 1848 р.

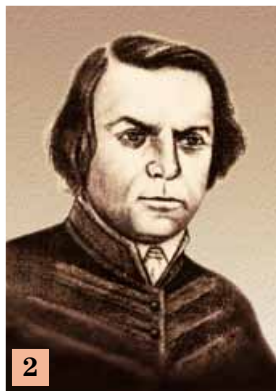
у гущі українського народу й був добре обізнаний з його становищем, розумів його потреби.

Перед молодим М. Шашкевичем постало питання: чому освічені українці нехтують мовою народу, чому її соромляться? Саме тоді до його рук потрапили «Енеїда» І. Котляревського та збірник «Українські народні пісні» М. Максимовича. Він сприйняв красу української мови і почав сам писати нею. На другому році навчання М. Шашкевич заприятелював з І. Вагилевичем та Я. Головацьким. Вони читали й обговорювали прочитане, дискутували й завжди говорили лише українською мовою. Саме за це спольщені товариші назвали їх «Руською трійцею». Це було на початку 1830-х років. Щоб довести, що українською мовою можна висловлювати філософські та релігійні ідеї, М. Шашкевич в 1836 р. виголосив першу українську промову в музеї семінарії перед духовними особами і запрошеними гостями. До того часу такі промови виголошували тільки польською, німецькою або латинською мовами. Це сподобалося всім семінаристам, і від того часу деякі з них стали розмовляти українською мовою.

М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький у 1834 р. об'єднали навколо себе близько 20 молодих людей, майже виключно семінаристів та молодих священиків (лише двоє мали світську професію). Члени гуртка, на який поширювалася назва «Руська трійця», підготували до друку збірку поезій рідною мовою, у якій виразно прозвучав заклик до єднання народних сил, до національного пробудження. Збірку не пропустила цензура. Австрійська влада побоювалася, що вихід її українською мовою приведе до зародження в Галичині національного руху, який може бути спрямований проти імперії Габсбургів.

1

2

3

■ 1. Маркіян Шашкевич. 2. Іван Вагилевич. 3. Яків Головацький.

■ Титульна сторінка «Русалки Дністрової».

4. Альманах «Русалка Дністровая». 1837 р. стараннями Я. Головацького збірку (альманах) під назвою «Русалка Дністровая» вдалося видати в Угорщині. В альманасі було вміщено народні пісні, думи, перекази, історичні документи, що розкривали героїчне минуле, заняття і побут, культуру українського народу. Ці матеріали, а також публіцистичні статті звеличували боротьбу українського народу за своє визволення, поетизували національних героїв, проголошували потребу возз'єднання всіх українських земель. Вихід «Русалки Дністрової» був своєрідним викликом

демократичної молоді державній реакції, протестом проти денационалізації і роз'єднання українських земель. По суті, альманах став політичним маніфестом українського національного руху. Тому не дивно, що влада вороже зустріла «Русалку Дністровую», конфіскувала й знищила майже весь наклад, а її авторів притягла до судової відповідальності й тривалий час переслідувала.

Після розправи над «Руською трійцею» подальший поступ національного відродження призупинився, але невдовзі отримав новий імпульс для розвитку під час революції 1848–1849 рр.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Культурно-освітні процеси в Західній Україні наприкінці XVIII – до кінця 40-х років XIX ст. увійшли в історію як перша хвиля національного відродження на західноукраїнських землях. Очолювало відродження греко-католицьке духовенство – єдина освічена соціальна група українців, яка не зденаціоналізувалась. Саме воно було носієм української національної ідеї.

Із середовища греко-католицького духовенства вийшли М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький, які з початку 1830-х років розпочали на західноукраїнських землях національно-просвітницьку діяльність. Ці видатні діячі ввійшли в історію як «Руська трійця». Непересічною подією в історії національного відродження було видання альманаху «Русалка Дністровая». Написаний живою народною мовою, він переконував читачів, що між західними українцями і українцями Російської імперії немає істотних відмінностей, що вони є єдиний народ.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Поясніть, чому саме греко-католицькі священники брали найактивнішу участь у поширенні української національної ідеї?
2. Наведіть приклади діяльності просвітницького товариства в Перемишлі.
3. Хто такі «будителі»?
4. Визначте історичне значення діяльності «Руської трійці».
5. Яку роль відіграв М. Шашкевич у національному відродженні?
6. Чи погоджуєтесь ви із твердженням, що поява «Русалки Дністрової» стала важливою віхою в українському національному відродженні, національно-визвольному русі?
7. Знайдіть осередки національного відродження в західноукраїнських землях на карті на с. 78.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Історик Іван Лисяк-Рудницький про роль православного і греко-католицького духовенства у визвольному русі України

Боротьба козацької України за політичну незалежність у XVIII ст. була тісно пов'язана з обороною православ'я від ісламу та римсько-католицизму. Уніатська церква виступала тоді додатком до чужоземного польського панування. У XIX ст. відбулася цікава переміна ролей. Після того як Київський митрополичий престол був підпорядкований Московському патріархатові (1685), православна церква на Україні втратила свою автономію і поступово стала повністю русифікованою. Уніатська церква, яку в Російській імперії заборонено (1839), була обмежена до Габсбургських володінь. Але тут вона пережила дивовижне відродження. Благотворні реформи, проведені австрійським урядом, піднесли освітній і громадський рівень греко-католицького духовенства. Водночас вплив австрійського «йосифінізму» дав змогу греко-католицькій церкві позбавитися польських пов'язань. Тепер вона була здатна взяти на себе роль української національної церкви.

Джерело: Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Іван Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 415.

? ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що спільного й відмінного в ролі православного духовенства в Наддніпрянщині і греко-католицького в Західній Україні?
2. Охарактеризуйте вплив на національно-визвольний рух в Україні православного і греко-католицького духовенства.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- **1816** – заснування в Перемишлі першого на західноукраїнських землях просвітницького товариства.

- Початок 30-х років XIX ст. – виникнення гуртка «Руська трійця».
- 1837 – видання альманаху «Русалка Дністровая».

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Духовна влада** – церковна влада.
- **Цензура** (від лат. *censura* – *контроль*) – контроль державної влади за змістом та розповсюдженням інформації з метою обмеження або недопущення ідей та відомостей, які визначаються цією владою шкідливими або небажаними.

§11

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У ПЕРІОД ЄВРОПЕЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 РР.

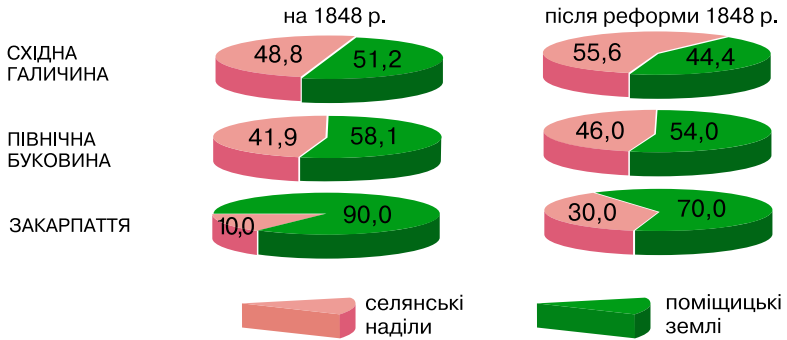
ЗГАДАЙТЕ 1. Що вам відомо про революцію 1848–1849 рр. у Західній Європі? 2. Які гасла цієї революції, на вашу думку, повинні були знайти найбільшу підтримку в Україні?

1. Розгортання революційних подій в Австрійській імперії. Скасування кріпосної залежності селян і панщини. У 1848 р. європейські народи повстали проти режиму самовладдя монархів. Населення європейських держав вимагало демократії, політичної рівноправності всіх класів і станів. Що ж до політично залежних народів, то вони виступили з вимогою відродження власної державності. Не випадково події 1848 р. увійшли в історію як «Весна народів».

Розпочавшись в Італії і Франції, революція перекинулася до Німеччини, а в березні спалахнула в столиці Австрійської імперії – Відні. 15 березня австрійський цісар проголосив конституцію, яка передбачала надання громадянам свободи слова, друку, зборів, скликати парламент (рейхстаг).

Революційні події активізували національно-визвольну боротьбу західних українців. У Західній Україні накопичилося багато незадоволення і можна було чекати на масовий соціальний вибух. У критичний момент уряд, прагнучи не допустити участі в революції найчисленнішої суспільної верстви – селянства, пішов на скасування кріпосницької системи. Зокрема, у Галичині панщину з великим поспіхом скасували у травні 1848 р., майже на чотири місяці раніше, ніж в інших провінціях імперії.

За скасування панщини поміщики дістали грошові відшкодування від держави і звільнення від деяких податків. У власності вони продовжували тримати величезні масиви землі.

■ Землекористування в західноукраїнських землях (%).

Крім того, за ними залишалися так звані сервітути, тобто ліси та пасовища, якими користувалися селяни. На підставі закону селяни могли й далі їх використовувати, але зобов'язувалися платити за це поміщикам на основі «добровільних угод». Це спричинило численні селянські виступи протесту.

Закон про скасування панщини певний час не поширювався на Буковину, що викликало бунти селян, котрі відмовлялися відробляти панщину. Лише в серпні 1848 р. під тиском селянських заворушень його почали застосовувати й там. Згідно з рішенням парламенту селяни зобов'язувалися заплатити поміщикам за своє звільнення дві третини викупних платежів, а держава платила решту. У Закарпатті під час революції 1848 р. панщину формально теж скасували, але насправді існувала вона ще п'ять років.

2. Пожвавлення культурно-освітнього руху. Ослабленням імперської влади українці прагнули скористатися також і для задоволення своїх культурно-освітніх потреб. Цей рух очолила національна інтелігенція, яку підтримало селянство.

19 квітня 1848 р. львівські українці від імені всього українського населення краю надіслали австрійському цісарю петицію з вимогами рішучих перетворень у культурній сфері. Наголошуючи, що українці заселяли край зі стародавніх часів, мали свою державність, вони вимагали запровадження в школах рідної мови, видання законів українською мовою та її знання всіма чиновниками, зрівняння в правах духовенства всіх віросповідань, надання українцям права доступу до всіх державних установ. При цьому надії покладалися на добру волю австрійського уряду. Але поступово галицька інтелігенція починала розуміти необхідність і власної активної участі в національно-культурних та політичних перетвореннях.

■ Каплиця, збудована в 1848 р. на честь скасування кріпосництва на Буковині. *Важниця. Сучасний вигляд.*

В умовах національно-культурного піднесення й оголошення демократичних свобод, у тому числі свободи слова, у Львові стала виходити перша газета, друкована українською народною мовою, – «Зоря Галицька». Вона набула такої популярності, що селяни виходили далеко за околиці своїх сіл, очікуючи листonoші, щоб швидше дізнатися про новини в краї і світі. Газета сприяла швидкому піднесенню національної свідомості українців і готувала їх до участі в політичному житті.

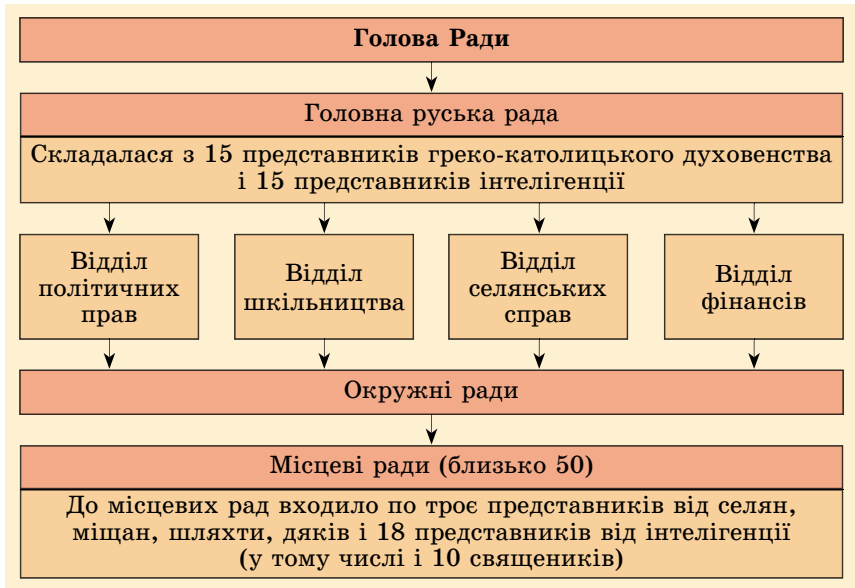
■ **3. Утворення та діяльність Головної руської ради.** Галицькі поляки перші скористалися демократичними свободами, проголошеними революцією. Вони органі-

зували свій осередок – Центральну раду народову у Львові, яка проголошувала своєю метою створення Литовсько-Русько-Польської Речі Посполитої та рівність культурних прав поляків і українців. Однак більшість поляків продовжувала обстоювати ідею, що галицькі українці не мають нічого спільного з українцями Наддніпрянщини, що це – гілка польського народу, а українська мова – діалект польської.

У відповідь на дії поляків українська інтелігенція **2 травня 1848 р.** заснувала у Львові свій орган – **Головну руську раду** (голова Григорій Яхимович), яка мала відстоювати інтереси українського населення Галичини. У виробленій радю програмі обґрунтовувалася приналежність галицьких українців до єдиного українського народу, наголошувалося на колишній державності краю. Програма закликала українців до національного пробудження, активної діяльності щодо поліпшення свого становища в межах австрійської конституції.

У питанні щодо майбутнього Галичини у членів Головної руської ради єдності не було. Невелика її частина прагнула до створення слов'янської федерації, деякі мріяли про незалежну Українську державу із центром у Києві. Але основна маса орієнтувалася на мінімальне – поділ Галичини на Західну (населену головним чином поляками) і Східну (де більшість населення була українцями, або, як вони себе продовжували називати, русинами).

Структура Головної руської ради

Головна руська рада очолила не лише політичний, а й культурно-освітній рух у Галичині. Саме вона була ініціатором видання «Зорі Галицької», а влітку 1848 р. затвердила рішення про створення «Галицько-руської матиці» (матиця – мати), яка мала керувати організацією видання підручників українською мовою. Під тиском національних сил влада наприкінці року відкрила у Львівському університеті кафедру української мови та літератури. Першим її завідувачем став Я. Головацький. Скликаний 19 жовтня 1848 р. Собор руських учених у Львові окреслив широку програму організації української науки й народної освіти.

Поряд з Головною руською радою продовжувала діяти Центральна рада народова. Вона спиралася не лише на поляків Галичини, а й на ту ополячену українську шляхту, яка не бажала відокремлюватися від вищої верстви польського суспільства й протестувала проти положень української петиції 19 квітня. 23 квітня 1848 р. Центральна рада народова утворила власну організацію «Руський собор», що була покликана обстоювати ідею незалежності Польщі під зверхністю Габсбургів. У цій організації було й декілька демократично настроєних українців, у тому числі один із членів «Руської трійці» І. Вагилевич.

4. Зв'язки діячів українського руху з лідерами чеського і південнослов'янського відродження. Боротьба діячів україн-

■ Павел Шафарик. Його діяльність на захист українства була одним із чинників, які примусили австрійську владу відмовитися від намагань латинізувати українську писемність.

ського руху за національні права свого народу знаходила розуміння і підтримку більшості лідерів слов'янського відродження на Заході. Ще в часи «Руської трійці» Я. Головацький та І. Вагилевич активно листувалися з багатьма з них. Творчі контакти українці мали зі словачками, сербами, хорватами, чехами.

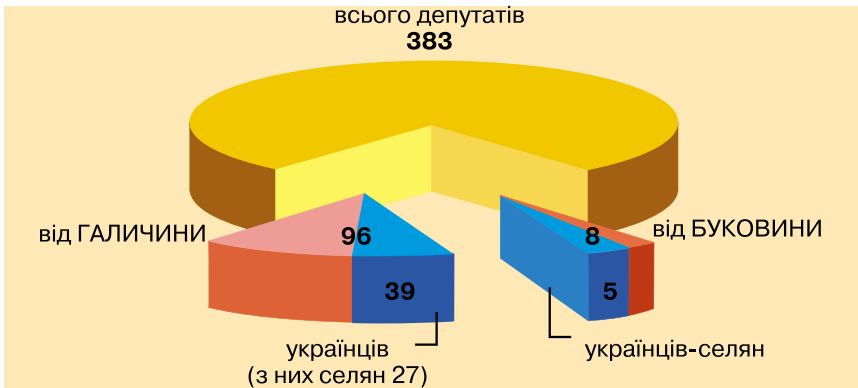
Окремо виділимо діяча чеського й словацького національного відродження, видатного дослідника Павела Шафарика. Він був одним з перших європейських учених, який науково й об'єктивно визначив територію та етнічні межі розселення українців, обґрунтував самостійність української мови та зробив систематичний огляд української літератури.

Коли на кінець весни 1848 р. протистояння в Галичині поляків і українців стало особливо загрозливим (пропольські налаштовані сили почали створювати власну гвардію, а українські – загоны стрільців), П. Шафарик став ініціатором проведення з'їзду слов'янських народів Австрійської імперії, на якому проблемні питання розв'язувалися шляхом перемовин.

Його заходами і зусиллями науковців Йосифа Єлачіча, Франтішка Палацького та інших чехів у Празі на початку червня 1848 р. відбувся Слов'янський з'їзд. У роботі з'їзду брали участь представники Головної руської ради, Центральної ради народової та «Руського собору». З'їзд ухвалив рішення про рівноправність української мови у школах і державних установах, рівність усіх національностей і віросповідань, створення спільної українсько-польської гвардії та керівних органів.

5. Перші вибори до австрійського парламенту. Одним з найважливіших досягнень початкового етапу революції 1848–1849 рр. було проголошення демократичних свобод і введення парламенту (рейхстагу). Імперська влада погодилася на вибори з участю станів і усіх народів імперії, у тому числі й українського.

Парламент почав роботу 10 липня 1848 р. Інтереси українців представляли 39 депутатів. Більшість із них (27) були се-

- Перший досвід парламентської діяльності українців (участь українських депутатів у роботі австрійського конституційного рейхстагу 10.07.1848 р. – 7.03.1849 р.)

лянами. Від самого початку стало зрозуміло, що українські селяни досить швидко переймаються не лише своїми становими інтересами, а й активно підтримують загальнонаціональні, культурно-освітні та політичні запити. Разом з депутатами, вихідцями з інших станів, вони вносили пропозиції щодо поліпшення соціально-економічного становища галицького населення й задоволення його національно-духовних вимог.

Українські депутати запропонували парламентові розглянути питання про територіально-національний поділ Галичини.

Ця вимога опиралася на широкую підтримку українців. Меморандум з вимогою розділу Галичини на Східну і Західну підписали 200 тис. осіб. Під впливом масового політичного та національно-культурного руху галичан австрійський уряд пообіцяв задовольнити вимоги. Але далі обіцянок справа не пішла. Галичину так і не було розділено.

6. Революційні події на Буковині та в Закарпатті. На Буковину революція теж прийшла в березні 1848 р. Заворушення розпочалися в Чернівцях та інших містах, де було створено навіть національну гвардію, до якої входили міщани, ремісники, а також студенти духовної семінарії та гімназії. Можливості розвитку революції в цьому краї значно послаблювало те, що не існувало зв'язку між містами, у значній мірі неукраїнськими за національним складом, і оточуючими їх українськими селами.

Більшу активність виявили українці в час виборів до австрійського парламенту. Незважаючи на різні махінації румунських чиновників на місцях, з восьми депутатів від

■ Будинок правління Ужанського комітату. 1805 р. Ужгород.
Сучасний вигляд.

Буковини п'ять були українцями. Одним з них став Л. Кобилиця. Хоча буковинськими депутатами-українцями були майже неписьменні селяни, але в парламенті вони діяли спільно з депутатами українцями з Галичини. І коли Головна руська рада висунула вимогу виділити території, заселені українцями, в окремий край, буковинці підтримали цю пропозицію й домогалися входження Буковини до цього краю.

Закарпаття організаційно входило, як відомо, до Угорського королівства. Угорці домогалися самостійності від Відня, але при цьому заперечували права слов'ян, які проживали на території королівства, хоча б на обмежену культурно-національну автономію. Більше того, центральний уряд імперії став на бік слов'янських народів проти спроб Будапешта насильно запровадити в школах угорську мову. Тому закарпатські українці не підтримали збройне повстання угорців проти Австрії, яке розпочалося у вересні 1848 р.

7. Львівське збройне повстання 1848 р. Поразка революції в Австрії. Починаючи з літа 1848 р. сили контрреволюції в Австрії, у тому числі в українських землях, почали переходити в контрнатуп, намагалися ліквідувати ті політичні, соціальні, національні свободи, які завоювали народи імперії.

Проте останні не збиралися поступатися. У жовтні розпочалися барикадні бої у Відні. Звістки про ці події долетіли до Львова, становище там стало надзвичайно напруженим.

Не минуло дня без сутичок між урядовими військами і національною гвардією. 1 листопада вогонь, відкритий військами по народу, став сигналом до повстання. Львів'яни кинулися будувати барикади. Протягом ночі весь центр міста опинився в руках повсталих – українців, поляків, євреїв та інших. До них приєднався студентський легіон і частина національної гвардії. 2 листопада між повсталими та урядовими військами точилися збройні сутички. Проте сили були нерівними. Австрійці почали кількогодинний артилерійський обстріл міста, під час якого було вбито 55 і поранено 75 осіб. Повстання придушили, а в місті запровадили стан облоги.

■ Пожежа у Львівській ратуші під час повстання 1–2 листопада. Середина XIX ст.

У березні 1849 р. розпущено австрійський парламент, скасовано конституцію й відновлено колишню централізаторсько-бюрократичну адміністративну систему. Улітку 1851 р. влада заборонила діяльність Головної руської ради.

Після розгрому революційних сил у містах, боротьба продовжувалася в селах. Особливого розмаху вона набрала на Буковині. Селяни протестували проти непослідовної земельної реформи, яка залишала більшу частину землі в поміщиків. Важливу роль у селянському русі відігравали депутати парламенту, обрані від сільських округів, особливо Л. Кобилиця. Він у листопаді 1848 р. очолив повстання селян гірських округів Буковини. До літа 1849 р. повстання поширювалося на нові території. Лише у квітні 1850 р. Л. Кобилицю та кількох його товаришів заарештували. Через катування він захворів і помер у жовтні 1851 р. Улітку 1848 р. посилювався селянський рух у Закарпатті й Галичині. Проте там він не набув такого розмаху, як на Буковині. Після придушення революції австрійський уряд жорстоко розправився з учасниками виступів. На західноукраїнські землі прийшла урядова реакція.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Революція 1848–1849 рр. була відповіддю європейських народів на спроби їх правителів законсервувати реакційні порядки, установлені ще Віденським конгресом 1815 р. Вона докотилась і до Західної України. Навесні 1848 р. напередодні масового селянського повстання уряд змушений був йти на поступки й оголосив про скасування панщини.

Революція сприяла прискоренню самоорганізації українства. Представники уніатського духовенства й української інтелігенції сформували Головну руську раду, яка була покликана представляти українців перед імперським урядом. Значним досягненням було скликання рейхстагу. У ньому представники українського населення, у тому числі селянства, стали залучатися до парламентської діяльності, уперше на всю імперію проголосивши свої національно-культурні та політичні цілі.

Але восени 1848 р. реакція пішла в контрнаступ. Демократичні сили прагнули організувати опір, та зазнали поразки. Однією з найважливіших причин цього була відсутність єдності між представниками різних національних груп Західної України. Революцію придушили. Однак витравити із свідомості патріотично налаштованої української громадськості пам'ять про неї австрійська влада не змогла. Завоювання 1848 р. стали духовною основою для подальшого поступу національно-визвольного руху.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Поясніть термін «Весна народів».
2. Висвітліть основні події національно-визвольного руху 1848 р. у Галичині.
3. Охарактеризуйте діяльність Головної руської ради.
4. У чому принципова відмінність між Головною руською радою та Центральною радою народовою?
5. Поясніть причини українсько-польського протистояння в Галичині.
6. Чому для українців важливо було здійснити поділ Галичини?
7. Чому діячі чеського та словацького рухів так щиро переймалися українськими проблемами?
8. Коли і за яких обставин відбулося збройне повстання у Львові?
9. Визначте напрямки діяльності українських депутатів в австрійському парламенті.
10. Підготуйте уявний допис до газети «Зоря Галицька» з позиції сучасника революційних подій 1848 р., поборника прав людини.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. З першої відозви Головної руської ради від 10 травня 1848 р.

Ми, галицькі українці, належимо до великого українського народу, що одною мовою говорить... Наш народ був колись самостійний, рівнявся в славі з наймогутнішими народами в Європі, мав свою літературну мову, свої власні закони, своїх власних володарів, одним словом: був у добробуті і силі. Через непривіт-

ні умови й політичні нещастя розпався наш великий народ, стратив свою самостійність і прийшов під чужу владу...

Але тепер, коли для всіх блиснуло сонце волі, «пробудився і наш український лев і гарне нам ворожить майбутнє. Встаньте, браття, але не до звади й негоди! Будьмо тим, чим бути можемо, будьмо – Народом!».

...Ми зібралися й працюватимемо у такий спосіб:

1. Першим нашим завданням буде зберегти віру й поставити наш обряд і права наших священиків і церкви нарівні з правами інших обрядів.

2. Розвивати нашу національність у всіх напрямках: досконаленням нашої мови, заведенням її у школах вищих і низших, видаванням часописів... поширенням добрих та корисних книжок в українській мові та прагненням завести нашу мову в усіх публічних установах і т. п. ...

Джерело: Крип'якевич І., Дорошенко Д., Пастернак Я. Велика історія України. – Львів: Вінніпег, 1948. – С. 677–678.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте погляд на історію українського народу членів Головної руської ради і польської національної меншини в Галичині.
2. Дайте оцінку програмним засадам Головної руської ради.

2. Історик Роман Шпорлюк про значення революції 1848 р. для українців Австрійської імперії

1848 р. русини самовизначалися як окремий народ, відмовившись від належності до «історичної», позаетнічної польської нації...

1848 р. одним із головних завдань для русинів було добитися визнання їх окремим слов'янським народом. До революції 1848 р. як для поляків, так і для політично свідомих русинів польська ідентичність останніх вважалася нормою. Селяни зі Східної Галичини вживали діалект, відмінний від мови селян Західної Галичини, проте питання національності належало радше до сфери політичної, аніж етнографічної. 1848 р. русини не лише проголосили окремішність від поляків, але й дали зрозуміти, що їхня етнічна територія не обмежується кордонами Австрійської імперії: згідно з деклараціями Головної руської ради, ця територія охоплювала південні регіони Російської імперії аж до Дону. Це означало, що населення даних територій не є ані польським, ані російським.

Джерело: Шпорлюк Р. Імперія та нація. – К.: Дух і літера, 2000. – С. 218–219.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Пригадайте, кого у XIX ст. називали русинами.

2. Чи можна 1848 р. вважати одним з переломних в історії українського національного руху? Відповідь обґрунтуйте.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1848 – скасування кріпацтва на західноукраїнських землях.
- Травень 1848 – заснування Головної руської ради.
- Червень 1848 – Слов'янський з'їзд у Празі.
- Липень 1848 – березень 1849 – робота австрійського парламенту, в якому вперше були представлені депутати від українців.
- Листопад 1848 – збройне антиурядове повстання у Львові.
- 1848–1850 – масовий селянський рух на Буковині.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Меморандум** – документ, пам'ятна записка з викладом поглядів з того чи іншого питання.
- **Сервітути** (з лат. *servitus* – *повинність, зобов'язання*) – звичаєве чи законом установлене право користуватися (частково або спільно) чужою власністю. В Україні на правах сервітуту селяни користувалися спільно з поміщиками лісами, пасовищами, луками та ін.

§12

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Варіант 1. Альманах «Русалка Дністровая»

ЗГАДАЙТЕ 1. Як починалося національне відродження на західноукраїнських землях? 2. У чому полягає історичне значення діяльності «Руської трійці»?

План заняття

1. З'ясуйте провідні теми у творчості «Руської трійці», спираючись на подані поезії М. Шашкевича з «Русалки Дністрової». З якою метою видавався цей український альманах?

2. Ознайомтесь з документом. Поясніть, чому влада так гостро відреагувала на вихід у світ «Русалки Дністрової». Чи можна вважати, що така реакція лише підкреслює значення альманаху?

3. Прочитайте витяг зі статті, яка містить сучасну оцінку «Русалки Дністрової». Використовуючи повний текст статті, підготуйте повідомлення про альманах і його авторів.

4. Підготуйте повідомлення про історію альманаху «Русалка Дністровая», проаналізуйте його зміст під кутом зору ідейного та емоційного наповнення, важливого для розвитку національного руху.

ДОКУМЕНТИ
ТА МАТЕРІАЛИ

1. З поезій Маркіяна Шашкевича, нагруконаних в альманасі

Руська мова

Руська мати нас родила,
 Руська мати нас повила,
 Руська мати нас любила:
 Чому ж мова її не мила?
 Чом ся нею встидати маєм?
 Чом чужую полюбляєм?

Джерело: *Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст.* – К., 1965. – С. 68.

Дума (Уривки)

Аж мило згадати, як то серце б'ється,
 Коли з України руська пісенька
 Вколо серця в'ється,
 Як коло милого дівка русявонька...
 Сю ніч степами гуляв я;
 Нагулявшись доволі, по могилі лягав я,
 Буцімто спочити, а то підслухати,
 Як та стара бувальщина буде розмовляти:
 Про давні літа, про давні часи,
 Як слава гуляла світом вокруги
 Про руських батьків, боярів, князів,
 Про гетьманів, козаків.

Джерело: *Антологія української поезії: В 4 т.* – К., 1957. – Т. 1. – С. 175–176.

2. Донесення ректора Львівської гуховної семінарії митрополічій консисторії у справі цензурування і заборони альманаху «Русалка Дністровая» (1837 р., 15 червня, Львів)

Цензурування названої збірки народних пісень цими днями закінчено і прийнято рішення про її заборону в основному з тієї причини, що вміщені в ній статті є несвоечасним духовним витвором екзальтованої юнацької фантазії, читання якого, особливо в теперішній час, може ввести в оману легковажних і викликати в них невдоволення існуючим. Разом з тим там трапляються окремі речення такого роду, що у відриві від основного задуму автора можуть бути неправильно витлумачені...

Крім того, вважається за потрібне додати, що згаданим особам (авторам альманаху. – *Авт.*) у зв'язку з виданням ними в Угорщині названої книжечки без дозволу тутешньої цензури, ректорат виніс сувору догану і під загрозою найсуворішого покарання заборонив їм усяке листування в літературних справах.

Джерело: «Русалка Дністровая»: *Документи і матеріали.* – К.: Наукова думка, 1989. – С. 99–100.

3. Світло «Русалки Дністрової»

Альманах «Русалка Дністровая» став, за словами академіка Олександра Білецького, «документом великого суспільного й историко-літературного значення», був першою сміливою заявкою західних українців «про своє існування, про свою національну гідність. Ця скромна книжка – подвиг, про який не забуває український народ». Роль альманаху «Русалка Дністровая», виданого живою народною мовою, аналогічна тій, яку у Східній Україні відіграла поема І. Котляревського «Енеїда», але його значення не обмежується локальними західноукраїнськими рамками, бо альманах став явищем загальноукраїнським. Закликаючи до літературного відродження, діячі «Руської трійці» водночас проголосили єдність українського народу, розчленованого й колонізованого сусідніми державами, неподільність його духовності та культури, яку творить цей народ. Вони були творцями вічних духовних цінностей – гуманізму, свободи і дружби. Світло «Русалки Дністрової» і сьогодні опромінює нас своєю глибокою духовністю.

Джерело: Ткачук М. Світло «Русалки Дністрової» // *Дзеркало тижня. Україна.* – 2007. – 5 жовтня.

Варіант 2. «Галицько-руська матиця»

План заняття

1. З'ясуйте обставини появи «Матиці» та її роль у суспільно-політичному та культурному житті західноукраїнських земель.
2. Визначте, чи можна стверджувати, що «Матиця» стала спадкоємицею «Руської трійці».

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Зі статті «Галицько-руська матиця...»

Для розвитку справи, започаткованої «Руською трійцею» з її «Русалкою Дністровою», сприятливий час настав з приходом революції 1848 р. ...Українці отримали шанс для прискорення національно-культурного поступу: становлення власної літератури, розвитку системи освіти і пришвидшення формування національної свідомості.

Це розуміли в Головній руській раді (ГРР). Її члени спробували вирішити таке завдання, заснувавши за запозиченим у інших слов'янських народів зразком спеціальне культурне товариство й використали поширену у них назву – «матиця». Так з'явилася «Галицько-руська матиця». Товариство мало, насамперед через видання і розповсюдження відповідної літератури, сприяти прогресу української школи (початкової, а в перспективі – середньої і вищої), популяризувати вітчизняну історію, забезпечувати піднесення рівня освіти і моральності народу. Основний акцент засновники і керівники товариства робили на просвіті шкільної молоді та селянства...

Розпочинаючи діяльність, товариство користувалося підтримкою значної (найактивнішої) частини української інтелігенції. Спираючись на цю підтримку, «Матиця» досягла непоганих результатів,

особливо в перший період після заснування (до 1852 р.). Тоді вона спромоглася видати низку книжок, переважно підручників і посібників. Серед авторів виділявся Я. Головацький. Він підготував «Граматичку», яка швидко розійшлася значним накладом. Увічненням пам'яті М. Шашкевича стало посмертне видання його «Читанки» (друкувалося двічі).

Протягом цього першого періоду з'являлися книжки переважно або для учнів початкової школи (чи для тих, хто навчався самостійно), або для освічених співвітчизників, що цікавилися рідною мовою та культурою. Таких пріоритетів у «Матиці» дотримувалися і пізніше.

Однак сприятливий перший період закінчився. Після скасування Конституції 1848 р. і повернення до абсолютизму ситуація для громадських організацій змінилася. Усі вони мали пройти прискіпливу ререєстрацію, яка зумисне затягувалася. «Матиця» була змушена знову і знову подавати на затвердження нові редакції статуту. Але то Галицьке намісництво, то Львівська дирекція поліції, тримаючи статут безкінечно довго, постійно повертали його на доопрацювання. Статут вдалося затвердити аж 1861 р. Хоча товариство не було заборонене і продовжувало діяти, проте правова невизначеність і неприхильне ставлення місцевої влади негативно вплинули на інтенсивність праці.

У 60-ті роки умови для громадської діяльності в Галичині дещо покращилися і це відразу відбилася на діяльності «Матиці». Її робота знову активізувалася. Друкувалися передусім підручники для гімназій, молитовники (значну частину членів товариства складали священики)...

У 1869–1870 рр. «Галицько-руська матиця» видала й декілька невеликих книжок для масового читача. Серед них «Вісті про землю і справи русинів» В. Ільницького. Цей історико-краєзнавчий нарис у доступній формі знайомив широкий загал з минулим Прикарпатської України. У 1870 р. відбулися загальні збори «Матиці». Наступні вдалося зібрати лише 1887 р. (взагалі з великими перервами товариство діяло до 1939 р.). Тому ці збори можна розглядати як такі, що підвели ризик під двома десятиліттями існування «Галицько-руської матиці».

Від 1848 р. до кінця 60-х років «Матиця» була єдиною галицькою українською культурно-просвітницькою громадською організацією, що поширювала нові знання за допомогою власних видань. Вона отримала гарну можливість вплинути на розвиток українського суспільного та культурного життя. Хоча товариство у повній мірі виправдовувало сподівання, що на нього покладалися, лише у перші роки існування, воно все ж залишило слід в історії суспільно-політичного життя західноукраїнських земель. В останній чверті XIX ст. – на початку XX ст. естафету від нього перейняли нові громадські організації з новими діячами – «Просвіта» і Літературне (далі Наукове) товариство ім. Т. Шевченка.

Джерело: Седлер О. «Галицько-руська матиця»: завдання, організація, члени товариства (1848–1870 рр.) – Україна: культурна спадщина, національна свідомість: Зб. наук. пр. – Львів, 2012. – Вип. 21. – С. 668–687.

1. Імперська політика в Західній Україні. Після трьох поділів Польщі 2,2 млн українців опинилися під владою Австрії. Вони були приречені на роль знаряддя в політиці австрійського уряду, на джерело надходжень до імперської скарбниці і резервуар для поповнення імперської армії. Разом з тим процеси модернізації, які охопили центральні провінції імперії, поширилися і на Західну Україну. Уже наприкінці XVIII ст. українці відчували певне поліпшення свого життя у порівнянні з доавстрійським періодом. Австрійські імператори Марія-Терезія і Йосиф II вели в 70–80-х роках XVIII ст. модну тоді політику освіченого абсолютизму й звільняли селян від особистої залежності, обмежували панщину та проводили інші реформи, що полегшували життя населення західноукраїнських земель.

Реформи позитивно позначилися на господарському житті, становищі селянства. Але вони були не такими глибокими, щоб докорінно змінити ситуацію. До того ж у подальшому почалася реакція, яка знищила більшість здобутків попередніх десятиліть.

Економіка Західної України не отримала прискорення і з початком промислового перевороту, радше навпаки. Галицька, буковинська та закарпатська промисловість не витримували змагання з промисловістю німецьких і чеських провінцій Австрії. Західноукраїнські землі залишалися аграрним краєм. Майже 95 % українців були задіяні в сільськогосподарському виробництві, що ґрунтувалося на підневільній праці кріпаків. Проявом глибокої кризи, яка охопила кріпосницьку систему, стали постійні антикріпосницькі виступи селян, що наростали.

2. Початок національного відродження. Соціальні суперечності, які загострювалися, загальне неблагополуччя збурювали свідомість людей, небайдужих до долі країни, і сприяли появі суспільно-політичного руху. Щодо цього, то Західна Україна йшла в тому ж напрямку національного відродження, що й Наддніпрянщина.

Цей рух мав свої особливості. Поміщиками й чиновниками в Галичині переважно були поляки, у Закарпатті – угорці, у Буковині – румуни. Поляки Галичини мріяли про відновлення Речі Посполитої, до складу якої обов'язково мали увійти заселені українцями галицькі землі. Угорці, що також прагнули до створення власної незалежної держави, відмовляли у праві на це українцям Закарпаття. Таким чином, діючи у

складі польської чи угорської національно-визвольних течій, українці не могли досягти своєї кінцевої мети – національного визволення. Звідси випливала нагальна потреба виділити українські національно-визвольні сили в цілком самостійну течію.

Найширшою соціальною базою національно-визвольного руху в Західній Україні виступали селяни. Але селяни були не здатні сформулювати не лише загальнонаціональні, але й власні економічні, політичні та культурні вимоги. Вони не мали потрібної для цього теоретичної підготовки. Цю місію брали на себе представники «освічених» соціальних груп, що не втратили почуття приналежності до українського народу.

Така роль випала греко-католицькому духовенству, щоросло і зміцніло в результаті реформ 70–80-х років XVIII ст. і зуміло зберегти свій вплив у час реакції першої половини XIX ст. Національне відродження Галичини відбувалося під впливом австрійського Просвітництва та відзначалося активною освітньою діяльністю перемишльського гуртка патріотично настроєних греко-католицьких священиків, а з початку 1830-х років – «Руської трійці» – М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича. Стараннями «Руської трійці» було видано українською мовою літературний альманах «Русалка Дністровая». Тим самим народна мова ставала мовою художньої літератури. Вона почала витісняти малозрозумілу широкому загалу церковнослов'янську. Саме тому Іван Франко назвав появу «Русалки Дністрової» «явищем наскрізь революційним». Що ж до політичного ідеалу «Руської трійці», то він полягав у створенні слов'янської федерації народів.

3. Вплив Європейської революції 1848 р. Якщо до 1848 р. національно-визвольний рух у Наддніпрянській Україні помітно випереджав західноукраїнський, а галичани, буковинці й закарпатці надихалися прикладом своїх братів зі Сходу, то з початком Європейської революції – «Весни народів» – лідерство переходить до галичан. Було створено представницький орган краю – Головну руську раду, яка висунула програму соціально-економічних перетворень. Зібрали рейхстаг. У ньому представники українського населення, у тому числі селянства, залучалися до парламентської діяльності, уперше на всю імперію проголосили свої національно-культурні та політичні цілі.

Революція зазнала поразки. Однак вона не минула безслідно. Завоювання 1848 р. стали духовною основою для подальшого розвитку національно-визвольного руху.

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Запитання на вибір однієї правильної відповіді

1. Королівство Галичини і Лодомерії – це

- А Австрійське генерал-губернаторство із центром у Перемишлі, яке населяли переважно українці
- Б Коронний край Австрії, у якому майже половину населення становили українці, а адміністративним центром був Львів
- В Провінція Австрійської імперії, адміністративним центром якої був Краків, а більшість населення становили українці

2. Більшість українців Австрійської імперії жили в

- А Сільській місцевості
- Б Містах і містечках

3. Переважна більшість галицьких українців за віросповіданням були

- А Римо-католики
- Б Греко-католики
- В Православні

4. Укажіть очільників громадсько-культурного руху «Руська трійця».

Д. Зубрицький, М. Левицький, Й. Лозинський, М. Шашкевич, І. Могильницький, Я. Головацький, А. Добрянський, І. Вагилевич, О. Духнович.

5. Вагомим прикладом активної громадсько-політичної діяльності Головної руської ради є

- А Видання «Зорі Галицької», відкриття кафедри української мови та літератури у Львівському університеті
- Б Проведення Слов'янського з'їзду в Празі, налагодження співробітництва з польськими учасниками революції
- В Заснування першого просвітницького товариства греко-католицьких священиків, видання «Русалки Дністрової»

6. Поділ Галичини на українську та польську частини (тобто на окремі коронні краї) у 1848 р. був головною вимогою

- А Центральної ради народової
- Б Руського собору
- В Головної руської ради

7. Прочитайте уривок з історичного джерела.

«Президент рейхстагу повідомив пана міністра внутрішніх справ, що рейхстаг ухвалив рішення: “Вважати депутата Л. Кобилицю, з виборчої округи Вижниця на Буковині, виключеним зі складу рейхстагу...”».

Таке рішення щодо Л. Кобилиці ухвалено, оскільки він

- А Підбурював селян до повстання
- Б Був членом «Руської трійці»
- В Був членом Головної руської ради
- Г Агітував за самостійне державницьке існування західноукраїнських земель

8. Прочитайте уривок із праці відомого українського історика та громадського діяча М. Грушевського.

«У тих землях, що увійшли до Австрії, нове правительство австрійське заходилося коло того, щоб поліпшити долю кріпаків українських, обмежити безмежну владу польських панів над ними».

Чим зумовлено зазначені урядові заходи?

- А** Реформами Марії-Терезії та Йосифа II 1770–1780-х рр.
- Б** Польським повстанням 1830–1831 рр.
- В** Намаганням австрійської влади упередити зміни, які обіцяв Наполеон для її підданих
- Г** Революцією 1848–1849 рр.

Дайте відповіді на запитання

1. Визначте особливості економічного розвитку західноукраїнських земель.

2. Яким було національне та соціальне становище українців в Австрійській імперії?

3. Назвіть найбільші селянські виступи в Галичині, на Буковині та в Закарпатті.

4. Коли на західноукраїнських землях скасували кріпосницьке право? За яких обставин?

5. Чому провідну роль на початковому етапі національного відродження в Західній Україні відігравали греко-католицькі священники?

6. Коли і за яких обставин відбулося Львівське збройне повстання?

7. Чим були викликані реформи Марії-Терезії та Йосифа II? У чому суть? Чому реформи не привели до значних змін у розвитку економічного та суспільного життя Західної України?

8. Обґрунтуйте висновок: «Феодально-кріпосницький лад і монархічна влада в Австрійській імперії гальмували розвиток економіки і культури Західної України, перетворювали її в колоніальний придаток».

9. З яких розділів складався альманах «Русалка Дністровая»? Розкажіть про зміст.

10. Що спільного й відмінного було в наддніпрянському та західноукраїнському визвольному русі?

11. Охарактеризуйте українсько-польські та українсько-угорські відносини в Західній Україні під час революції 1848 р.

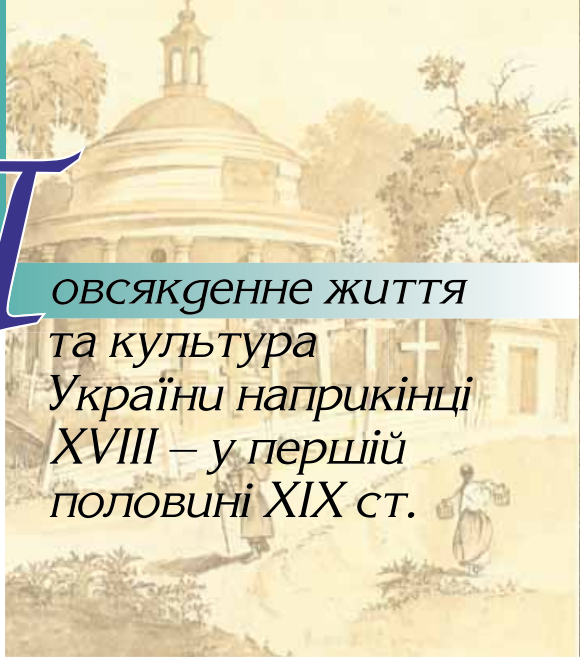
12. М. Грушевський, оцінюючи діяльність Головної руської ради, назвав її першим національним урядом. Обґрунтуйте (чи заперечте) справедливність такої оцінки.

13. У чому, на вашу думку, полягали досягнення та невдачі українського національного руху в 1848–1849 рр.?

Л

овсякденне життя
та культура
України наприкінці
XVIII – у першій
половині XIX ст.

§14

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ. ОСВІТА ТА НАУКА

ЗГАДАЙТЕ

1. Укажіть на особливості розвитку культури України в XVII–XVIII ст. 2. Яким був стан освіти в Наддніпрянщині в другій половині XVIII ст.? 3. Охарактеризуйте культурно-освітній рівень українських земель у складі Речі Посполитої в останні десятиліття її існування.

1. Умови розвитку культури. Українська культура в XIX ст. у своєму розвитку змушена була долати численні перепони, пов'язані з відсутністю державності. Російська та австрійська влада цілеспрямовано перешкоджали її поступу. Деморалізувалася і перетягувалася на імперську службу культурна верхівка, руйнувалися центри і матеріальні засоби культури. Вживалися енергійні заходи до асиміляції українців. У цьому напрямку влада особливих успіхів досягла в містах. Вони стали осередками не лише політичної, але й культурної дискримінації українського народу. У навчальних закладах, де здобували освіту діти переважно привілейованих станів, формувалася віддана російському царю чи австрійському цісарю інтелігенція. Такі напрямки української культури, як освіта, наука, право, філософія, зникли чи істотно обмежувалися. Багато українців включилися до чужої культури, переважно російської і польської, сприяючи її розвитку. Їхні імена увійшли до скарбниці світової культури.

Цензура пильно стежила, щоб у літературних творах й університетських лекціях пропагувалися лише любов до російської й австрійської «Вітчизни». Усі, хто цікавилися українськими старожитностями, історією, літературою, перебували під наглядом таємної поліції.

Капіталізація економіки, формування фабрично-заводської промисловості потребували працівників зі знаннями в певних галузях. Це спонукало підприємців, зацікавлених у технічному прогресі, та державу до розвитку освітньої мережі і сприяння дослідженням у царині природничих наук. Однак не враховувалися потреби народу в збереженні й подальшому поступі самобутньої національної духовної культури.

Переважно неукраїнські за походженням торгово-промислові кола вкладали кошти в підтримку культури імперських націй. Зацікавленість національною культурою виявляли лише нечисленні підприємці – вихідці з українського середовища. Але, з іншого боку, загроза втрати культурної самобутності стимулювала процес українського національного відродження. Головними сферами, у яких воно виявилось, стали художня література, театр, фольклористика, етнографія, музика, образотворче мистецтво.

2. Освіта. У Російській імперії царський уряд насаджував в Україні таку систему освіти, яка повинна була задовольнити потреби держави в кваліфікованих кадрах, але одночасно допомагала б знищити національну свідомість, нав'язати

почуття меншовартості, створити уявлення про провідну роль російської нації в житті українців. Цій меті підпорядковувалась і реорганізація системи освіти. У першій половині XIX ст. царизм ліквідував українську школу, яка у XVII–XVIII ст. була на одному рівні зі школами найосвіченіших держав Європи.

Освіті надавався чітко виражений становий характер: для нижчих верств – парафіяльні двокласні школи; для дітей купецтва, службових людей і заможного міщанства – повітові училища, інколи гімназії; для дітей дворянства – гімназії, ліцеї та університети. Всього на середину XIX ст. одна школа припадала на 9,5 тис. осіб, а один/одна учень/учениця – на 713. Це було значно менше, ніж у попередньому столітті, коли українці ще мали автономію.

Крім державних, діяли приватні навчальні заклади. У Харкові, Києві, Одесі та деяких інших містах для дітей дворян відкривалися приватні пансіонати й школи, які готували учнів для вступу до середніх та вищих навчальних закладів.

Під тиском громадськості створювалися нові вищі освітні заклади. Ви знаєте про відкриття Харківського університету. Але водночас у 1817 р. закрито Києво-Могилянську академію, напрям діяльності якої не влаштував владу. Натомість у 1834 р. почав працювати Університет Св. Володимира. У ньому

були філософський і юридичний факультети із чотирирічним навчальним курсом. Першим ректором університету став професор **Михайло Максимович (1804–1873)**, видатний український учений.

Інший тип вищих навчальних закладів становили ліцеї. Вони об'єднували гімназичні та університетські курси. Одним з них став Волинський ліцей, створений на базі Кременецької гімназії. Відкритий в Одесі у 1817 р. Рішельєвський ліцей став центром вищої освіти Півдня України. Пізніше при ньому почав працювати Інститут східних мов. Непересічне значення в розвитку освіти мала відкрита в 1820 р. у Ніжині Гімназія вищих наук. У 1832 р. її було

■ Михайло Максимович – нащадок старшинського роду, природознавець, філософ, історик, увійшов до кола найвидатніших українських учених.

■ Рішельєвський ліцей, на базі якого відкрили третій у Наддніпрянській Україні й перший у Причорномор'ї університет. Сучасний вигляд.

реорганізовано в Ніжинський ліцей, у якому здобули освіту чимало представників національної культури.

Багато в чому відмінною від царської була освітня політика Австрійської імперії на західноукраїнських землях. З 1805 р. народні початкові школи перейшли у відання церкви, що супроводжувалося подальшим посиленням її контролю за навчальним процесом і збільшенням кількості релігійних дисциплін. У початкових трикласних школах Галичини на початку 40-х років XIX ст. навчалось 14% дітей шкільного віку.

Певні зміни відбулися в початковій освіті після революції 1848 р. Шкільна справа зосереджувалась у руках держави. Було створено самостійну нижчу реальну школу, навчальний курс трикласних шкіл збільшувався на один рік. Почалося вивчення основ садівництва, бджільництва та шовківництва. Відкривалися недільні школи для дорослих. У 1848–1849 рр. їх налічувалось у Галичині 60, у Закарпатті – 9. Середню освіту отримували в гімназіях. Їх кількість була незначною і не могла задовольнити потреби тих, хто хотів отримати знання. До того ж у гімназіях інтенсивніше, ніж у початкових школах, відбувалося поніменчення й покатоличення учнів.

■ *Михайло Остроградський – талановитий математик, який уславив українську науку. Символічно, що його ім'ям названо вулицю в Полтаві, на якій стоїть споруда одного з найстаріших педагогічних вузів України.*

У першій половині XIX ст. цей процес стримувався указом про обов'язкове вивчення української мови. Останнє свідчить, зокрема, і про те, що попри всі утиски української мови ситуація з нею в системі освіти Західної України

була кращою, ніж у Наддніпрянській.

Вищу освіту на західноукраїнських землях давали Львівський університет і відкриті в першій половині XIX ст. Реальна та Технічна академії у Львові, Чернівецький ліцей. Наприкінці першої половини XIX ст. у Львівському університеті працювала кафедра української мови та літератури.

3. Наука. Видатні вчені. Значних успіхів в Україні досягли природничі та точні науки, розвиткові яких з огляду на їх значення для поступу економіки влада не перешкождала. На першу половину XIX ст. припала діяльність таких видатних українських учених, як Михайло Максимович, **Тимофій Осиповський** (1765–1832) і **Михайло Остроградський** (1801–1862).

«Курс математики» професора Харківського університету Т. Осиповського кілька десятиліть був основним підручником в усій Російській імперії. Іншого українського математика – М. Остроградського – за видатні досягнення обрали членом Петербурзької, Паризької, Римської і Туринської академії наук. Він приятелював з Т. Шевченком. М. Максимович – справжній учений-енциклопедист широкого діапазону: від ботаніки до історії. Зокрема, його праці з ботаніки не лише стояли на рівні тогочасної науки, а й подекуди були проривом в її майбутнє.

У 1822 р. побачила світ «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиша-Камен-

■ *Дмитро Бантиш-Каменський – історик і етнограф. Історію України він досліджував, спираючись на архівні джерела.*

■ Микола Маркевич – прихильник декабристів, приятель Т. Шевченка. Окрім історичних праць, уславився і як етнограф, поет і музикант-композитор

ського (1788–1850) – українського історика та археографа, який зібрав і систематизував велику кількість історичного матеріалу.

Популярність серед сучасників мала «История Малороссии» **Миколи Маркевича (1804–1860)**. Читачів вабив романтичний опис минулого України та її діячів. У кінці першої половини XIX ст. з'явилися перші історичні дослідження М. Костомарова, який згодом став автором багатьох великих праць з історії козацької України.

Важливим науковим осередком Західної України став **Львівський інститут Оссолінських**. Заснований у 1817 р. літературознавцем, істориком і громадським діячем Юзефом Оссолінським, цей навчальний заклад мав велику бібліотеку, музей і друкарню. У бібліотеці та музеї було зібрано книжки переважно з питань філософії, історії, літератури, географії, права, а також колекції археологічних пам'яток, монет, зброї, картин, гравюри, скульптури. Інститут справляв певний вплив на поширення освіти, науки й культури не тільки в Галичині, а й на Буковині та в Закарпатті.

4. **Культурно-освітні заклади.** Хоча й сповнений протиріч, прогрес у справі розвитку освіти і науки сприяв появі культурно-освітніх установ. Поширення набували бібліотеки, які відкривалися в навчальних закладах. Так, із часу заснування і до 1850 р. книжковий фонд бібліотеки Харківського університету зріс з менш ніж 5 тис. примірників до майже 52 тис. Бібліотека Київського університету в середині XIX ст. налічувала 88 тис. томів книжок та рукописів і була найбільшою університетською бібліотекою в імперії.

З'являлися публічні, тобто доступні всім, бібліотеки. Першу таку бібліотеку відкрили в 1830 р. в Одесі. Книжковий фонд влада прискіпливо контролювала. Щоб захистити бібліотеки від впливу думок «шкідливого напрямку», міністерство внутрішніх справ щороку переглядало їхні каталоги й конфіскувало заборонені видання. Зрозуміло, що в бібліотеки не допускалися книжки українською мовою.

■ Каплиця-книгосховище інституту Оссолінських. 1827 р. Сучасний вигляд. Зараз – Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника.

Центром бібліотечної справи в півдавстрійській Україні став Львів. У місті була, крім бібліотеки університету та інституту Оссолінських, і публічна. Основою для фондів останньої стала колекція книжок і рукописів інституту Оссолінських. Діяли також кілька бібліотек духовних семінарій, монастирів, приватних осіб. Проте для широкої громадськості вони залишалися недоступними. Порівняно невеликі бібліотеки існували при гімназіях, а також у приватних і парафіяльних школах. Суттєвим недоліком бібліотек було те, що більшість з них комплектувалася переважно книжками містично-релігійного змісту. Книжки були латинською, польською, німецькою мовами і лише незначна частина – українською.

Від початку XIX ст. стали з'являтися музеї. У 1810 р. виник Феодосійський музей старожитностей, у 1826 р. – такий самий музей у Керчі. У 1825 р. засновано Одеський музей старожитностей (згодом – археологічний). Після створення Одеського товариства історії та старожитностей при ньому також започаткували музей археології, до якого приєднали міський музей і підпорядкували музеї Феодосії та Керчі.

Музей мистецтв і старожитностей у 1835 р. заснували при Харківському університеті. При Київському університеті в 1842 р. створили музей мистецтв і старожитностей, який

■ Одеський археологічний музей. 1825 р. Сучасний вигляд.

об'єднав музеї художніх творів та старожитностей. Він поповнився предметами, знайденими під час археологічних експедицій співробітниками Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, і колекціями приватних осіб – меценатів.

Невелика колекція з 175 картин стала основою для створення в 1845 р. картинної галереї при Ніжинському ліцеї, доступної для публічного огляду.

Загалом сприяючи поширенню знань, культурно-освітня робота хоча й повільно все ж розвивалася, долаючи чимало перешкод.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Модернізаційні процеси, які поступово поширювалися в Україні, сприяли розвитку культури. Але царський уряд, орієнтуючись на політиків-кріпосників, стримував культурний прогрес, особливо в освіті. Міністр народної освіти адмірал О. Шишков у 1824 р. заявив: «Навчати грамоти весь народ... завдало б більше шкоди, ніж користі». Цілком закономірним був результат такої політики: у XVIII ст., коли Україна ще зберігала деякі залишки автономії, шкіл у Наддніпрянщині було більше, ніж у першій половині XIX ст. В Австрійській імперії після ліберальних реформ у культурно-освітній сфері в останні десятиліття XVIII – у першій половині XIX ст. також мав місце регрес.

Однак усупереч політиці російського самодержавства та австрійської монархії, розвиток культури в Україні не припинився. Український народ знайшов у собі сили, щоб протистояти імперському асиміляторському курсу. З народу вийшли талановиті вчені, які творили в різноманітних галузях науки й мистецтва. Долаючи перешкоди влади, працювали культурно-освітні заклади.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що гальмувало розвиток культури, а що сприяло її поступу?
2. Охарактеризуйте стан освіти в Україні в першій половині XIX ст.
3. Дайте оцінку урядовій політиці щодо освіти в Україні. Чим вона визначалася?
4. Заповніть таблицю «Розвиток науки в Україні в першій половині XIX ст.».

Діячі	Внесок у розвиток науки
Михайло Остроградський	
Тимофій Осиповський	
Михайло Максимович	
Микола Костомаров	
Микола Маркевич	

5. Розкажіть про початок становлення культурно-освітніх закладів.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Г. Скрипник про особливості розвитку української культури в XIX ст.

Українська культура XIX ст. розвивалася за нових міжнародних реалій Європи та у новому внутрішньому суспільно-політичному полі, зумовленому зміною політичного статусу українських земель.

Обмеження, а згодом і цілковита руйнація традиційних політичних структур, витворених козацтвом, ліквідація політичних і культурно-національних прав українців, правове закріплення на землях Слобідської та Лівобережної України загальноросійського кріпосного права й поширення кріпосницької залежності на вільну людність, цілковите підпорядкування Української православної церкви Московській патріархії та імперській політичній доктрині – усе це прямо чи опосередковано впливало на розвиток національної культури, створювало загрозу повного нівелювання її етнічно самобутніх рис, інтелектуального знекровлення як культури, так і нації через відтік з її духовного середовища представників науки, освіти, мистецтва...

Особливість українського національно-культурного розвитку XIX ст. полягала у тому, що всупереч підневільному становищу народу, державно-адміністративній та правовій протидії розвитку національних форм культури й соціального життя в рамках чужих державних систем (проте на питомих українських землях) відбулося становлення національної культури. Це маніфестувало постання українства як цілісного й самодостатнього політичного та культурно-національного феномену.

Парадоксальність, з поверхового погляду, і об'єктивна закономірність, з позиції зрілої розваги, розвитку української культури XIX ст. полягає у тому, що за напівлегальних умов бездержавного буття народу його культура не лише не розчинилась у панівних чужих візирях, а й витворила власні національно своєрідні й довершені у мистецькій та літературній сферах, досягла європейських висот у розвої гуманітарної науки, дала вражаючі плоди інтелектуального поступу і відродження суспільно-політичної думки, національної ідеології.

Джерело: *Історія української культури у п'яти томах.* – Т. 4. Кн. 2. *Українська культура XIX ст.* – К.: Наукова думка, 2005. – С. 1232–1233.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які особливості культурного розвитку України виокремлює Г. Скрипник?
2. Що, на вашу думку, попри складні умови бездержавного існування українців сприяло поступу їхньої культури?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1820 – відкриття в Ніжині Гімназії вищих наук.
- 1834 – відкриття Київського університету.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Парафія** – нижча церковно-адміністративна організація, що об'єднує віруючих (парафіян).
- **Парафіяльні школи** – початкові школи при церковних парафіях.

§15

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЗГАДАЙТЕ

1. Які перші досягнення вітчизняної літератури у XVIII ст.? 2. Назвіть прізвища тих, хто стояв біля її витоків.

1. **Фольклор як підґрунтя для розвитку літератури.**
Фольклор й усна народна творчість були тим благодатним

■ Видання XIX ст.

поживним середовищем, без якого неможливий розвиток «високої» літератури. Події та умови першої половини XIX ст. істотно вплинули на них. У порівнянні з традиційними «вічними» ліричними й побутовими сюжетами значно зростає кількість гострих соціальних. У думках і піснях народ жваво відгукувався на посилення кріпацтва, рекрутчину, сваволю поміщиків і чиновників, власні безправ'я і злиденність.

До першої половини XIX ст. належить початок збирання і публікації творів народної поезії. Першим дослідником і видавцем українських народних дум став **Микола Цертелєв** (1790–1869). Він народився в Україні в родині грузинського князя і був закоханий в українську старовину. Понад десять років збирав та досліджував фольклор, і підсумком його роботи стала публікація 1819 р. збірки «Опыт собрания старинных малороссийских песен». Вона містила думи й пісні, записані від кобзарів на Полтавщині.

Вагомий внесок у вивчення українського фольклору зробив випускник Московського університету й перший ректор Київського університету Михайло Максимович. Виходець зі старшинського роду з Полтавщини, він доклав значних зусиль для збереження народнопісенної спадщини земляків. Цій справі прислужилися пісенні збірки, які М. Максимович у 20–30-ті роки XIX ст. видав у Москві та Києві. У фольклорі вчений вбачав поетичний вияв народних почуттів та прагнень і таким чином хотів ознайомити широкий загал з національним характером українців.

■ Будинок, де жив І. Котляревський, та Свято-Успенський собор. Полтава. Світлина початку ХХ ст.

Багатогранну пошукову діяльність проводив **Ізмаїл Срезневський** (1812–1880). Будучи студентом, а згодом професором Харківського університету, він на все життя захопився українським фольклором. По селах Харківщини, Полтавщини й Катеринославщини І. Срезневський записував пісні й звичаї, які разом з власними коментарями опублікував у 1833–1838 рр. у збірниках «Запорожская старина».

Серйозну народознавчу роботу на Полтавщині проводив Іван Котляревський. Він був неперевершений знавець народного одягу, їжі, ігор, музики, звичаїв, обрядів, сімейного побуту тощо. Надалі ці знання він використав у своїй літературній творчості.

Центр збирання фольклору склався у Харкові після відкриття в ньому університету. У місті зростає кількість високоосвічених людей, захоплених національною ідеєю. Серед них виділявся В. Каразин. Активну збиральницьку народознавчу роботу здійснювали також у Полтаві, Прилуках, Одесі та в Києві (після відкриття там університету).

На західноукраїнських землях значні досягнення у справі фольклористики пов'язувалися з діяльністю **Зоріана Доленга-Ходаковського** (1784–1825). У пошуках народних пісень він у 1814–1818 рр. обійшов ледь не всю Польщу, Білорусь, а також Галичину, Поділля, Волинь, Київщину, Чернігівщину, Полтавщину. З. Доленго-Ходаковський записав близько 3000 пісень,

з яких 1400 українських. Не маючи змоги друкувати матеріали на Батьківщині, він переїхав до Москви. Частина його фольклорного доробку було опубліковано в пісенних збірниках М. Максимовича.

2. Література. Усна народна творчість і фольклор справили значний вплив на становлення нової художньої літератури. У першій половині XIX ст. народна розмовна мова дедалі більше входила в літературу. «Батьком» нової української літератури вважається І. Котляревський, який сміливо ввів у літературу народну мову й створив на її основі неперевершені на той час за художніми якостями твори. Як ви вже знаєте, першим з них стала поема «Енеїда» (надрукована повністю 1842 р.). Ця поема, а також п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» тривалий час залишалися взірцем для інших письменників і поетів.

Поряд з І. Котляревським творили й інші талановиті літератори. Байкарі **Петро Гулак-Артемівський** (1790–1865) та **Євген Гребінка** (1812–1848) різко таврували такі вади, як самодурство, аморальність, свавілля та деспотизм представників правлячої верстви. Езоповою мовою вони критикували порядки в країні. Різкій сатири піддав недоліки тогочасного суспільства **Григорій Квітка-Основ'яненко** (1778–1843) у повістях «Пан Халявський», п'єсах «Дворянські вибори», «Сватання на Гончарівці» та інших. У 1840-х роках з'явилися перші історичні повісті П. Куліша.

1

2

1. Петро Гулак-Артемівський зробив внесок у формування нової української літератури.
2. Євген Гребінка. Перша половина XIX ст.

Поетичний образ України змалював на сторінках своїх книжок **Микола Гоголь**. Вона по-новому постала перед читачем у повісті «Тарас Бульба». Фактично це опоетизована героїка українського козацтва, вірного сина та надійного захисника багатостраждальної Вітчизни. У зображенні письменника запорожець з'являється в усій красі – мужній, відважний, готовий до самопожертви й люблячий до самозабуття. Образ степової вольниці з її відчайдушністю, лицарством і побратимством викликав почуття симпатії й бажання наслідувати ці риси. У циклі повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» Гоголь показав романтичну життєрадісну Полтавщину, яка попри всі негаразди у значній мірі зберегла дух вільної Гетьманщини.

■ Т. Шевченко. *Катерина*. Літо 1842 р.

Формування нової української літератури завершилось у творчості Т. Шевченка. Уже в першій поетичній збірці «Кобзар» (1840) поет постав як неперевершений майстер поезії, здатний силою українського слова блискуче передати почуття, думи, прагнення й сподівання свого народу. У його творчості відображено найболючіші проблеми життя українців та України. Геніальність Шевченка виявлялася також і в універсальності поетичних закликів до справедливості та волі незалежно від часу й місця події. Це найяскравіше відбилося в рядках знаменитого «Заповіту»:

*Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.*

Боротьба проти соціальної несправедливості тісно перепліталася у творчості Т. Шевченка з протидією національному гнобленню українського народу. Цим він вирізнявся не лише серед попередників, а й серед сучасників. Але націоналізм Шевченка не був шовіністичний, він органічно вписувався в природне прагнення інших народів до свободи й

незалежності, враховував особливості людей різних національностей і віросповідань.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Спираючись на найтісніший глибинний зв'язок з народною творчістю, підживлюючись з її джерел, нова українська література в першій половині XIX ст. піднялася до рівня літератур розвинутих країн тогочасного світу.

Віддаючи належне внеску в її становлення І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка і особливо М. Гоголя, все ж пам'ятаймо, що вершинним явищем вітчизняної літератури стала творчість Т. Шевченка – геніального поета, мислителя, пророка національного відродження України.

«Він був сином мужика і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком і вказав нові, світлі й вільні шляхи професорам і книжним ученим...», – написав про Шевченка на сторіччя з дня його народження визначний представник іншої, нової епохи української духовної історії, наступник Шевченкової справи І. Франко.

Навіть частина російських критиків – сучасників Кобзаря, визнавала, що, маючи такого поета, українська (у їх термінології малоросійська) література не потребувала нічиєї «ласки» у визнанні, а Т. Шевченко став у ряд найвизначніших слов'янських поетів.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим фольклор і усна народна творчість сприяли розвитку літератури?
2. Кому з українських письменників належать ці твори: 1) «Гайдамаки»; 2) «Маруся»; 3) «Енеїда»; 4) «Кавказ»; 5) «Конотопська відьма»; 6) «Пан та Собака»; 7) «Наталка Полтавка»; 8) «Юродивий»; 9) «Ведмежий суд»?
3. Стисло охарактеризуйте один із творів українських письменників цього періоду. Порівняйте нову українську літературу з літературою XVII–XVIII ст. Що нового з'явилося в літературі?
4. Обґрунтуйте тезу: творчість Т. Шевченка – вершинне явище вітчизняної літератури.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. З листа російського критика Віссаріона Белінського Павлу Анненкову. Грудень 1847 р.

Наводил я справки о Шевченке и убедился окончательно, что вне религии вера есть никуда не годная вещь. ...Верующий друг мой

говорил мне, что верит, что Шевченко – человек достойный и прекрасный. Вера делает чудеса – творит людей из ослов и дубин. Стало быть, она может из Шевченка сделать, пожалуй, мученика свободы. Но здравый смысл в Шевченке должен видеть осла, дурака и пошлеца, а сверх того горького пьяницу, любителя горилки по патриотизму хохлацкому. Этот хохлацкий радикал написал два пасквиля – один на государя императора, второй на государыню императрицу... Я не читал этих пасквилей, и никто из моих знакомых не читал... но уверен, что пасквиль на императрицу должен быть возмутительнее гадок... Шевченка послали на Кавказ солдатом. Мне не жаль его, будь я его судьёй, я сделал бы не меньше. Я питаю личную вражду к такого рода либералам...

...Одна скотина из хохлацких либералов, некто Кулиш (экая свиная фамилия!), в «Звёздочке»... журнале, который издаёт Ишимова для детей, написал историю Малороссии, где сказал, что Малороссия или должна отторгнуться от России, или погибнуть... Вот что делают эти скоты, безмозглые либералишки. Ох, эти мне хохлы! Ведь бараны – а либеральничают во имя галушек и вареников со свиным салом...

Джерело: Белинский В.Г. Полн. собр. соч. – М., 1953–1959. – Т. 12. – С. 440–441.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Чому, на ваш погляд, творчість і громадсько-політична діяльність Т. Шевченка, П. Куліша та їхніх однодумців викликала таку шалену, аж до непристойного, лють окремих російських діячів культури?

2. Історик Роман Шпорлюк про ставлення Белінського до української літератури

Російський критик Віссаріон Белінський (1811–1848) зразу ж усвідомив, до чого схилияють українські літератори і що створення україномовної літератури може привести – і навіть обов'язково приведе – до ідеї, згідно з якою слідом за такою літературою, «відповідно до неї», повинне з'явитися українське суспільство і нація. Як відзначав Григорій Грабович, «послідовно негативна реакція Белінського на Шевченка впливає саме з його принципового неприйняття літературного «сепаратизму» і того політичного сепаратизму, що безпосередньо впливає з нього».

Джерело: Шпорлюк Роман. *Украина: от периферии империи к суверенному государству // Украина и Россия: общества и государства.* – М., 1997. – С. 58.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

На основі наведених документів та матеріалів підручника підготуйте повідомлення на тему: «Українська література та російське суспільство в першій половині XIX ст.».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1840 – перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка.
- 1842 – перше повне видання «Енеїди» І. Котляревського.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Сепаратизм** – прагнення до відокремлення, відособлення, до самостійних дій і виступів (наприклад, прагнення національних меншин у багатонаціональних державах до відокремлення і створення самостійних держав чи автономних областей).
- **Шовінізм** (від прізвища солдата наполеонівської армії Шовена) – крайній вияв націоналізму, що пропагує національну винятковість, панування однієї нації над іншими.

§16

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА

ЗГАДАЙТЕ 1. Які найважливіші досягнення в розвитку українського мистецтва другої половини XVIII ст. вам відомі? 2. Кого з діячів мистецтва того часу ви б виділили?

1. Театр. Нова українська література дала сильний поштовх розвитку театрального мистецтва. Центром театального життя в Україні в першій половині XIX ст. стали Харків та Полтава, де започатковувався національний український професійний театр.

Директором і одночасно режисером та актором Харківського театру був Г. Квітка-Основ'яненко. У складі професійної трупи театру виділявся актор Михайло Щепкін (1788–1863). Театр ставив п'єси російських та західноєвропейських авторів, але найбільший успіх у глядачів мали вистави за творами І. Котляревського «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» і Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик».

В історії українського театального мистецтва видатне місце посів Полтавський театр, який очолювали І. Котляревський та М. Щепкін. Останній розпочав роботу в 1818 р., коли у складі театральної трупи приїхав до Полтави з Харкова. Театр, у репертуарі якого були п'єси перш за все І. Котляревського, часто виїздив на гастролі до Харкова, Кременчука та інших міст України і скрізь мав великий успіх. Проте в 1821 р. скрутне матеріальне становище призвело до його закриття.

У багатьох містах діяли аматорські театри, котрі ставили перш за все українські п'єси. Прикметно, що навіть у Захід-

ній Україні ці театри з успіхом ставили вистави за п'єсами І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка. Аматорів підтримували заможні меценати.

Поряд з ними працювали поміщицькі театри, оркестри, хори й капели. Широко відомим був театр із селян-кріпаків с. Качанівки на Чернігівщині. Музикантів навчав грати видатний композитор Михайло Глінка. А в складі іншого поміщицького театру, у с. Романовому на Волині, виступали актори, які музичну освіту отримали в Італії.

■ Михайло Щепкін у складі першого професійного театру в Україні виділявся непересічним талантом.

2. **Музичний фольклор кобзарів, бандуристів, лірників.** Помітне місце в культурному житті України належало музичному фольклору й музиці в цілому. Український народ зберігав старі та складав нові пісні, що відображали його життя, сподівання й мрії. Як і раніше, народ співав календарно-обрядові (жнивварські, колядки, щедрівки, купальські, русальні), родинно-побутові (весільні, колискові) пісні, народні плачі й голосіння, думи та історичні пісні. Мали успіх й розвивалися народні танці: метелиця, гопак, козачок, полька та інші, що виконувалися в супроводі переважно струнних інструментів. Найпоширенішим народним інструментальним ансамблем того часу були троїсті музики (скрипка, цимбали, бубон).

1

2

■ 1. Цимбали. 2. Ліра.

■ Пам'ятник Остапу Вересая в с. Сокиринці Чернігівської області. *Глибоко ліричні думи та пісні пробуджували захоплення героїкою історії України, прагнення змінити на краще життя українців.*

З народу вийшли талановиті співці-кобзарі, бандуристи й лірники, які поширювали надбання народної творчості по всій Україні. Найвідомішими кобзарями стали Андрій Шут, Іван Крюковський, Федір Гриценко (Холодний). Особливо виділявся кобзар з Прилуччини **Остап Вересай** (1803–1890). Остап виріс у родині кріпака-музики і мав гарний ліричний тенор. Народні думи й пісні в його виконанні були широковідомі і викликали щире захоплення у слухачів.

■ **3. Архітектура і скульптура.** У зв'язку зі зростанням міст архітектура займала чимдалі важливіше місце. Губернські й повітові міста забудовувалися за планом: у кожному визначався адміністративний центр з площею, де споруджувалися урядові установи (Київ, Полтава, Харків та ін.). Їх архітектура виділялася серед інших будівель своєю помпезністю. Помітно змінювався зовнішній вигляд міст: зводилися монументальні кам'яні будинки державних установ, навчальних закладів, церкви, палаци.

У Києві 30 років працював архітектор **Андрій Меленський (1766–1833)**, за проектами якого збудували пам'ятник на честь магдебурзького права, церкву-мавзолей на Аскольдовій могилі, перший у місті театр. Зведені за проектом академіка Вікентія Беретті в стилі класицизму будинки Університету Св. Володимира та Інституту шляхетних дівчат стали окрасою міста.

■ Колона Магдебурзького права – один з архітектурних шедеврів А. Меленського.

■ Маєток Галаганів у Сокиринцях належав до найкращих архітектурних споруд України.

Особливе місце в розвитку архітектури належить Одесі. У 1809 р. у цьому місті збудовано театр у дусі античної архітектури. Пам'ятками архітектури стали відомі Потьомкінські сходи до Чорного моря і Воронцовський палац. Місцевий архітектор Мельников на центральній площі Приморського бульвару спроектував напівкруглі будинки державних установ міста і готель. Разом з Потьомкінськими сходами вони утворювали єдиний архітектурний ансамбль.

Україна здавна славилася палацово-парковою архітектурою, що ґрунтувалася на історичних традиціях і народній майстерності. Серед відомих будівель з парками відзначався палац Кирила Розумовського, зведений у мальовничому місці Батурина. У с. Сокиринцях на Чернігівщині в маєтку Григорія Галагана спорудили палац, до якого прилягав лісопарк площею 600 десятин з алеями, штучними галявинами й озерами.

Створювалися декоративно-пейзажні парки, що здобули своєю красою світову славу. Зокрема, в Умані було закладено один з найчудовіших парків – «Софіївку», де вздовж русла річки Кам'янки заповнено чотири водойми, з'єднані між собою підземними каналами, споруджено готи, лабіринти, скелі з великих каменів, численні павільйони й альтанки, встановлено мармурові копії античних статуй, посаджено дерева, завезені з багатьох країн Європи і навіть з Америки.

На західноукраїнських землях визначними архітектурними спорудами виділявся насамперед Львів. У першій половині

■ Парк «Софіївка» в Умані більше 200 років залишається одним з найчарівніших куточків України.

XIX ст. місто прикрасили будинки Інституту Оссолінських, ратуша на площі Ринок з високою вежею і годинником, будівля театру.

4. Музика. Професійне музичне життя зосереджувалося переважно в Києві, Харкові, Полтаві, Одесі, Львові. У цих містах виникли і діяли оркестри, хори, капели, у театрах ставилися опери. У вищих навчальних закладах викладали музику й танці, відбувалися концерти, музичні вечори.

У Києві жив піаніст, композитор і педагог **Йосип Витвицький** (1813–1866). Популярними були його фортепіанні твори («Плавба Дніпром», «У сяйві місяця») і варіації на теми народних пісень. Композитор **Алойз Єдлічка** (1819–1894) багато років працював як професійний музикант і педагог на Полтавщині.

■ Михайло Вербицький.

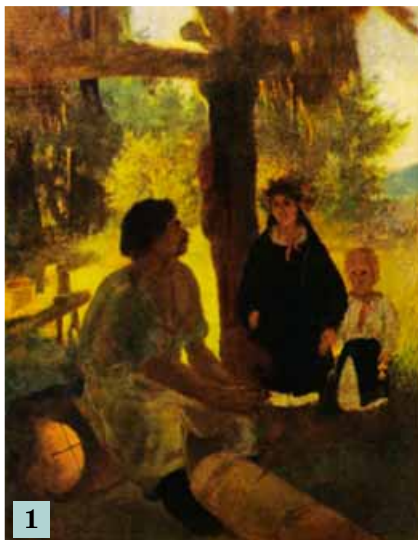
У Харкові своїми здібностями як композитор-виконавець виділявся викладач університету Іван Вітковський.

Музичне життя в Україні мало досить тісні зв'язки з європейською музичною культурою. В Одесі кілька разів гастролювала італійська оперна трупа, а в 1848 р. вона виступала в Києві. З великим успіхом у 1847 р. пройшли концерти угорського композитора та піаніста Ференца Ліста в Одесі, Києві та Єлисаветграді.

Швидко прогресувало музичне мистецтво на західно-українських землях. Одним з перших українських композиторів-професіоналів у Галичині був **Михайло Вербицький** (1815–1870) – автор багатьох хорових, вокальних інструментальних творів.

5. Живопис. Інтенсивно розвивався український живопис. Жанр портрета, що був тоді найпоширенішим, зазнав якісних змін. Портрети втрачали застигли іконописні форми минулої епохи. Художники, зокрема **Володимир Боровиковський** (1757–1825), прагнули не лише відтворити зовнішній образ, а й розкрити внутрішній світ людини. Найталановитіші з них володіли високою мистецькою культурою.

Значний внесок у розвиток українського портретного живопису зробив **Василь Тропінін** (1776–1857), який до 47-річного віку був кріпаком і виконував обов'язки лакея та кондитера в приватному маєтку на Полтавщині. Після звільнення він близько 20 років працював як художник, архітектор і вчитель малювання на Поділлі. Художник **Іван Сошенко** (1807–1876), друг і земляк Т. Шевченка, викладав малювання в київській, вінницькій та ніжинській гімназіях і намалював десятки чудових портретів та пейзажів. Непересічний талант демонструвало багато українських живописців. Але найвищим

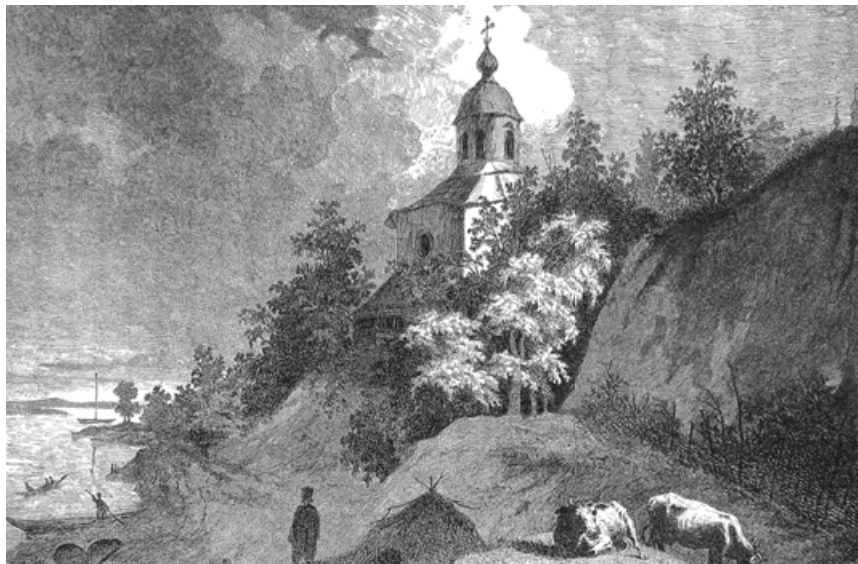

1

2

1. Т. Шевченко. На пасіці. 1843 р. **2.** В. Боровиковський. Портрет княжни Ганни Гаврилівни Гагаріної та княжни Варвари Гаврилівни Гагаріної. 1802 р.

■ Т. Шевченко. Видубецький монастир у Києві. *Офорт*. 1844 р.

досягненням українського мистецтва першої половини XIX ст. стала творчість Т. Шевченка. Вихованець Петербурзької академії мистецтв, Т. Шевченко показав себе талановитим художником. Одним із провідних жанрів творчості Шевченка-художника став портрет: він намалював їх понад 130. Шевченко був і відомим майстром графіки. Йому належить серія перших в українській графіці офортів «Живописна Україна».

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

У першій половині XIX ст. розвиток українського мистецтва пришвидшився. Нова українська література дала потужний поштовх поступу театрального мистецтва. В історії українського театру видатне місце належить театру в Полтаві. Неповних чотири роки його діяльності під керівництвом І. Котляревського та М. Щепкіна підняли український театр на якісно новий рівень. Музичний фольклор кобзарів, бандуристів, лірників був тим поживним ґрунтом, який давав насагу діячам професійного музичного мистецтва. Перша половина XIX ст. стала часом його становлення в Україні.

Завдяки творчості Т. Шевченка, В. Боровиковського, В. Тропініна, інших художників розвивався український живопис. Помітний прогрес спостерігався і в інших видах мистецтва, зокрема в архітектурі.

■ Т. Шевченко. Дари в Чигирині 1649 року. 1844 р.

Таким чином, у складних умовах бездержавності український народ не лише зберіг свою культуру, а й забезпечив її сходження на новий рівень.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому театр у Полтаві відіграв провідну роль у становленні театрального мистецтва в Україні?
2. Чим прославився Остап Вересай?
3. Визначте особливості розвитку української архітектури в першій половині XIX ст.
4. Поясніть, у чому полягали досягнення професійного музичного мистецтва в Україні.
5. Назвіть українських художників першої половини XIX ст. Які їхні картини вам відомі?
6. Назвіть твори Т. Шевченка, які вам найбільше подобаються. Поясніть чому.
7. Підготуйте та проведіть віртуальну мандрівку «Пам'ятки образотворчого мистецтва та архітектури України першої половини XIX ст.».

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Повідомлення газети «Северная пчела» про підготовку вигнання «Живописной Украины» (1844)

Призначення всіх образотворчих мистецтв подати очам або уяві красу і страхіття природи, життя держави і побут окремої людини,

силу пристрастей і події, що вражають душу або сповнюють нас почуттям спокійним і безтурботним. Пустелі Америки, береги Рейну, спекотне небо Італії в картинах – захоплюють уяву, і ми, втрачаючи почуття часу і простору, витаємо в краях далеких, живемо життям минулих століть... Що ж сказати про те, коли одного погляду досить, щоб воскресити в нашій пам'яті і батьківщину, і звичаї предків, і події, що яскраво виділяються із звичайного побутописання землі, де ми почали жити і відчувати! Великий подвиг досягнути цього, а посильна допомога йому повинна бути нашим обов'язком. Сповнений цього переконання, відомий і улюблений поет – художник Т.Г. Шевченко вирішив почати видання, названого їм «Живописною Україною».

Сюди ввійдуть такі малюнки:

1) Види Південної Росії, визначні своєю красою або історичними подіями. Все, що час зберіг від цілковитого знищення: руїни фортець, храми, укріплення, могили – знайдуть тут собі місце.

2) Народний побут теперішнього часу, обряди, звичаї, повір'я, зміст народних пісень і казок.

3) Найважливіші події, відомі з побутописання Південної Росії, починаючи із заснування Києва, які впливали на долю населення того краю... Естампи будуть гравіровані на міді... Перші чотири картини вже готові і зображають: 1. Вид у Києві. 2. Мирську сходку. 3. Зміст відомої казки «Солдат і Смерть». 4. Дарунки від трьох держав Богдану і Українському народу в 1649 році...

Джерело: Хрестоматія з історії Української РСР. – С. 131.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Схарактеризуйте творчість Т. Шевченка як художника.
2. Наскільки важливим було видання «Живописна Україна»?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1818–1821 – діяльність Полтавського театру.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Аматор** – непрофесіонал.
- **Аматорський театр** – непрофесійний театр.
- **Десятина** – 1,0925 гектара.
- **Меценат** – римський політичний діяч I ст. до н. е. Щедро підтримував письменників і поетів. У переносному значенні слово «меценат» – покровитель мистецтва і літератури.
- **Самосвідомість** – усвідомлена система уявлень людини про себе, на підставі якої вона вибудовує свою взаємодію з іншими людьми й ставиться до себе.

§17

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ.
ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Повсякденне життя – це сфера людського життя поза виробництвом: задоволення потреб в їжі, одязі, житлі, лікуванні та підтримці здоров'я, освіті, культурі, відпочинку та інше. У повсякденні першої половини XIX ст. перепліталися віковічні традиції і нові риси, пов'язані з початком епохи модернізації. У документах і матеріалах, наведених нижче, характеризуються окремі аспекти повсякденного життя України XIX ст.

ДОКУМЕНТИ
ТА МАТЕРІАЛИ

1. Одяг. Нарогна їжа

Народний одяг ставав різноманітнішим. Якщо бідніші верстви шили його, як і раніше, з домо-тканого полотна, то заможніші, особливо в містах, дедалі більше використовували фабричні тканини.

Повсякденний селянський жіночий костюм складався із сорочки та поясного одягу (у цей час швидко поширювалися спідниці). Рукави святкової сорочки оздоблювалися вишивкою. Прикрасами були намисто, дукати, кольорові стрічки.

Повсякденний літній чоловічий костюм складався з полотняних сорочок і штанів. За головний убір у теплу погоду служили солон'яні брилі або суконні шапки, у міщан – картузи.

Одяг міщан та шляхти став порівняно з XVIII ст. багатшим. Основу його стали складати вироби мануфактурного (у подальшому фабричного) виробництва.

■ Білі, блакитні, бузково-блакитні, малахітові і теракотові вироби. 1810–1850 рр. Києво-Межигірська фаянсова фабрика.

В осінньо-зимовий період чоловіки і жінки носили свиту. Взимку одягали кожухи, виготовлені з овечих шкур, та шапки (жінки – теплі хустки). У теплу пору року ходили босоніж. У прохолодну погоду взували шкіряні постолы, заможні – черевики або чоботи.

Національна кухня завдяки появі нових продовольчих культур поповнювалася новими стравами. Так, значного поширення набули страви з картоплі. Повсякденними залишалися борщ, куліш, юшка, галушки, різні каші, локшина, вареники та інші борошняні, круп'яні, рибні та молочні страви. Значне місце в харчуванні посідала рослинна їжа. М'ясні страви й навіть борщ із салом, молоко, масло для багатьох залишалися святковою їжею. Більшість населення їла переважно з глиняного та дерев'яного посуду. Заможні користувалися фаянсовим і фарфоровим посудом.

Джерело: *Історія Української РСР у восьми томах, десяти книгах.* – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 240–241.

■ Тарілки сервізні. 1820–1830-ті роки Баранівський порцеляновий завод.

2. Вбрання міських жителів Лівобережжя і Слобожанщини

У Новгороді-Сіверському Чернігівської губернії жіночий простонародний костюм складався із сорочки, поверх якої у свята одягали гарну спідницю та спідницю з рукавами (спідниця без рукавів називалася «корсет»). Спідниця взимку була на хутрі, але все ж коротка – до колін. Поверх спідниці пов'язували фартух з полотна або білого коленкору. На голові носили ковпак, поверх якого пов'язували хустку, або ж саму хустку (у дівчат... з-під хустки виглядала коса), на ногах черевики або чоботи. Купчихи носили плаття, салопи, на голові хустки, у свята – чепчики. У Новозибкові жіночим головним убором був повойник («чепчик»), пов'язаний зверху хусткою, дівочим убором – сама хустка. У багатьох хустка була шовкова, розшита сріблом, золотом і перлами. Ідучи до церкви, поверх цього одягали ще одну хустку. Основу вбрання становили сорочка, сарафан («азіатка»), фартух («запан»), холодник. Узимку поверх цього одягали шубу або коротку шубійку («шущун»), криту червоною матерією. Взагалі червоний колір був тут, як і раніше, улюбленим... У м. Краснокутську Харківської губ. у вбранні городянок помітний сильний український вплив (плахта, червоні чоботи, парчовий очіпок, козушок з вусями, позаду – некритий або критий китайкою).

■ Український народний костюм. Кінець XIX ст. Чернігівська губернія.

Джерело: Рабинович М.Г. *Очерки материальной культуры русского феодального города.* – Москва, 1988. – С. 288.

3. Соціально-побутові суперечності між містом і селом

Осередками української традиційно-побутової культури були села, а її носіями – селяни. У містах, особливо великих, панувало неукраїнське мовно-культурне середовище – російське, польське, німецьке, угорське (залежно від регіону). Між містом і селом склалися глибокі суперечності – антагонізм, який мав соціальний і культурний характер.

Міста були адміністративно-управлінськими і господарськими центрами. Тут жили чиновники, купці, підприємці, ремісники – як правило, неукраїнці за походженням. Щодо українців, які поселялися у містах, то вони швидко зливалися з пануючим середовищем.

С. Васильківський. Сільська вулиця. 1854 р.

Міщани, перш за все їхні заможні верстви, з погордою ставилися до традиційної «низької» селянської культури, до української мови. Вони намагалися наслідувати петербурзьку та західноєвропейську моду. «По-столичному» облаштовували свої будинки. Усе менше користувалися українським національним одягом, нехтували народними традиціями та звичаями. Цим же шляхом ішла переважна частина поміщиків.

Зі свого боку селяни з великим недовір'ям ставилися до міста і його жителів. Для них місто було «чужим». У їх уяві там жили «пани», «нероби» і зосереджувалися всі людські вади. Антагонізм міста й села був прямим наслідком залежного становища українських земель у складі обох імперій.

Джерело: *Історія Української РСР. – Т. 3 – С. 242–243.*

4. Житло

Зменшення масивів лісів примушувало на Слобожанщині, Середньому Подніпров'ї й особливо на Півдні поряд з дерев'яними будувати глинобитні житла, на крайньому півдні – кам'яно-вапнякові. На Поліссі та на західноукраїнських землях, де вдосталь лісів, будівлі лишилися зрубними: стіни їх зводилися, як правило, з дерева – кругляка або напівкругляка. За планом, як і раніше, селянське житло було двокамерним (хата й сінці) або трикамерним (хата, сінці, комора). Селянська біднота нерідко жила в хатах, що не мали навіть сіней.

Внутрішня обстановка селянської хати на всій території України мала багато спільних рис. Біля входу в хату в кутку справа або зліва знаходилася піч. По діагоналі від неї влаштовувався парадний куток: висіли образи, стояв стіл (або скриня), вкритий скатертиною. Куток прикрашався рушниками, квітами. Від печі простягався піл-настіл з дощок, що слугував за ліжко. Молодь у багатодітних сім'ях

■ С. Світославський. Київ. Середина XIX ст.

нерідко спала на долівці, підстеливши солому. Попід стінами стояли дубові лави, протилежна від входу стіна і піч зрідка розмальовувалися квітами. Іноді на стіні вішали картини (популярними були зображення козака Мамая). У кутку біля входу висів мисник. Обстановка доповнювалася кухонним начинням біля печі. Освітлювалися селянські хати каганцем або скіпкою. У житлі заможних селян під впливом міського побуту з'являлися деякі нові елементи: покритий залізом дах, кахлі, ускладнене планування.

Селянське подвір'я, залежно від заможності господаря, включало, крім власного житла, одну чи кілька господарських будівель: хлів, повітку, комору тощо. На Півдні та в Карпатах, де в господарстві велику роль відігравало скотарство, у дворі розміщувалися невеликі хлів, загін та кошари для худоби.

У великих містах, особливо молодих, з'являлося дедалі більше цегляних кількоповерхових будівель. Невеликі міста забудовувалися дерев'яними одноповерховими спорудами. Заможні міщани жили в будинках (з ґанком або верандою), що склалися з кількох кімнат:

1

■ 1. Гуцульське житло. XIX ст. Реконструкція.

2

■ 2. Хата. XIX ст. Чернігівщина.

зали, вітальні, спальні, кухні. Обставлялися вони купованими меблями, прикрашалися дзеркалами, годинниками, картинами. Житло бідніших мешканців у містах мало відрізнялося від селянського.

Джерело: *Історія Української РСР. – Т. 3 – С. 239–240.*

5. Відпочинок

Відпочивали від роботи головним чином у свята. Великої популярності набули обжинки. Жінки, завершивши жнива, сплітали з колосків вінок, прикрашали його квітами, стрічками й, одягнувши крашу з-поміж себе, йшли з піснями до села. По дорозі до них приєднувалися інші селянки. Поширеними були колядування, щедрування, Масниця, Трійця (Зелені свята) тощо.

Молодь проводила дозвілля влітку на «вулиці», взимку на вечорницях та досвітках. У селах різних регіонів України вона об'єднувалася в громади, які ділилися на дівочі й парубочі.

На торгах і ярмарках обмінювалися інформацією, але основним місцем зустрічі дорослих чоловіків ставала корчма (шинок). Поміщики встановлювали для селян повинність купувати в панській корчмі горілку. Здаючи корчми в оренду, як правило, купцю-єврею, поміщики відразу обумовлювали в договорі, хто із селян, за якою ціною, скільки та якого алкогольного напою повинен в ній придбати. І чи селянин купував цю горілку, чи ні, за цією угодою гроші з нього все одно стягували, навіть примусово.

■ М. Пимоненко. Різдва-не ворожіння. 1888 р.

Повсякденне життя великих землевласників значно відрізнялося від селянського. Їхній побут не мав нічого спільного з народним. Свої будні вони мали можливість розсвічувати святами – банкетами, полюванням тощо.

У вищих чиновників, багатих купців, ремісників, фабрикантів та інших заможних жителів міст залишалось досить часу для дозвілля, яке багато в чому нагадувало поміщицьке. Що ж до решти міщан, то вони переймалися головним чином повсякденними турботами з матеріального забезпечення своїх сімей.

Вільний час міського простолюдина мало відрізнявся від традиційного сільського. Хіба що зростали спокуси, пов'язані зі швидким розширенням мережі «питейних» закладів.

Джерело: *Історія Української РСР. – Т. 3. – С. 242–243.*

6. Доля української жінки. У більшості народів тогочасного світу в усіх сферах життя панівне становище належало

чоловікам. Але залежно від національних, культурних і світоглядних традицій, суспільного розвитку рівень прав жінок, їхнє місце в суспільстві від країни до країни істотно різнилося. Зокрема, українські жінки із часів Козаччини зберігали більші права й самостійність у порівнянні з тим, що мали російські жінки.

Однак уніфікація життя в імперії, що послідовно насаджувалася, мала наслідком «вирівнювання» Росії та України і в цьому. У першій половині XIX ст. навіть жінки із заможних станів **не мали доступу до освіти**. Переважна більшість з них залишалася неписьменними. Лише в 1850 р. було відкрито першу жіночу гімназію. Формально у 1837 р. в Києві перших слухачок прийняв навіть спеціальний інститут для дворянок. Але навчали в ньому лише французької мови, танців, музики, гарних манер. Тобто того, що було потрібно «шляхтянці» в сім'ї. Відсутність освіти закривала жінці шлях до професійної діяльності, не залишала іншого вибору, як обслуговувати сім'ю.

У родинях вищих станів жінки займалися вихованням дітей. Домашні роботи виконували наймані працівники, але таких сімей був незначний відсоток. У селянських сім'ях дружина, крім того, що доглядала дітей, готувала їжу, прала білизну, пряла й ткала, садила й обробляла город, ще й жала та молотила нарівні із чоловіком.

1. В. Тропінін. Мережниця. 1823 р. 2. К. Федорович. Портрет Марії Галаган.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Прочитавши статті, визначте, що в побуті українців залишалося стабільно традиційним, а що змінювалося під впливом процесів модернізації.
2. Охарактеризуйте одяг різних соціальних груп.
3. Визначте особливості національної кухні. Назвіть нові страви, які з'явилися в першій половині XIX ст.
4. Опишіть типове українське житло.
5. У чому суть соціально-побутових суперечностей між містом і селом? Яку роль у їх загостренні відігравали відмінності в національному складі міста й села?
6. Назвіть відомі вам особливості повсякденного життя представників національних меншин, які жили в Україні (греків, болгар, євреїв, росіян, татар та ін. – на вибір).
7. Підготуйте міні-проект про повсякденне життя мешканців України (селян, міщан, торговців, поміщиків) або становище жінки в суспільстві.

§18

НАШ КРАЙ У КІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

ЗГАДАЙТЕ 1. Якими були особливості економічного життя краю у XVIII ст.? 2. Яким був адміністративно-територіальний устрій вашого краю у XVIII ст.? 3. Яким був етнічний і соціальний склад його населення?

Підготуйтеся до практичного заняття, використовуючи запропонований нижче план.

Позначте на контурній карті територію області, у якій ви живете, а також район, місто (село). Знайдіть у краєзнавчій літературі інформацію про адміністративно-територіальний устрій краю в першій половині XIX ст. З'ясуйте, які зміни відбулися в ньому порівняно з попереднім століттям і що їх викликало. Дайте характеристику системи влади й державної крайової адміністрації. Покажіть, як імперський уряд ліквідував особливості адміністративного устрою, що склалися раніше, уніфікував цей устрій з метою інтегрувати край до складу Російської (Австрійської) держави.

Покажіть зміни в чисельності та етнічному складі населення. Що їх викликало? Очевидно, у першій половині XIX ст. змінювалася й соціальна структура мешканців краю. Це теж вимагає пояснення. На контурній карті позначте найбільші населені пункти того часу. Які з них мали давню історію, а які належали до нових? Що сприяло появі й розвитку останніх? Покажіть динаміку їх зростання.

Спираючись на вивчене, охарактеризуйте стан розвитку економіки першої половини позаминутого сторіччя. Знайдіть спільне і відмінне в економічному розвитку краю порівняно з іншими районами України. Пошукайте відповідь на запитання про причини певних особливостей у господарчому житті регіону.

Перша половина XIX ст. була часом інтенсивного заселення і господарського освоєння Півдня України. Якщо ви живете в цьому регіоні нашої країни, розкажіть про це. Можливо, ви живете в області, звідки їхали переселенці в південні степи. Що вам відомо про причини та наслідки переселенського руху, про конкретний внесок земляків в освоєння нових земель?

Покажіть соціальне становище в краї різних суспільних верств. З'ясуйте, чи змінювалося воно, і якщо так, то як конкретно. Очевидно, у краї відбувалися соціальні рухи. Чи була боротьба проти кріпосницької системи? Якщо була, підготуйте повідомлення про пов'язані з нею події.

Ознайомтеся з повсякденним життям земляків. У цьому вам допоможе не лише література з історії рідного краю, а й фонди та експонати краєзнавчого музею.

Знайдіть матеріал про вірування, звичаї, традиції, побут краян. Як на них позначилися соціально-економічні й демографічні зміни? Простежте співвідношення традиційного й нового в духовному житті. Підготуйте повідомлення на цю тему.

Зверніть увагу на прояви в краї національного відродження. Як воно позначалося на свідомості його мешканців? Чи діяли у вашому краї в першій половині XIX ст. громадсько-політичні організації? Якщо так, то що вам про них відомо?

Зупиніться на особливостях культурного життя в краї. Покажіть стан освіти і порівняйте його із ситуацією в інших регіонах. З'ясуйте внесок земляків у її збереження й розвиток.

Знайдіть і систематизуйте відомості про земляків, творчість яких стала надбанням загальнонаціональної культурної скарбниці.

§19

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ

1. Особливості розвитку культури. Розвиток культури в Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. відбувався в суперечливих умовах. З одного боку, модернізаційні зміни стимулювали її прогрес. З іншого – у намаганнях повністю денационалізувати українців панівні кола як Російської, так і Австрійської імперій цілеспрямовано перешкоджали українському культурному рухові. Відійшли в минуле давні традиції підтримки народної освіти з боку державних та цер-

ковних установ. Імперська політика гальмувала і збіднювала всі сфери культурного життя. У справі асиміляції українців влада досягла певних успіхів, особливо в молодих містах, що закладалися наприкінці XVIII ст.

Але загроза втратити культурну самобутність стимулювала процес національного відродження. Його енергія була особливо помітна в літературі й мовознавстві, музиці, образотворчому мистецтві.

2. Досягнення культури першої половини XIX ст. і національне відродження. Імперські уряди Росії і Австрії намагалися перш за все знищити першооснову народу – його рідну мову. Царський уряд запровадив навчання виключно російською мовою, переслідувань зазнавали ті, хто популяризував українські пісні, звичаї, народний епос. У пом'якшеному варіанті, але така політика мала місце і на західноукраїнських землях. Усупереч цим намаганням частина української інтелігенції не без успіху боролася за збереження і подальший розвиток мови і народних традицій.

Провідна роль у відродженні й розвитку рідної мови, духовних засад народу і його культури належала Т. Шевченкові. Окрім нього, помітний внесок у збереження української мови, формування нової української літератури і театру зробили І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, П. Куліш.

У музичному мистецтві традиції минулого дбайливо зберігали кобзарі, бандуристи, лірники. Серед них виділялися О. Вересай, А. Шут, І. Крюковський. Поряд з народною зароджувалася й розвивалася українська симфонічна музика. У Наддніпрянській Україні в цій царині плідно працювали Й. Витвицький та А. Єдлічка, у Галичині – М. Вербицький.

Розвиток української архітектури першої половини XIX ст. визначали загальні класичні канони й прийоми західноєвропейської архітектури. Окрасою Києва були громадські й культурні установи, пам'ятники, проекти яких розробляв А. Меленський. Світову славу здобули українські декоративно-пейзажні парки.

Інтенсивно розвивався живопис. Найвищим його досягненням стала творчість Т. Шевченка, В. Боровиковського, В. Тропініна, І. Сошенка.

Сучасна історична наука прийшла до висновку, що освіта, література, твори істориків, різні види мистецтва, матеріали етнографічних досліджень, музейні експозиції, бібліотеки та інші прояви культурного життя сприяють пробудженню національної свідомості і створюють умови для національного відродження. Саме так було тоді і в Україні.

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Запитання на вибір однієї правильної відповіді

1. У першій половині XIX ст. вищу освіту (у тому числі й духовну) в Україні можна було здобути в університетах

- А Харкова, Кієва, Львова, Одеси та Кієво-Могилянській академії
- Б Харкова, Кієва, Львова та Київській духовній академії
- В Харкова, Кієва, Львова, Одеси, Чернівців та Київській духовній академії

2. Назвіть автора зображеної картини.

- А В. Тропінін
- Б В. Боровиковський
- В І. Сошенко
- Г Т. Шевченко

3. У яких містах України в першій половині XIX ст. були ліцеї?

- А Кієві, Харкові, Ніжині
- Б Харкові, Ніжині, Кременці
- В Кременці, Одесі, Ніжині

4. Декоративно-пейзажний парк «Софіївка» було створено в

- А Качанівці
- Б Батурині
- В Умані
- Г Сокиринцях

5. Професійні театральні трупи, які ставили п'єси на українську тематику, зокрема драматичні твори І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка, у першій половині XIX ст. існували в

- А Кієві та Харкові
- Б Харкові та Полтаві
- В Полтаві та Кієві

6. Хто був автором серії малюнків «Живописна Україна»?

- А Т. Шевченко
- Б І. Сошенко
- В А. Тропінін

7. А. Шут, І. Крюковський, Ф. Гриценко (Холодний), О. Вересай – це

- А Відомі в першій половині XIX ст. фольклористи
- Б Відомі керівники селянського руху першої половини XIX ст.
- В Відомі в першій половині XIX ст. кобзарі, бандуристи, лірники

Дайте відповіді на запитання

1. Як на розвиток науки та освіти вплинув промисловий переворот?
2. Які зміни відбувалися в театральному мистецтві України?
3. Іменами яких виконавців збагатилося кобзарське мистецтво?
4. У якому архітектурному стилі розбудовувалися українські міста?
5. Назвіть українських художників першої половини XIX ст. Які їхні картини вам відомі?
6. Визначте роль Т. Шевченка в розвитку української культури.
7. У яких умовах розвивалася українська культура в першій половині XIX ст.?
8. Які обставини сприяли, а які гальмували розвиток культури, освіти й науки?
9. Розкрийте значення понять: *освіта, наука, література, фольклор, архітектура, музика, живопис, скульптура, традиційно-побутова культура*.
10. Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Освіта в Україні першої половини XIX ст. під владою Російської та Австрійської імперій».

	Російська імперія	Австрійська імперія
Початкова школа		
Середня школа		
Вища школа		
Застосування української мови		
Видання навчальної літератури		

11. Перелічіть найважливіші досягнення першої половини XIX ст. у наукових галузях.
12. Оцініть внесок українських учених у вітчизняну та світову науку.
13. Про заснування якого навчального закладу йдеться в уривку з історичного джерела?

«Місцем його заснування було обрано місто... де вперше засяяло й звідси розлилося по всій Давній Русі світло істинної віри. Заснований університет, названий на честь великого просвітителя Русі, удостоєний прийняттям під особливе покровительство Його імператорської величності».

14. Заповніть у зошиті таблицю «Культура України першої половини XIX ст.».

Галузі культури	Видатні діячі	Основні культурні надбання
Освіта		
Наука		
Література		
Архітектура		
Живопис		
Музика		
Театр		

15. Які риси культурного життя свідчать про національне відродження й поступове становлення української нації?

У

країнські землі у складі Російської імперії у другій половині XIX ст.

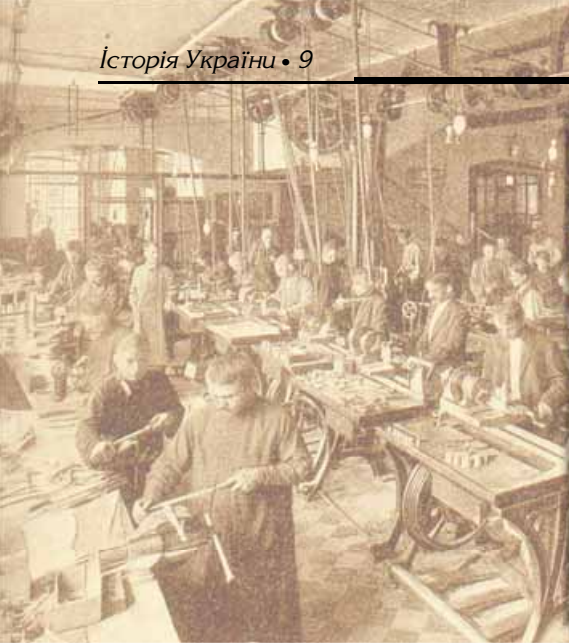
§20 УКРАЇНА І СХІДНА (КРИМСЬКА) ВІЙНА

ЗГАДАЙТЕ Якими були наслідки для України російсько-турецьких війн першої третини XIX ст.?

1. Українське питання в контексті міжнародних відносин. Українські землі Північного Причорномор'я протягом сторіч були ареною суперництва декількох держав. Із часів Київської Русі українці, намагаючись захищати власні інтереси, брали самостійно участь у тому протистоянні.

Але у XVIII ст. можливості для здійснення такої політики зникли. Український чинник у відвоюванні південного регіону був підпорядкований російській військовій машині і заявити про себе як про самодостатню військово-політичну силу українці не могли. Росія у нескінченних війнах з Османською імперією та Кримським ханством без вагань жертвувала українцями. Без українського людського і матеріального ресурсів Російська імперія не вийшла б на береги Чорного моря й не закріпилася б там. Але не маючи державності українці, як окремий народ, були позбавлені будь-яких надій скористатися наслідками територіальних надбань другої половини XVIII ст.

Починаючи з XVIII ст. Османська імперія (Туреччина) вступила в добу політичного та економічного занепаду. У XIX ст. цей процес лише посилювався. Росія з її кріпосницькою системою в економічному розвитку значно відставала від передових європейських країн. Але Туреччину все ж переважала. Пере-

оцінюючи свої можливості після перемоги над Наполеоном, царизм намагався скористатися слабкістю Туреччини й просунути далі, взяти під свій контроль Балкани, східне Середземномор'я. До того ж у переможній війні кріпосники та цар бачили важливий інструмент збереження самодержавно-кріпосницького ладу. Щоб продовжити панування в умовах соціально-економічного занепаду, їм потрібна була демонстрація військової звитяги. Безумовну покірність підданих влада винагороджувала шовіністичним чадом перемог, спробами щораз нових завоювань.

Чи потрібна була війна за межами своїх етнічних земель українцям? Адже на них знову лягав основний тягар забезпечення воєнних дій. Хоч би яка була слабка Туреччина, але здолати її без значних втрат було неможливо. Проте українців ніхто не запитував.

За подіями, що розгорталися, уважно стежили Англія і Франція – найпотужніші держави не лише Європи, а й тогочасного світу. Їх не цікавила Україна. Вони не заперечували поділ українських земель між Російською та Австрійською імперіями. Однак їх не влаштовувало посилення Росії в басейнах Чорного й Середземного морів. У подальшому втручання цих держав у війну між Росією та Туреччиною призвело до переміщення воєнних дій у межі України.

2. Хід війни. Ініціюючи війну, Росія вдалася до маскування своїх справжніх мотивів її розв'язання. Вона виступила

■ *І. Айвазовський. Чорноморський флот. 1849 р. Гарний у парадному строю, але безпорадний у протистоянні з англо-французькою ескадрою.*

в ролі благородного захисника православних, яких утискають в мусульманській країні. Це традиційна політика Росії в усі часи її історії.

Російський цар зажадав від турецького султана укласти конвенцію, за якою він став би покровителем усіх православних підданих Османської імперії. Зрозуміло, що це було неприкрите втручання у внутрішні справи суверенної країни і не дістало би схвалення. На це Росія і розраховувала. Коли султан відхилив претензії, росіяни розпочали воєнні дії. Без оголошення війни в червні 1853 р. вони ввели війська в придунайські князівства Молдавію і Валахію, залежні від Туреччини. А незабаром просунулися і в Болгарію.

У жовтні того ж року Туреччина змушена була відповісти оголошенням війни. Воєнні дії розгорнулися і на суші, і на морі. Дізнавшись про початок війни, Т. Шевченко з обуренням писав: «І знову потекла мужицька кров! Кати вінчані, мов пси голодні за маслак, гризуться знову».

Російські збройні сили переважали турецькі. На суходолі вони завдали противнику поразки в Закавказзі. А російська ескадра розгромила османський флот на турецькому боці Чорного моря, у бухті Синоп. Щоб не дозволити Росії реалізувати її амбітні плани, на захист Туреччини стали союзні їй Англія та Франція. У лютому–березні 1854 р. вони оголосили війну Росії, а вона – їм.

І це відразу докорінно змінило перебіг подій. Війна Росії з Англією та Францією стала протистоянням держави з примітивними засобами виробництва і країн з виробництвом сучасним. Що наперед визначило його результат.

Воєнні дії почалися на Балтійському, Баренцовому морях і в Тихому океані. Проте головний їх театр зосередився на Чорному морі. Війна фактично велася за панування на ньому й за Крим. Для Англії і Франції у геополітичному сенсі це був Схід. А оскільки протистояння невдовзі локалізувалося в Криму, війна залишилася в історії як Східна (Кримська).

На перенесення війни на українські землі чекати довго не довелося. У квітні–липні 1854 р. англо-французька ескадра неодноразово бомбардувала Одесу. На щастя для одеситів якихось серйозних спроб висадити там десант командування ескадри не робило. Зате союзники висадилися в Болгарії і змусили російські війська поспіхом відступати. І не лише з Болгарії, а й з Молдавії та Валахії. Війна й на суші безпосередньо підійшла до України.

Забезпечивши тили, на початку вересня 1854 р. 62-тисячне англо-французьке військо висадилося в Євпаторії й рушило до Севастополя, проте зупинилося перед беззахисним містом. Росіяни скористалися цією перервою й встигли оточити місто оборонними спорудами, що істотно підвищило можливості 22-тисячного гарнізону його захисників.

14 вересня противник пішов на штурм, але зазнав невдачі. Не бажаючи жертвувати своїми солдатами, англо-французи влаштували облогу. Міцність оборонців час від часу перевірялася атаками. Не вщухали артилерійські бомбардування.

Російська піхота була, як і сто років до того, озброєна кремнієвими гладкоствольними гвинтівками з надзвичайно низькою швидкострільністю і далекобійністю, що не перевищувала 300 кроків. На озброєнні артилерії були гладкоствольні мідні та чавунні гармати також з дуже невеликою далекобійністю. Лише важкі гармати стріляли на відстань 4 км, але їх було вкрай мало. Вітрильний російський флот виграв битву з турецьким. Але проти флотів Англії і Франції він був безсилий. Навіть вітрильники союзників були помітно кращими, бо мали чудові ходові якості й новітню корабельну артилерію. А головне, у їхньому розпорядженні було понад 250 парових суден. Росія мала 24 (разом з тими, що ще будувалися). Тож російська ескадра сховалася в бухті Севастополя. Щоб не впустити союзний флот у порт, частину кораблів затопили на вході до приходу англо-французьких сил. Решту знищили під час оборони (затопили для підсилення огороження бухти) та після її завершення. 10 тис. матросів і знята з кораблів артилерія підсилили сухопутні війська.

У січні 1855 р. до держав коаліції приєдналося невелике Сардинське королівство, яке спорядило в Крим 15-тисячний корпус.

Відсутність сучасного озброєння державне та військове керівництво будь-якої країни завжди намагалося і намагається компенсувати закличками до армії виявити мужність та самопожертву. Так було і в Севастополі. Мужність і самопожертва там мали місце. Але для перемоги цього було недостатньо.

■ Герої оборони Севастополя 1854–1855 рр.: Афанасій Єлісєєв, Аксеній Рибаків, Петро Кішка, Іван Димченко, Федір Заїка. Літографія Георга-Вільгельма Тімма.

Символом солдатської доблесті, слави і честі стали подвиги матроса Петра Кішки з Вінниччини. Він започаткував військову розвідку пластунів (спецпризначенців) і був неперевершений у цій справі. Кішка взяв участь у 18 вилазках в тил ворога і часто діяв самостійно – майже щочоночі влаштував секрети (засідки) й повертався з полоненими та важливими відомостями. Відзначились також багато інших солдатів і матросів, у тому числі й українці Андрій Гіденко, Дмитро Горленко, Іван Даниленко, Іван Димченко, Федір Заїка та ін.

Під час облоги Севастополя союзники в травні 1855 р. провели військову експедицію в Азовське море, щоб знищити склади з військовим спорядженням, продовольством і фуражем. Ескадра з 57 кораблів змусила залишити місто керченський гарнізон, бомбардувала незахищені Бердянськ, Генічеськ, інші порти, знищивши при цьому на рейдах значну кількість транспортних суден, а на суші великі запаси провіанту й пороху. Зв'язок Криму з азовськими портами й материком був порушений.

Потенціал захисту Севастополя був майже вичерпаний на літо 1855 р. Місто ще деякий час трималося, але 27 серпня французи захопили стратегічну висоту над Севастополем –

■ В. Сімпсон. Захоплення Малахова кургану французькими військами. 27 серпня 1855 р.

Малахів курган. Наступного дня останні захисники залишили укріплення й переправилися на околиці Північної сторони. 30 серпня цар віддав формальний наказ припинити оборону вже втраченого міста. Оборона Севастополя, що тривала 349 днів, завершилася.

У березні 1856 р. Росія підписала в Парижі мирний договір, за яким втрачала право на власний флот і бази на Чорному морі. Молдавія, разом із заселеною українцями Південною Бессарабією, а також Валахія поверталися під владу Туреччини.

3. Війна і населення України. Посилення соціального напруження. Війна особливо негативно позначилася на неслов'янських мешканцях Криму та прилеглих територій. На кримсько-татарське населення і приазовських ногайців російське командування дивилося як на зрадників і всіляко їх утискало. Їхні господарства було пограбовано. У примусовому порядку їх залучали до забезпечення тилових робіт. Восени 1854 р. з'явився наказ військового міністра Російської імперії про депортацію татар: «Імператор наказав переселити від моря всіх прибережних жителів магометанського віросповідання у внутрішні губернії». Наказ було виконано частково – на заваді став брак транспортних засобів. Утім, із багатого Південного узбережжя кримських татар виселили майже всіх. Після закінчення війни ця політика продовжувалася.

■ Кримські татари в Балаклаві. *Світлина Р. Фентона.*

У 1860–1862 рр. з Криму емігрувало більше 140 тис. татар. Реалізовувалася політика: «Крим без татар». У наступні роки еміграція продовжувалася.

Важкий тягар ліг на населення материкових губерній України. Десятки тисяч молодих чоловіків було відірвано від домівок. Так, у результаті ополченського набору лише Полтавська губернія виставила 9,5 тис. осіб. У Київській губернії і в трьох повітах Волинської на початку 1855 р. сформували чотири полки легкої кавалерії. У воєнних діях у Криму і в обороні Севастополя брали участь Одеський, Полтавський, Кременчуцький, Житомирський, Подільський і Волинський полки, сформовані головним чином з місцевих мешканців. Переважали українці й у складі флотських екіпажів.

У жителів України забирали або примусово закуповували за безцінь для армійських потреб продовольство і фураж. В основному з України до Криму надходили різноманітні військові припаси. Луганський снарядний завод збільшив випуск у чотири рази, Шосткинський пороховий – у шість, і виробляв пороху стільки, скільки майже всі заводи Росії.

Але чи не найобтяжливішим було транспортування військових вантажів. Залізниць ще не проклали й десятки тисяч чоловіків і жінок у будь-яку пору відривали від найнагальніших робіт і відправляли на перевезення продовольства, фуражу та військових припасів. Дрібні господарства занепадали.

Багатіли тільки постачальники та інтенданти. Посилилися корупція і загнивання всієї системи.

Наростало масове невдоволення. Особливо серед селян, на яких головним чином і ліг важкий тягар утримання армії. Це спричинило заворушення, що увійшли в історію як «**Київська козаччина**».

Безпосереднім приводом до виступів стало опублікування царського маніфесту від 29 січня 1855 р. про створення державного морського ополчення в Петербурзькій і Архангельській губерніях. Селяни України вирішили, що це стосується і їх. У багатьох селах Васильківського повіту Київської губернії стали поширюватися чутки, що зміст царського маніфесту поміщики приховують, що насправді цар обіцяв після запису в козацьке ополчення звільнення від кріпацтва з наданням поміщицької землі, реманенту, лісів і лук. Селяни примушували священників або інших письменних людей складати списки козаків, а записавшись, поводили себе як вільні люди – не відбували панщину, не виконували розпорядження поміщиків і їхніх управителів, створювали власні органи самоврядування, відбирали в поміщиків землю і майно. Почавшись у **лютому 1855 р.**, селянський рух у березні–квітні охопив 8 із 12 повітів Київської губернії (понад 500 сіл). Поміщики змушені були залишати свої маєтки.

На придушення «козаччини» уряд кинув регулярні війська. У деяких селах селяни вступали в бій із солдатами. За неповними даними було вбито й поранено 100 учасників руху.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

У середині XIX ст. бездержавність українців вкотре боляче по них вдарила. Вони були втягнуті в орбіту чергової воєнної авантюри самодержавства, яке переможною війною проти ослабленої Туреччини хотіло зміцнити свої позиції в країні.

Влада помилилася. У Петербурзі не передбачили, що на захист Туреччини стануть потужні Англія і Франція. У результаті відбулася наочна демонстрація величезної різниці в можливостях держав, які перебували на протилежних полюсах політичного й соціально-економічного розвитку.

Війна перемістилася в межі України й локалізувалася у Криму. Самовіддана оборона Севастополя не могла принципово змінити ситуацію. Росія була приречена на поразку, і вона її отримала.

Основний тягар війни ліг на український народ, особливо на селянство. Україна була задіяна у воєнному протистоянні і безпосередньо – відправила на поле бою своїх чоловіків, і опосередковано – на плечі українців ліг тягар матеріального

забезпечення і обслуговування воюючої армії. Ще більше постраждали кримські татари. Їхні господарства грабували, а самих виселяли. Реалізовувалася політика «Крим без татар».

Усе це збурило й без того вже напружене соціально-економічне становище, посилило протестний рух. Його виявом стала «Київська козаччина».

Східна (Кримська) війна продемонструвала, що феодальна система себе остаточно віджила. Усвідомлення цього охопило всі верстви суспільства. І зробило неминучою швидку відмову від основних засад кріпосницького ладу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що стало причиною війни між Росією та Туреччиною і приводом для її початку?
2. Чому вступ у війну Англії і Франції означав неминучу поразку Росії?
3. Чому війна отримала назву Східна (Кримська)?
4. Використовуючи картосхему «Оборона Севастополя» на с. 141, підготуйте повідомлення про хід боїв за місто.
5. Чи довго тривала оборона Севастополя?
6. Яким був внесок України в забезпеченні війни?
7. Як реалізувалася урядова політика «Крим без татар»?
8. Що таке «Київська козаччина»?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Розправа над повсталими селянами Київщини (1855 р.) (Уривок зі спогадів учасника придушення повстань)

Вислів «Громада – великий чоловік» – був на устах у всіх і правив за єдине виправдання окремих осіб, найменша провина яких каралася громадою без усякої пощади. «Не забувайте хлопці, що ми – не бунтівники!» – говорили вони, переконуючи кожного в необхідності поводити себе смирно, щоб власники і начальство не обвинуватили в бунті.... Ми, як бачите, стоїмо перед вами неозброєні: робіть з нами, що хочете, але ми не зійдемо з цього місця, поки не оголосять нам указу царського...

Після недовгого відпочинку, з'єднані три роти, вистроївшись в колони для атаки, взявши рушницю на руку, з барабаним боєм, рушили до церкви, де товпилась громада. На правому фланзі йшло начальство, одягнене в парадну форму. Така урочистість, стрункий рух військ, бій барабанів – не могли не вплинути на натовп... Більша частина селян не витримала грізної картини атаки і розбіглась: в огряді церковній залишилось не більш як 500 чоловік, які й були негайно оточені, – і почалась езекуція...

Джерело: Історія України. Хрестоматія:
У 2 ч. – Ч. 1. – С. 250–251.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як ви вважаєте, поведінка селян – це обрана ними «хитра» тактика чи свідчення щирої віри в існування царського указу?
2. Чи поривалися б селяни в ополчення, якби не були кріпаками?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1853–1855 – Східна (Кримська) війна.
- 14 вересня 1854 – 30 серпня 1855 – оборона Севастополя.
- 1855 – Київська козаччина.

§21

ЛІКВІДАЦІЯ КРІПАЦТВА ТА РЕФОРМИ 1860–1870-Х РОКІВ

ЗГАДАЙТЕ 1. Як оцінювався економічний стан Наддніпрянської України в першій половині XIX ст.? 2. Які факти свідчили про наближення суттєвих змін у становищі селянства?

1. Реформа 1861 р. Друга половина 1850-х років позначена різким загостренням кризи кріпосницької системи, її агонією. Ця система не могла забезпечити не лише зростання виробництва, а навіть збереження досягнутого його рівня.

Посилювалися селянські протести. Селянство відмовлялося виконувати повинності та рвалося до волі. Ставало очевидним, що кріпосне право потрібно скасувати. Питання про необхідність реформ наприкінці 1850-х років опинилося в центрі руху, у якому брали участь представники всіх станів суспільства. Ставши перед вибором: або скасувати кріпацтво заходами «зверху», або воно буде зметене масовим селянським бунтом, – царизм мусив вибрати реформи, покликані відкрити простір для впровадження ринкових відносин у сільське господарство, забезпечити хоча б мінімальні потреби селянства.

Було підготовлено «Положення про селян» і «Маніфест», які 19 лютого 1861 р. підписав Олександр II (1855–1881). «Положення» торкалося двох найголовніших питань: особистої залежності селян від поміщика та поземельних відносин.

Селяни здобули ряд громадянських свобод – особистих і майнових. Поміщики втратили будь-які права на них. Колишні кріпаки отримали право укладати договори як з приватними особами, так і з державними установами, займатися торгівлею і промисловістю, володіти рухомою і нерухомою власністю, самостійно виступати в суді в різних справах: цивільних і кримінальних.

- С. Васильківський. Весняний день в Україні. 1883 р. Назва картини символічна. Хоча й обмежена, реформа все ж знаменувала завершення довгої зими кріпосництва.

Крім того, вони могли, за власним бажанням, брати участь в органах громадського самоврядування, переходити в інші стани (у міщанство, купецтво та ін.), вступати до навчальних закладів, на службу тощо.

Але, ставши вільними, селяни залишалися «нижчим станом». Вони відбували рекрутчину, ще декілька років сплачували подушний податок, аж до 1904 р. зазнавали фізичних покарань. Від усього цього було звільнено дворянство, купецтво, духовенство. Протягом дев'яти років після оголошення реформи селяни не мали права відмовитися від наділу, а значить, залишити село. Але й після цього, щоб стати повністю вільним, включаючи і право вибору місця проживання та професії, треба було вийти із сільської громади. Вихід же з неї утруднювався через різні обмеження.

Під час скасування кріпосного права поміщики зобов'язувалися відвести селянину наділ, від якого останній не мав права відмовитися. Розмір наділу визначався «добровільною» угодою між поміщиком і селянином, але в межах норм, визначених законом для конкретної місцевості. В Україні, де поміщики хотіли залишити собі якнайбільше землі, норми наділів були маленькі. При цьому поміщик сам визначав, де дати наділ, що, насправді, прирікало селян на отримання гіршої землі. До селянського наділу, як правило, не включалися ліси.

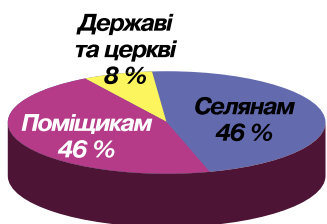
Якщо селянин до реформи користувався більшою кількістю землі, ніж тепер мав право отримати у власність, то різницю у нього забирали (відрізали). Ці землі так і називали – відрізки. У Лівобережній і Степовій Україні «відрізали» майже третину загальної площі селянського землекористування. Але водночас ті, хто не мав раніше землі, тепер за рахунок відрізків її одержували і могли вести власне господарство.

До укладення викупної угоди з поміщиком селяни вважалися тимчасовозобов'язаними і за користування наділами змушені були виконувати старі повинності – оброк чи панщину. Оскільки в Україні до реформи переважала панщина, більшість тимчасовозобов'язаних мусили її відбувати. Категорію тимчасовозобов'язаних селян ліквідували лише через 20 років.

Несподівані обставини примусили царизм внести корективи в закон про селянську реформу на Правобережній Україні. Там укотре вибухнуло польське антиросійське повстання. Прагнучи знайти опору серед місцевих українських селян, царський уряд пішов на деякі поступки в земельному питанні. У цьому районі селянам землі навіть прирізали, тобто додали деяку частину до тієї, яку вони мали раніше, і скасували тимчасовозобов'язаний стан.

Спеціальне «Положення про викуп» розрізняло право викупу садибних ділянок землі та польового наділу. Садибні ділянки землі селянин міг викупити в будь-який час, але тільки тоді, коли не мав заборгованості у сплаті податків. При цьому розмір викупної суми визначався або угодою, або відповідними пунктами «Положення...». Що ж до польового наділу, то селянин міг викупити його тільки за згодою поміщика, але водночас поміщик мав право примусити селянина перейти на викуп. Отже, питання про викуп наділу цілком залежало від поміщика.

При визначенні суми платежу, в основу було покладено не ринкову ціну землі й прибуток, а розмір тогочасних повинностей селянина в поміщика. У середньому по Україні викупна ціна землі перевищувала ринкову майже в чотири рази. Селяни лише в окремих випадках спромоглися сплатити всю суму відразу. Тому держава взяла на себе проведення викупу. 80% потрібної суми вона давала селянам ніби в борг, сплачуючи її за них поміщикам. Протягом 49 років селяни

■ Розподіл орної землі, за реформою 1861 р.

■ І. Сошенко. Продаж сіна на Дніпрі. 1857 р. Селяни почали самостійно вести торгівлю.

повинні були повертати державі її позику з процентами. Стягнення із селян викупних платежів припинилося лише в 1906 р.

Слідом за скасуванням кріпацтва проведено реформу державних селян, які в Україні становили понад третину всього селянства. Частина з них, козаки Чернігівської і Полтавської губерній, колоністи Степової України володіли землею, користувалися низкою економічних пільг, що давало змогу їм ще до 1861 р. утримувати господарства фермерського типу. У 1866 р. у власність державних селян перейшли значні земельні масиви. У більшості українських губерній вони були вдвічі більші від середнього наділу кріпаків, а платежі визначалися для них порівняно менші.

Реформа безпосередньо стосувалася більшості мешканців України. Адже з 13,5 млн її населення селяни становили 10,5 млн. Але й решта швидко відчула на собі її результати. До 1917 р. реформу 1861 р. називали Великою. Здійснене «згори» скасування кріпосного права, хоч і враховувало перш за все інтереси поміщиків, проте стало величезним кроком уперед. Росія стрімко переходила від Середньовіччя до Нового часу, стала на шлях модернізації, яким уже впевнено йшла Європа. Ліквідація середньовічних відносин створила умови для швидкого економічного прогресу, на який так довго чекали.

2. Реформування адміністративно-політичного управління. Після селянської реформи було проведено й реформи адміністративно-політичного управління. Їх здійснювали з метою пристосувати імперію, у тому числі її складову частину – Наддніпрянську Україну, до нових умов, які виникли після скасування кріпосного права. Як і селянська, ці реформи мали суперечливий характер. Перш за все це позначилося на судовій реформі, яку провели в 1864 р.

Раніше суд був становий, закритий і цілком залежав від царської адміністрації, зокрема губернатора. Тепер судочинство відбувалося за участю сторін. По частині карних справ рішення ухвалювали присяжні засідателі, яких обирали з громадян усіх станів, включаючи селян (крім осіб, що працювали по найму). Обвинувачені отримали право захисту, яке здійснювали або самі, або через адвокатів. Суд став відкритим. На його засіданнях могли бути присутні представники преси і взагалі всі охочі. Розв'язанням дрібних справ займалися мирові судді, яких обирали на трирічний термін повітові земства і міські думи. Їхні рішення могли переглядатися повітовими з'їздами мирових суддів.

Однак залишалася нерівність для осіб різних станів. Існували окремі суди для духовенства й військових. Збереглися волосні суди у справах селян, які не були пов'язані із загальною судовою системою і мали право засуджувати селян до

■ Окружний суд. Чернівці. Початок ХХ ст.

принизливого покарання – биття різками. Проте в цілому судова реформа виявилася найбільш послідовно демократичною, що сприяло підвищенню законності в судочинстві, впливу громадськості на судовий процес.

Одним із заходів уряду, спрямованих на вдосконалення системи управління, стала земська реформа 1864 р., яка передбачала введення місцевого (земського) самоврядування. В Україні вона поширилася на Південь і лівобережні губернії. На Правобережжі, де ще зберігалися сильні позиції польських великих землевласників, що брали участь в антиросійському повстанні 1863 р., таку реформу провели лише 1911 р.

У губерніях і повітах створювалися виборні земські установи. Членів земств обирали від усіх верств населення, але закон надавав при цьому чимало пільг землевласникам-дворянам.

Земства отримали право займатися господарськими і культурними питаннями і багато в цьому досягли. Так, вони організували агрономічну службу, займалися просвітництвом серед селян, засновували сільськогосподарські школи й вели науково-дослідну роботу, створили кредитні установи, які обслуговували хліборобів. Земства будували дороги й організували пошту. Вони багато зробили для народної освіти. Земства в Україні розбудували мережу початкових шкіл, а згодом – середніх і професійних. У 1910 р. в цих школах навчалася 420 тис. дітей. Великі заслуги земств у налагодженні системи

■ Будівля губерньського земства в Полтаві. 1903–1908 рр. Сучасний вигляд.

■ Персонал земської лікарні в Ніжині. У центрі – лікар М. Галицький. *Кінець XIX ст.*

охорони здоров'я. У 1865–1870 рр. земські установи прийняли під свою опіку дрібні лікарні і всю медичну справу в повітах. У наступні роки мережа лікарняних закладів, які утримувалися земствами, постійно зростала. У 1870 р. працювало 73 земські лікарні, а в 1910 р. – 576. Медична допомога була, за невеликим винятком, безкоштовною.

Значна частина суспільства вбачала в земствах не лише вияв самоврядування на місцях, а й шлях до конституційних перетворень. Земські діячі походили переважно з демократично налаштованих кіл інтелігенції і дворянства. Серед службовців земських установ було чимало таких, що владою зараховувалися до неблагонадійних. Земці брали участь як у загальнодемократичному русі (ставлячи, наприклад, питання про обмеження царського абсолютизму), так і в національному. Зокрема, вони постійно клопотали перед урядом про впровадження у своїх школах української мови. Іноді земські діячі «не помічали», що деякі вчителі таки послуговуються у викладанні рідною мовою, хоча були зобов'язані їх за це звільняти.

З 1870 р. здійснювався перехід і до міського самоврядування. У містах України створювалися думи. Вибори до них проводилися власниками нерухомого майна, що сплачували податки. Дума обирала виконавчий орган – управу, на чолі

■ Київська міська дума. XIX ст.

якої стояв голова. Управи займалися благоустроєм міст, промисловістю, торгівлею, іншими господарськими питаннями, а також охороною здоров'я та освітою. У цих сферах вони мали такі ж позитивні результати, як і земства.

Реформи торкнулися й шкільної справи. Технічний прогрес вимагав розширення освітніх закладів. З 1864 р. вводилася єдина система початкової освіти. Створювати початкові школи дозволялося як державним і громадським установам і відомствам, так і приватним особам. Але керівництво й контроль за навчальним процесом покладалися на повітові та губернські шкільні ради, які формувалися з державних чиновників, представників земств і духовенства. Програма початкової школи була досить обмеженою. Крім обов'язкового викладання Закону Божого та церковного співу, вводилося навчання грамоти та чотирьох дій арифметики, географії, малювання.

Середню освіту здобували в класичних та реальних чоловічих і жіночих гімназіях, навчання в яких було платним. Право вступу до університетів мали лише ті особи, які закінчували класичні гімназії. Закінчення реальної гімназії давало право на вступ до вищої технічної школи, а жіночій – не передбачало взагалі ніяких прав, бо місія жінки, як проголошував шкільний статут, лише підготувати освічену «дружину і матір сім'ї».

■ Вище початкове училище (зліва) та пансіон Першої чоловічої гімназії (справа). Суми. Кінець XIX ст.

Важливим було відновлення автономії університетів у навчальних справах. Створювалася рада професорів, яка керувала всім життям навчального закладу. Усі ці зміни відбувалися в умовах збереження заборони на використання в навчанні української мови.

Окрім того одночасно з лібералізацією освіти уряд посилив контроль за видавничою діяльністю. За новим цензурним законом 1865 р. цензурні установи передавалися з відання Міністерства освіти до Міністерства внутрішніх справ. Для цього в ньому відкривалися управління у справах друку й комітет іноземної цензури. Одночасно діяла й церковна цензура.

Зміни торкнулися й організації та побудови армії. За військовою реформою територія імперії поділялася на округи, система яких зберігалася протягом усього XIX ст.

Українські губернії ввійшли до складу Київського, Одеського і Харківського округів. Але головним у реформі був перехід у 1874 р. до загальної військової повинності чоловіків після 20-ти років. Умови проходження служби полегшувалися, хоча й зберігалися муштра та побиття солдат офіцерами. Рекрути служили в армії не 25 років, а 6–7 років. Цей термін значно зменшувався для тих, хто мав освіту.

Серед реформ 60–70-х років XIX ст. проведено й фінансову. У 1860 р. створено Державний банк, діяльність якого в

■ Друга жіноча гімназія та кірха. Суми. Початок ХХ ст.

Україні позитивно вплинула на розвиток промисловості й торгівлі, сприяла розширенню мережі приватних банків. Була сформована більш-менш чітка податкова система, хоча при цьому ще довго діяв невиправдано високий податковий податок.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Серед поміщиків напередодні реформи 1861 р. не було згоди щодо межі поступок селянству. В Україні тільки окремі з них погоджувалися на звільнення селян із землею без будь-якого викупу. Це і визначило хід селянської реформи – половинчастої, непослідовної, орієнтованої, у першу чергу, на інтереси дворянства.

З одного боку, селяни одержали особисту свободу, що було великим кроком уперед у розвитку суспільства. З іншого – вони залишалися нижчим станом. Дворянство та інші привілейовані стани відгородилися від них безліччю привілеїв. За землю селяни платили втридорога ще майже півстоліття. До того ж наділи, які вони отримали в результаті реформи, були недостатніми для організації повноцінної господарської діяльності.

Але незважаючи на обмеженість селянської реформи, її здійснення поліпшило життя селянства і сприяло розвитку України.

■ Дворянський селянський земельний банк. Чернівці.
Початок ХХ ст.

Реформи управління проводилися з метою пристосувати самодержавний лад до потреб суспільства, яке перебувало на етапі модернізації. Але зміни стосувалися лише нижчої ланки управління (земська реформа і реформа міського управління), судової системи, шкільної сфери, армії та цензури. Найбільш послідовною і демократичною була судова реформа, яка започаткувала судочинство за участю сторін і присяжних засідателів. Земська реформа вводила місцеве (земське) самоуправління. Повноваження земств обмежувалися, та все ж вони діяли досить ефективно.

Перебудовуючи різні сфери життя, російський уряд мало зважав на місцеві та національні особливості і навіть нові установи, що з'явилися внаслідок реформ, прагнув використати для зміцнення централізації та уніфікації, для посилення імперського характеру Російської держави.

■ ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Поясніть основні положення селянської реформи 1861 р.
2. У чому полягало особисте звільнення селян?
3. Якою була площа селянських наділів і від чого вона залежала?
4. Узагальніть особливості скасування кріпосного права в Україні.
5. Чи погоджуєтесь ви з оцінкою реформи 1861 р. як «Великої»?
6. Чому Російська імперія стала проводити реформи адміністративно-політичного управління в 60–70-х роках ХІХ ст.?

7. Які перспективи надавало закінчення реальної гімназії чоловікам і жінкам? Чому? Які наслідки, на вашу думку, в цій ситуації?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Із загального Положення 19 лютого 1861 р. про селян, що вийшли з кріпосної залежності (Уривок)

1. Кріпосне право на селян, оселених в поміщицьких маєтках, і на дворових людей скасовується назавжди...

3. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають за встановлені повинності в постійне користування селян садибну їх осілість і, крім того, для забезпечення їх побуту і для виконання їх обов'язків перед урядом та поміщиком ту кількість польової землі й інших угідь, яка визначається на підставах, зазначених в місцевих Положеннях...

23. Селянам, які вийшли з кріпосної залежності, надається право нарівні з іншими вільними сільськими жителями:

1) проводити вільну торгівлю, дозволена селянам...

2) відкривати й утримувати на законній підставі фабрики і різні промислові, торговельні та ремісничі підприємства...

3) записуватися в цехи, займатися ремеслами в своїх селищах і продавати свої вироби як у селищах, так і в містах...

4) вступати в гільдії, торговельні розряди і відповідні їм підряди...

148. Поміщикові надається ... право вотчинної поліції в сільській громаді ... і разом з тим поміщик є попечитель сільської громади.

149. Поміщик має право нагляду за додержанням громадського порядку і громадської безпеки на території належного маєтку...

151. Селяни, оселені на землі поміщика, зобов'язані захищати його і його домашніх від усяких насильницьких дій...

Джерело: Історія України. Хрестоматія. – Ч. 1. – С. 291–292.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Використайте уривок для підтвердження неоднозначності реформи 1861 р. Виділіть пункти, які свідчать про принципово нові можливості, що відкривалися перед колишніми кріпаками. З іншого боку, знайдіть ті, котрі говорять про збереження значної влади поміщиків над селянами.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- **19 лютого 1861** – скасування кріпосного права в Російській імперії.
- **1864** – судова, земська і шкільна реформи.
- **1865** – реформа в галузі цензури.
- **1874** – перехід до загальної військової повинності.

ЗГАДАЙТЕ 1. Які наслідки для розвитку економіки мало скасування кріпосного права? 2. У чому суть промислового перевороту, коли він почався в Україні і які наслідки мав? 3. Які галузі економіки в Україні в дореформені роки були розвинутими, а які – ні? Чому?

1. Особливості економічного розвитку. Наддніпрянська Україна після реформи 1861 р. переживала добу дуже швидкого, але однобічного економічного зростання. У промисловості прогресували тільки ті галузі, які не мали відповідних природних умов у Росії (цукрова), або ті, що постачали сировину та напівфабрикати для російської індустрії (металургія, кам'яновугільна промисловість). Натомість давня галузь української промисловості – текстильна – була штучно затримана у своєму розвитку, а деякі її види (наприклад, бавовняна) і зовсім не могли існувати через різні митні й тарифні заходи російського уряду.

Ця особливість визначалась економічною політикою царизму, який допускав розвиток неросійських районів у межах, які відповідали інтересам імперського центру. У результаті з української сировини готові товари вироблялися переважно в Росії, а потім привозилися для реалізації в Україну. Такий розподіл праці прив'язував Україну до центру і робив її економіку надзвичайно вразливою. Політикою цін, коли сировина коштувала дешево, а готові товари дорого, з України викачувалися капітали.

Завдяки географічному положенню України краще виглядала ситуація в сільському господарстві. Влада змушена була миритися з тією об'єктивною обставиною, що глибинні російські регіони не могли змагатися з українськими на рівних. Але і в цьому разі освячені в Петербурзі особливості реформи 1861 р., які залишали в українських селян землі менше, ніж її отримували в Росії, стали серйозною завадою для прогресу.

2. Індустріальний розвиток. Звільнення селян від кріпосної залежності усунуло одну з найголовніших перешкод на шляху прискореного промислового розвитку – дефіцит робочої сили. Тепер, навпаки, відчувався надлишок людей, які пропонували капіталістам свої послуги. Це означає, що сформувався ринок вільнонайманої праці.

З початку 60-х років XIX ст. у якісно нову фазу вступив промисловий переворот. Виробництво швидко машинізувалося. Парові машини стали «серцем» кожної фабрики чи заводу. Ручна праця в усіх основних операціях замінювалася роботою верстатів. Істотні зрушення відбулися на старих мануфактурних виробництвах (суконна промисловість, цукроваріння). Дещо пізніше технічний прогрес прийшов у важку промисловість. Але в ній перехід від мануфактури до фабрики здійснювався не на базі старих, а на основі принципово нових технологій і відповідних механізмів, що забезпечило саме тут найбільшу ефективність нового виробництва. Остаточо промисловий переворот в економіці України завершився у 1880-ті роки.

На економічній ситуації в Україні позначилася політика протекціонізму щодо вітчизняних виробників, яку здійснював уряд. Мито на іноземну продукцію весь час зростало. Іноземцям стало вигідніше завозити не товари, а капітали. Французькі, бельгійські, німецькі, англійські підприємці захопили протягом другої половини XIX ст. ключові позиції у провідних галузях промисловості України: вуглевидобувній, гірничорудній, металургійній та сільськогосподарському машинобудуванні.

У 60–90-х роках XIX ст. сформувався український індустріальний район, що включав такі промислові центри загальноімперського значення, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий. Разом за своєю потужністю, розміром і економічним значенням в історії XIX–XX ст. їх можна порівняти хіба що з найбільшим у світі Рейнсько-Вестфальським промисловим районом Німеччини. Україна стала головною вугільно-металургійною базою Російської імперії.

Видобуток вугілля в Донбасі зріс у 1860–1900 рр. більш ніж у 10 разів! Замість дрібних шахт відкривалися великі. Але якщо в розвинутих країнах у вугледобуванні почалася механізація, на Донбасі техніка залишалася відсталою. З максимальною для себе користю власники шахт, переважно іноземці, використовували дешеву робочу силу.

Розвиток промисловості, залізничне будівництво різко підвищили попит на метал. Наприкінці XIX ст. почалася розробка нових покладів залізної руди. З Уралу в Україну

Завод Новоросійського товариства. Юзівка Катеринославської губернії. Початок XX ст.

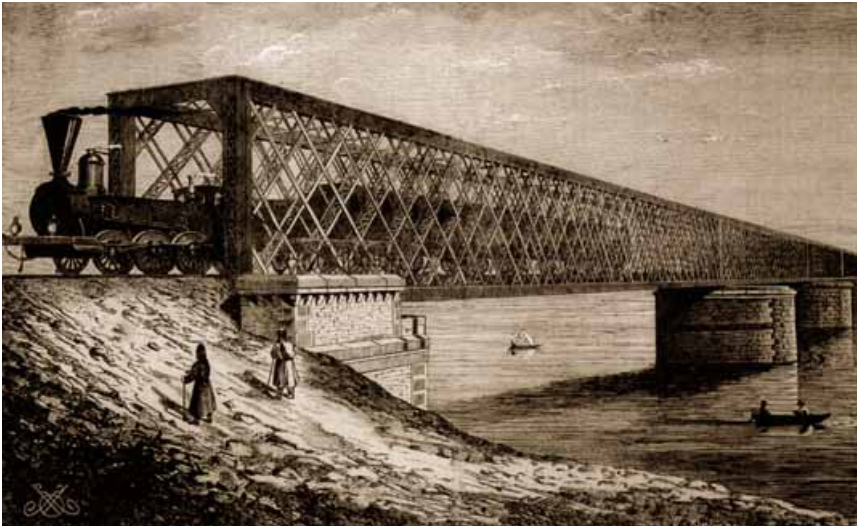
■ Електричний трамвай у Києві. 1900 р.

перемістився центр металургії. За 30 років видобуток руди в Україні зріс у 158 разів. У Кривому Розі – районі величезних покладів залізної руди – і на Донбасі будувалися металургійні заводи. На кінець 1890-х років на Донбасі і в Кривому Розі було вже 17 великих металургійних заводів.

У цілому питома вага України в загальноросійському виробництві становила в 1900 р. вугілля – 70%, залізної руди – 57%, чавуну – 52%, рейок – 76%. І це за умов, коли населення підросійської України не досягало й 20% загальноімперського.

Отже, в Україні найбільших успіхів, якщо оцінювати валові показники, досягли три сировинні галузі: *вуглевидобувна, гірничорудна і металургійна*. Інші ж стояли на місці. Певний виняток становили тільки сільськогосподарське і транспортне машинобудування. Центр сільськогосподарського машинобудування в пореформені роки перемістився з підросійської Польщі і прибалтійських губерній у Степову Україну. Головними осередками сільськогосподарського машинобудування були Олександрівськ (тепер Запоріжжя), Харків, Одеса, Бердянськ, Херсон, Миколаїв, Київ. Усі великі заводи належали іноземним власникам. Транспортне машинобудування було зосереджено в Харкові, Луганську, Миколаєві. Зокрема, у Харкові і Луганську виготовляли паровози.

■ **3. Транспорт.** Велику роль у розвитку господарства в Україні відіграло будівництво залізниць. Залізничне будів-

■ Новий залізничний міст на Дніпрі в Києві. 1870 р.

ництво розгорнулося відразу ж після селянської реформи. У 1863 р. започаткували спорудження першої в підросійській Україні залізничної лінії від Балти, повітового міста Подільської губернії, відомого сільськогосподарськими ярмарками, до Одеси, завдовжки 200 км. У 1866 р. тут уже почався регулярний рух. У наступні декілька років від Балти побудували дві лінії: до Крюкова на Дніпрі (біля сучасного Кременчука) і Києва. Ці лінії, що пройшли через головні хлібородні місцевості Київської, Подільської та Херсонської губерній, дали вихід українському хлібу до Одеського порту.

На лівому березі Дніпра перша залізниця з'явилася в 1868 р. і з'єднала Київ з російським Курськом. Тоді ж із Курська через Харків і Донбас пройшла залізниця на Дон.

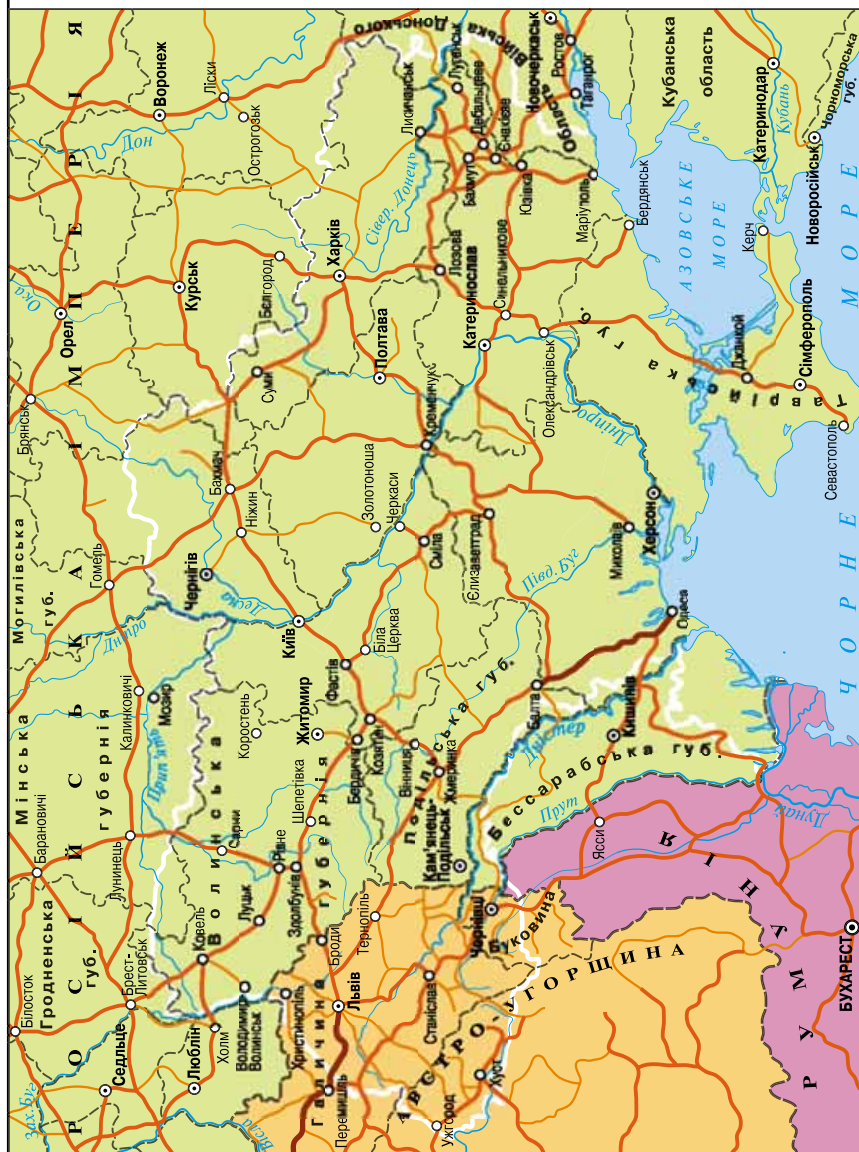
На кінець 80-х років XIX ст. в Україні було створено цілу систему залізниць. Вони сполучали між собою найбільші міста України й промислові райони Донбасу, Придніпров'я та Кривого Рога, Україну й регіони Росії, Україну і Західну Європу. З'явилися такі великі залізничні вузли, як Харків, Київ, Кременчук, Катеринослав, Одеса. Усього за 1865–1890 рр. було збудовано майже 6800 км залізниць (див. карту на с. 164).

Разом з тим на залізничному будівництві позначилися особливості російської економічної політики, яка сприяла розвитку центру. Відповідно до неї будувалися насамперед ті магістралі, що з'єднували українські землі не з українськими

Залізниця України в другій половині XIX ст.

Розвиток мережі залізниць:

- на 1865 р.
- на 1885 р.
- на 1900 р.

■ Київський вокзал. Кінець XIX ст.

містами, а з московським промисловим районом. Будівництво залізниць, крім того, було пов'язане зі стратегічними планами імперії, що часто суперечило економічним потребам України.

Поряд із залізничним транспортом важливу роль у зміцненні зв'язків між різними економічними районами відіграв водний транспорт. Із середини XIX ст. на Дніпрі почали використовувати пароплави, яких через півстоліття було вже 400. Але продовжували переважати судна без парових машин. Чимало вантажів перевозилося й Південним Бугом. І все ж річковий транспорт значно поступався молодому залізничному. На нього припадало лише 2% вантажообігу України.

Великого значення набував морський торговий флот. Азово-Чорноморський басейн був морськими воротами імперії. Наприкінці XIX ст. на південні морські порти припадало 57% вартості вивезених і 28% ввезених у Російську імперію товарів. Майже через усі українські порти товари переважно вивозилися (Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Керч). Єдиним портом, де вивіз урівноважувався ввозом, був найбільший порт Чорного моря і другий в імперії (після Петербурга) в Одесі.

4. Урбанізація. Промислове зростання супроводжувалося урбанізацією. Відбувалася стрімка розбудова міст, які укрупнювалися.

У 1900 р. в підросійській Україні виділялося чотири великих центри: Одеса – торгово-промислове місто з населенням

■ Торгова площа в Харкові та пам'ятник на честь заснування міста. *Кінець XIX ст.*

400 тис. осіб; Київ – центр внутрішньої торгівлі, машинобудування, адміністративного управління та культурного життя, що налічував 250 тис. мешканців; Харків – 175-тисячне місто, у якому зосереджувалися торгівля й промисловість Лівобережжя, та Катеринослав – промисловий центр Півдня, населення якого становило 115 тис. осіб.

З розвитком великих міст стали занепадати невеликі і середні міста, які раніше відігравали значну роль у господарському й культурному житті (Полтава, Ромни, Суми – на Лівобережжі, Біла Церква, Бердичів, Житомир – на Правобережжі). Незважаючи на ріст числа міських жителів, сільське населення все ж продовжувало помітно переважати. На кінець XIX ст. лише 13 % населення України було міським, у той час як, наприклад, в Англії цей показник сягав 72 %. Ріст міст мало торкнувся українців. Лише трохи більше 5 % українців проживало в містах, тоді як відповідний показник для росіян, які жили в Україні, становив 38 %, для євреїв – 45 %.

■ Доставка хліба до Бердянського порту – одного з найбільших на азовському узбережжі. *Через цей та інші азовські й чорноморські порти українське зерно широким потоком надходило в Європу.*

■ Одеса, вул. Дерибасівська. Найбільше місто тогочасної України.

Наприкінці XIX ст. міське населення підросійської України ділилося приблизно в рівних пропорціях (по третині) на українців, росіян і євреїв.

■ **5. Ринковий розвиток рільництва і тваринництва.** За всіх проблем, пов'язаних з недостатнім реформуванням аграрних відносин, у селі відбувалися процеси, що докорінно змінювали організацію сільськогосподарського виробництва. Воно впевнено переходило на ринкові рейки, тим самим забезпечуючи передумови для швидкого економічного зростання.

Господарські зміни в пореформені роки проявилися в розвитку товарного рільництва і тваринництва. Чітко окреслилися відповідні райони. Зростання попиту на хліб на внутрішньому і зовнішньому ринках разом з появою мережі залізниць перетворило на район торговельного зернового господарства Степову Україну. Там швидко розширилися посівні площі. Надлишок хліба активно експортувався. Важливою олійною культурою степових губерній був спочатку льон, а потім – сояшник.

Потужне цукрове виробництво розвинулось на Правобережжі, де розміщувалося 75% засіяних цукровими буряками земельних площ імперії. Цукрова промисловість стала провідною галуззю українського господарства, однією з найбільш розвинутих і технічно оснащених. «Цукровими королями» стали такі великі заводчики, як Бобринські, Бродські, Браницькі,

Європейська Росія в другій половині XIX ст.

Хлібна торгівля

Райони, з яких надлишок хліба експортувався:

- через чорноморські порти
- через Архангельськ

Райони, з яких надлишок хліба збувався:

- у Москву
- ⊙ у Санкт-Петербурзі
- у Ригу

■ Райони, з яких надлишок хліба не вивозився через нестачу шляхів сполучення

■ Райони, у яких надлишок хліба використовувався у винокурінні

Напрямки перевезень хліба:

- ← суходолом
- ← річками

Головні економічні райони Російської імперії кінця XIX ст.

- 1 Столичний
- 5 Польський індустріальний
- 2 Ризький
- 6 Український індустріальний
- 3 Центральний індустріальний
- 7 Північнокавказький
- 4 Уральський металургійний
- 8 Бакинський

--- Кордони держав на 1878 р.

■ Кордони сучасної України

..... Межі губерній Російської імперії

■ Павлівський цукровий завод. Суми. Початок ХХ ст.

Потоцькі, Терещенки, Харитоненки. Високий рівень техніки та технології забезпечив і високу якість українського цукру, що не раз відзначалась на світових промислових виставках. Цукрова промисловість України за темпами свого розвитку в 1890-х роках перевищила західноєвропейські показники.

Повільніше порівняно з рільництвом прогресувало тваринництво. Наприкінці ХІХ ст. вартість його продукції ледве становила 10% вартості всієї продукції сільського господарства. Це було пов'язано зі скороченням площ сіножатей і пасовищ, однобічним зерновим розвитком. Переважна більшість худоби належала поміщикам, заможним селянам, у той час як половина сільських дворів не мала коней. Особливо погіршився стан тваринництва після неврожаїв 90-х років ХІХ ст.

Загальний прогрес кращих поміщицьких і великих селянських господарств позначився запровадженням удосконалених знарядь праці й машин. Найуспішніше цей процес розвивався у Степовій Україні, де вже в 60-ті роки ХІХ ст. великі маєтки мали парові молотарки. Навіть дрібні поміщики часто купували їх у складчину. Кінні молотарки, три- і чотирилемішні плуги, сівалки, косарки, культиватори, віялки, жниварки й кінні граблі ставали приналежністю кожного впорядкованого маєтку. Наприкінці ХІХ ст. поміщицькі господарства Степу вже цілком перейшли на вдосконалену техніку, яка поширювалась й на Правобережжя, особливо на цукрових плантаціях. Найменше сільськогосподарської техніки було в господарствах Лівобережжя, де машини використовували лише в найпередовіших маєтках. На Полтавщині і в 1880-ті роки ще 40% поміщицьких плугів були дерев'яними.

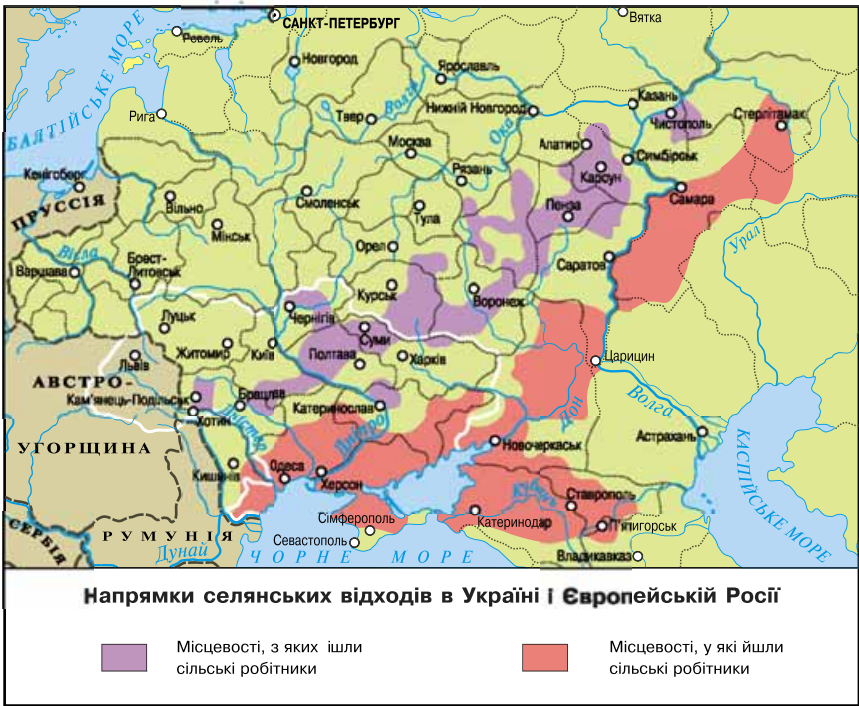
■ Сівалка. Нова сільсько-господарська техніка помітно підвищувала продуктивність праці хлібороба.

необхідного для ведення робіт, стало започаткування кооперативного руху. Ініціативні селяни почали створювати кооперативи (спілки), у які вони об'єднувалися для розв'язання своїх спільних проблем. Це хоча б частково давало змогу відмовитися від послуг посередників (перекупщиків і торговців), котрі «допомагали» селянам на здирницьких умовах і підривали й так слабе селянське господарство. Першопрохідцем на цьому шляху став **Микола Левитський** (1859–1936), громадський діяч, якого назвали «батьком» спілчанського руху України. У 1894 р. з його допомогою було створено хліборобські спілки в Олександрійському повіті Херсонської губернії.

Розвиток ринкових відносин у сільському господарстві збільшував попит на вільнонайману працю. У 1900 р. у землеробстві України (у поміщицьких і селянських господарствах) було зайнято майже 1 млн постійних робітників і близько 200 тис. поденних батраків. Найбільше вільнонайманих робітників зосереджувалося в Південній Україні – Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях. У переважній більшості це мешканці правобережних (Київська, Волинська, Подільська), лівобережних (Чернігівська, Полтавська, Харківська) і російських чорноземних (Курська, Орловська, Воронежська та ін.) губерній. Щороку навесні на південноукраїнські робітничі ринки (Єлисаветград,

■ Микола Левитський – громадський діяч, організатор кооперативного руху.

Вознесенськ, Одеса, Каховка та ін.) сходилися десятки тисяч наймитів. Загальна чисельність сільськогосподарських робітників, які щорічно наймалися на Півдні України, у 1890-х роках становила 550–600 тис.

Незважаючи на величезні масштаби селянських відходів на заробітки, в українському селі в останні десятиліття XIX ст. залишалася безліч вільних робочих рук. Однією з найважливіших причин цього було селянське малоземелля – прямий наслідок несправедливої реформи 1861 р. Але існували також інші причини. Ситуацію дуже ускладнював демографічний вибух другої половини XIX ст., який переживала тоді більшість країн Європи. В Україні чисельність населення за неповні 40 років зроста на 72%. Цьому сприяло поліпшення медичного обслуговування після введення земств, що різко зменшило смертність, головним чином дитячу.

Демографічне зростання загострювало земельну проблему. У селі з'явився надлишок робочої сили (аграрне перенаселення). У пошуках джерел існування українські селяни почали залишати рідні місця і переселятися на малозаселені землі імперії. Уряд довгий час забороняв переселення. Він виходив з інтересів поміщиків: останні побоювалися, що переселення

■ Українські переселенці на шляху до Уссурійського краю.
80-ті роки XIX ст. Малюнок В. Навозова за ескізом В. Ігнаціуса.

підвищить ціну на робочі руки, знизить плату за оренду землі і взагалі створить для них менш сприятливі умови для використання праці селян. Тому правила, встановлені для переселенців, були дуже складні. У 1881 р. під тиском селян царизм пішов на деякі поступки в переселенському питанні. Спочатку селяни їхали на південь і схід – Кубань і Волгу. Після 1881 р. селянські українські маси посунули на схід ще далі – у Сибір і аж до Тихого океану.

У той час, коли сотні тисяч селян їхали шукати кращої долі за тисячі кілометрів, у промислових центрах України, що швидко розвивалися, зростав відсоток неукраїнців за рахунок міграції сюди селян російських губерній.

Історична драма України полягала в тому, що її селяни були недостатньо фахово підготовлені до важкої, виснажливої роботи у промисловості й до життя в місті взагалі – мали слабкі навички несільськогосподарських занять при затятій прихильності до землеробства. Ось чому, вирушаючи на пошуки кращої долі, вони обминали українські міста й робітничі селища та їхали «за тридев'ять земель» на малозаселені окраїни імперії. Там вони відтворювали Україну в мініатюрі з її високою хліборобською культурою, мовою, звичаями, народною творчістю. А тим часом міста на їхній батьківщині поступово заселялися вихідцями з російських губерній, які виявилися фахово і мо-

рально краще підготовленими до життя в індустріальному середовищі (краще володіли навичками несільськогосподарської праці і без жалю полишали свої малородючі землі).

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Реформа 1861 р. відкрила перспективи швидкого економічного розвитку підросійської України. Наддніпрянщина і справді в 60–90-ті роки XIX ст. переживала економічний бум. Однак він забезпечувався лише стрімким зростанням сировинних галузей. На її території сформувалися великі промислові центри – Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий.

Стимулюючи одні галузі промисловості, імперія штучно стримувала інші, ті, що успішно розвивалися на корінних російських територіях. Розподіл праці між регіонами імперії формувався так, що технологічний процес розпочинався переважно в Україні (виробництво чавуну і сталі, добування вугілля), а закінчувався (складання машин, випуск готової продукції), як правило, у Росії. Своєю економічною політикою щодо України імперський центр недвозначно вказував на її роль сировинного придатку.

Неоднозначною була ситуація і в сільському господарстві. Хоча село і потерпало від того, що реформа 1861 р. зберегла багато залишків минулого, все ж у другій половині XIX ст. сільськогосподарське виробництво в цілому прогресувало. Сільське господарство втягувалося в ринкові відносини. У цьому була величезна заслуга нового зростаючого прошарку підприємливих селян і певної частини поміщиків. Зростала роль України як «європейської житниці». У 1860–1890-ті роки розвинулося також потужне цукробурякове виробництво. Цукрова галузь розвивалася швидше, ніж у будь-якій із західноєвропейських країн.

Усі ці зміни свідчили про величезні потенціальні можливості України у сфері сільськогосподарського виробництва. Однак ці можливості не було використано. Ринкове господарювання на родючих українських чорноземах могло стати основою процвітання як села, так і всього населення України. Натомість значна частина селян продовжувала бідувати.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Якими особливостями характеризувався економічний розвиток України?
2. Коли завершився промисловий переворот в Україні?
3. Які факти свідчать про залежний характер економіки України?

4. Які галузі промисловості України розвивалися найшвидше? Чому саме вони?
5. Спираючись на карту на с. 164, охарактеризуйте будівництво залізниць в Україні. Як вплинуло залежне становище України на залізничне сполучення?
6. Які явища свідчать про розвиток товарного виробництва в українському селі? Які види сільськогосподарської продукції вироблялися в Україні на продаж? Спирайтеся у відповіді на карту на с. 168.
7. Опишіть особливості розвитку товарного тваринництва в Україні.
8. Чим було зумовлене і про що свідчило широке застосування найманої праці в сільському господарстві? На карті на с. 171 укажіть райони селянських відходів в Україні. Поясніть, чому саме із цих районів відходили селяни.
9. Дайте визначення поняття «аграрне перенаселення». Чим воно було зумовлене в Україні?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Видобуток кам'яного вугілля, виплавка чавуну, заліза і сталі на Півдні України

Роки	Видобуток кам'яного вугілля		Виплавка чавуну		Виплавка заліза і сталі	
	Росія в цілому	Південь	Росія в цілому	Південь	Росія в цілому	Південь
1860	18,2	6,0	19,6	–	12,4	–
1870	42,4	15,6	20,8	0,32	14,9	0,22
1880	200,8	86,3	26,1	1,3	35,6	1,7
1890	367,2	183,2	55,2	13,4	48,7	8,6
1900	986,3	671,7	177,2	91,9	163,8	73,8

Джерело: Статистические таблицы по горной промышленности России, составленные А. Кеппенном. – СПб., 1879. – С. 50–51.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Використовуючи дані таблиці, охарактеризуйте розвиток кам'яновугільної і металургійної промисловості України.

2. Історик Орест Субтельний про колоніальну експлуатацію України

Як же примирити факт експлуатації України з її промисловим розвитком? У 1928 р. Михайло Волобуєв, російський комуністичний економіст на Україні, пояснював це так. Україна, казав він, не являє собою «азіатський» тип колонії – бідної, без власної промисловості, ресурси якої імперія, що її експлуатує, просто викачує; вона скоріше належить до «європейського» типу колонії, тобто є промислово роз-

винутою країною, яку позбавляють не стільки ресурсів, скільки її ж капіталу і потенційних прибутків. Головним винуватцем цього, на його думку, була Росія, а не західні капіталісти. Цей капітал перекачувався з України в досить простий спосіб: імперська політика ціноутворення створила ситуацію, коли вартість російських готових товарів була надзвичайно високою, у той час як ціни на українську сировину лишалися низькими. Унаслідок цього російські виробники готових товарів мали більші прибутки, ніж компанії з виробництва вугілля та залізної руди в Україні. Капітал же накопичувався на російській Півночі, а не в українському Півдні. Так економіку України (що, як наголошував Волобуєв, була виразним економічним цілим) позбавляли потенційних прибутків і змушували слугувати інтересам російського центру.

Джерело: Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 239.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Питання про те, чи була Наддніпрянська Україна колонією царської Росії, у сучасній історичній науці дискусійне. Враховуючи наведений вище уривок з книжки О. Субтельного й відомі вам факти, які характеризують не лише економічне, але й політичне становище України, ставлення російського уряду до її культури, мови, церкви тощо, сформулюйте свою точку зору із цього приводу.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- **60–90-ті роки XIX ст.** – формування в Україні Донецького вугільно-металургійного, Криворізького залізорудного, Нікопольського марганцевого промислових центрів. Пришвидшений розвиток зернового і цукробурякового виробництва.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Демографічний бум (вибух)** – стрімке зростання чисельності населення.
- **Кооперація** – форма об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.
- **Протекціонізм** (від лат. *protectio* – захист) – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.

§24

ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У 1860–1890-Х РОКАХ

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли і за яких обставин почалося українське національне відродження? 2. Який внесок в український національний рух зробило Кирило-Мефодіївське товариство?

3. Прізвища яких діячів українського визвольного руху першої половини XIX ст. ви запам'ятали і чому?

1. Виникнення громад та їхня культурно-освітня діяльність. Організаційною формою українського національно-визвольного руху в 1860–1890-х роках були напівлегальні непартійні об'єднання, які одержали назву «громади». Перша така громада в 1859 р. виникла в Петербурзі. У столиці імперії мешкало чимало українців, на яких справляли великий вплив патріотично налаштовані українські письменники та громадські діячі.

Помітно похвалилося духовне життя української громади Петербурга після приїзду до нього колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства В. Білозерського, М. Костомарова і особливо Т. Шевченка. Значним успіхом громади стало створення літературно-наукового щомісячника – першого українського журналу «**Основа**», який існував у **1861–1862 рр.**, виходив українською та частково російською мовами. Видавцями журналу були В. Білозерський, П. Куліш і М. Костомаров. В «Основі» публікувалися художні твори, праці з історії та народознавства. У журналі вперше друкувалися твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Леоніда Глібова, Степана Руданського, наукові дослідження М. Костомарова, М. Максимовича, Петра Єфименка та ін. Через них читачі прилучалися до української культури, минулого свого народу і формувалися як патріоти своєї Батьківщини.

Хоча журнал і не торкався політичних питань, зосередивши увагу на захисті української мови, літератури, праві народу на здобуття освіти рідною мовою, виданні навчальної і науково-популярної літератури, однак і така його суто культурницька спрямованість не влаштовувала як офіційну владу, так і багатьох шовіністів з російської інтелігенції. Частково через фінансові труднощі, але значною мірою через переслідування цензури та поліції «Основа» припинила існування.

Центром громадівського руху безпосередньо в Україні став Київ. Навесні **1861 р.** студенти й викладачі Київського університету та представники місцевої інтелігенції створили **Громаду**, яка ставила собі за мету працювати на благо рідного народу. Кількість членів громади сягнула **200 осіб**. На таємній раді група громадівців затвердила програмні положення. Серед них такі: український народ є окремою нацією, кожен свідомий українець повинен віддавати всі свої сили для розвитку самосвідомості народу, ставитися дружньо до братів-слов'ян й допомагати їм у боротьбі з гнобителями.

■ Будівля Університету Св. Володимира в Києві.
 Фото кінця XIX ст.

Услід за київською організувалися громади в Чернігові, Вінниці, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Харкові, а також у Москві та Катеринодарі на Кубані. Одним з головних напрямів діяльності була організація недільних шкіл для дорослих. Першу в Російській імперії **недільну школу** відкрили в 1859 р. у Києві. Вона дала змогу організувати освіту народу рідною мовою. Т. Шевченко і П. Куліш писали українські підручники, М. Костомаров започаткував кампанію збирання коштів на друк навчальної літератури, а члени громад ішли вчителювати в недільні школи.

Окрім недільних, члени громад відкривали й щоденні школи, працювали в них учителями, організовували публічні лекції та бібліотеки, виступали ініціаторами створення гімназій, шкіл для підготовки народних учителів тощо. Громадівці поширювали серед населення твори Т. Шевченка, Марка Вовчка та інших письменників, видавали популярні книжечки. Чернігівська громада, крім традиційної діяльності, започаткувала видання щотижневика **«Чернігівський листок»**. Його літературна частина виходила українською мовою. Видавцем і редактором газети був відомий байкар **Леонід Глібов** (1827–1893).

■ **2. Хлопоманство. Володимир Антонович.** Національний рух на Правобережжі підтримала частина молоді зі спольщених у свій час українських шляхетських родів, яка стала зближатися з українською інтелігенцією. Як і їхні українські

■ Володимир Антонович – лідер хлопоманів, який закликав інтелігенцію повернутися обличчям до народу і вірою та правдою служити йому.

товариші, вони почали вивчати історію українського народу, його фольклор і мову. Цей рух очолив студент Київського університету **Володимир Антонович** (1834–1908). Погляди Антоновича поділяли й активно підтримували **Тадей Рильський** (1841–1902), **Борис Познанський** (1841–1906) та ін. Вони заперечували польські твердження, що, мовляв, Правобережжя – це частина Польщі, що український народ – лише відгалуження польського народу, а його мова – діалект польської мови.

Полякам нелегко було з тим погодитися, і вони погордливо назвали цю групу хлопоманами (хлоп – польською мовою селянин. – *Авт.*) й звинувачували її у зраді польських інтересів. У відповідь В. Антонович опублікував на сторінках журналу «Основа» статтю під заголовком «Моя сповідь», у якій закликав шляхтичів-поляків, що живуть в Україні й хочуть

бути чесними перед собою, повернутися до українського народу, якого колись зреклися їхні предки. «Інший шлях, – писав Антонович, – це залишатися зайдами-паразитами».

Щоб продемонструвати свою єдність з народом, хлопомани розмовляли виключно українською мовою, вбиралися у національний одяг, дотримувалися народних звичаїв і обрядів. Спершу вони віддавали перевагу етнографічній діяльності: під час студентських канікул чи в інший вільний час мандрували селами, збирали народні пісні, казки, прислів'я, звичаї та обряди, розповідали слухачам про славне минуле України, пояснювали причини злиденного становища селян та говорили про можливий вихід з нього.

Поява сторонніх людей і незвичні розмови насторожували підозрілу до всього незрозумілого сільську владу. Старости затримували хлопоманів і передавали поліції для дізнання. На початку 1861 р. під поліцейським тиском хлопомани змушені були припинити ходіння по селах і приєднатися до українських груп, які діяли в містах. В. Антонович очолив Київську громаду.

3. Польське повстання 1863–1864 рр. і Україна. Великим потрясінням для Російської імперії стало чергове польське повстання, спрямоване проти її панування. Воно почалося в січні 1863 р. Повстанці звернулися за підтримкою до українців.

Усього на території Правобережної України діяло 20 повстанських загонів. На боці повсталих поляків воювало понад 500 українців, білорусів, росіян. Серед них виділялися Андрій Потебня і Андрій Красовський. Однак масової підтримки повстання не отримало. Своїми планами на відновлення незалежності Польщі в кордонах 1772 р. і відмовою Україні в державності польська шляхта відштовхнула від себе українську інтелігенцію. Що ж до українського селянства, то воно традиційно не довіряло польському панству й не пішло за ним. До травня 1864 р. Росія з допомогою Австрії та Пруссії придушила повстання, а над його учасниками вчинила роз-

Герб на знаменах польських повстанців. У ньому втілено ідею об'єднання трьох країн.

■ Олександр Кониський – відомий громадський діяч і публіцист.

праву. Зокрема, А. Красовського за-судили до страти, яку замінили на 12 років каторги.

4. Валуєвський циркуляр 1863 р.

Активізація українських громад викликала серйозну тривогу серед місцевих реакціонерів і урядових кіл. Було організовано цькування учасників культурно-просвітницького руху з боку офіційної преси, розгромлено Полтавську і Чернігівську громади, проведено арешти в Києві та Харкові, припинено видання «Чернігівського листка» та закрито всі недільні школи. Окремих українських інтелігентів із

заарештованих, таких як **Павло Чубинський** (1839–1884) та **Олександр Кониський** (1836–1900), після суду і слідства заслано в північні губернії Росії.

Щоб спростувати звинувачення реакції в революційній діяльності, громадівці в листопаді 1862 р. опублікували у пресі листа («Відзив з Києва»), який підписав 21 відомий громадівський діяч. Автори листа схвалювали реформу 1861 р. і відповідні урядові дії щодо звільнення селян і демократизації життя, заявляли про лояльність до влади. Незважаючи на такі запевнення, утиски та переслідування громад не припинилися. Особливо на тлі істерії, викликаній польським повстанням. Посилилися нападки, посипалися доноси реакційного духовенства й чиновництва до царя.

Ці доноси, які були виявом великодержавного психозу, схвально сприймалися офіційними колами, рупором яких став міністр внутрішніх справ Петро Валуєв. Його особливо турбувало поширення громадівцями популярних книжок українською мовою серед селян. **20 червня 1863 р.** таємним циркуляром Валуєв проголосив, що окремої «малоруської мови не було, немає й бути не може». Циркуляром призупинялося друкування українською мовою шкільних і релігійних видань. Заборона не поширювалася на художню літературу.

Таке застереження щодо заборони видань лише певного характеру було не випадковим. Російський уряд не турбувало те, що вузьке коло інтелігентів писало і видавало твори українською мовою. Він прагнув не допустити поширення таких видань серед простого люду. Шкільні та релігійні книжки

призначалися саме для цих цілей. Валуєвський циркуляр спрямовувався на те, щоб перешкодити українському рухові перетворитися з діяльності невеликої кількості інтелектуалів на масове явище.

Чиновники впроваджували Валуєвський циркуляр з особливим ентузіазмом. Стараннями цензури українська література практично перестала існувати в межах Російської імперії. Після циркуляра в розвитку національного відродження почалася перерва, яка тривала понад десять років.

5. Відродження громадівського руху на початку 1870-х років.

Царський уряд уважав, що після розгрому перших громад і виходу Валуєвського циркуляра національному рухові України завдано остаточної поразки і він уже не може бути небезпечним. Контроль за внутрішнім життям українського суспільства дещо послабився. Але дух української інтелігенції не зламався, і з кінця 1860-х років вона почала поступово відновлювати громади, зокрема в Києві, Полтаві, Чернігові. Вступ до громад не афішувався, засідання відбувалися таємно. Громадівці, як правило, займалися науковою та видавничою роботою. Обговорювалися також політичні питання, проблеми національного відродження тощо.

Діячі Київської громади: у центрі стоїть В. Антонович, сидять зліва направо: Т. Рильський, В. Беренштам, Ф. Панченко, Б. Познанський. *Фото кінця XIX ст.*

- Григорій Ґалаґан був особисто знайомий з Т. Шевченком. Відомий суспільний діяч, у 70-ті роки XIX ст. він доклав значних зусиль для відновлення громадівського руху.

Найбільшою і найвпливовішою на той час стала Київська громада. Наприкінці 1860-х – на початку 1870-х років вона об'єднувала як тих, хто стояв майже десять років тому біля її витоків, так і талановиту молодь. У складі громади були відомі професори й доценти університету, викладачі київських гімназій. Громадівці збирали, обробляли і друкували великий матеріал з історії, етнографії України, її фольклору.

Члени громад зуміли також згуртувати кращі наукові сили. У 1873 р. вони утворили **Історичне товариство Нестора Літописця**, і того ж року започаткували Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Цей відділ насправді був цілком самостійним товариством. Його першим головою став громадський діяч з Лівобережжя **Григорій Ґалаґан** (1819–1888), а діловим керівником – відомий етнограф

- 1. Олександр Русов – визначний земський статистик, виявив себе і в царині етнографії та фольклористики, став відомим громадським діячем. 2. Павло Чубинський – поет, етнограф і громадський діяч, уславив своє ім'я віршем «Ще не вмерла Україна...».

Павло Чубинський. До Товариства ввійшли історик В. Антонович, видатний економіст і соціолог із швейцарсько-українського роду **Микола Зібер** (1844–1888), історик і публіцист **Михайло Драгоманов** (1841–1895), основоположник української статистичної науки **Олександр Русов** (1847–1915) та багато інших. До своєї діяльності Товариство залучило чимало міської та сільської інтелігенції. На 1875 р. у ньому налічувалося 200 дійсних членів і членів-кореспондентів, які всебічно вивчали рідний край. Вони збирали етнографічні, фольклорні, історичні й економічні матеріали з багатьох міст і сіл України.

Друкованим органом Київської громади в 1874–1875 рр. стала газета «Киевский телеграф». Через неї громадивці почали нерівну боротьбу з консервативними виданнями й владою. Газета друкувала статті на досить гострі теми. Зокрема, віддаючи належне позитивним результатам реформи 1861 р., автори наголошували на тому, що вона не дала селянам справжньої волі, що їх немилосердно давлять відробітки, інші повинності та податки. Доводилася необхідність знищення податкового тиску, збільшення селянських наділів. Такі матеріали доповнювалися статтями про нестерпні умови праці й життя робітників. Подавалися відомості щодо пробудження національної свідомості інших слов'янських народів, суспільного руху і парламентської боротьби в їх країнах.

6. Емський указ 1876 р. та переслідування українофілів.

Діяльність Київської, як і інших громад в Україні, а також відділу географічного товариства звернула на себе увагу російських шовіністів, які знову засипали Петербург доносимами про зростання «українського сепаратизму». Олександр II створив восени 1875 р. спеціальну комісію «для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю». І на підставі пропозицій комісії цар, який тоді відпочивав у німецькому місті Емс, підписав закон про повну заборону української мови. Закон отримав назву **Емський указ**. Указом заборонялося друкувати українською мовою книжки, навіть тексти до нот, ставити українські театральні вистави і влаштовувати концерти з українськими піснями. Якщо хотіли організувати концерт, то всі пісні треба було перекладати російською мовою. Щоправда, у 1881 р. скасовано заборону влаштовувати театральні вистави українською мовою, але видано інші застереження й обмеження. Крім того, указ суворо забороняв увозити в межі імперії без спеціального дозволу будь-які книжки та брошури, видані за кордоном українською мовою.

Жорстоким ударом для української науки й культури стало закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Його лідерів П. Чубинського та М. Драгоманова вислано з України. Це було додаткове розпорядження до Емського указу, яке цар підписав власноруч. На пропозицію згаданої комісії заборонено видавати «Киевский телеграф» і звільнено низку професорів Київського університету.

Патріотичні кола України не погоджувалися з указом. Багато організацій та поодиноких впливових людей постійно зверталися до уряду з вимогою дозволити хоча б навчати дітей у школах українською мовою. Але всі подібні звернення відхилялися або залишалися без відповіді.

7. Молоді громади. Братство тарасівців. Українські громади завжди мали у своєму складі і поміркованих, і рішучих членів. У 1870–1880-х роках відбулася радикалізація громадівської молоді. Її вже не задовольняла суто культурницька діяльність старшого покоління. Певний вплив на молодих громадівців справила самовіддана боротьба проти царизму російських радикалів і польських революціонерів. На тлі цієї боротьби діяльність старших громадівців здавалася застарілою і безперспективною. До рішучіших дій їх підштовхувало ознайомлення з творами М. Драгоманова і західних політичних мислителів. Молодь почала виокремлюватись і створювати власні об'єднання, які одержали назву «молоді громади». Поява молодих громад надала визвольному руху нового імпульсу.

Безпосереднім наслідком радикалізації української різночинної молоді була поява на початку 1890-х років таємної організації **Братство тарасівців**. Біля її витоків стояли київські та харківські студенти (Іван Липа (1865–1923), Борис

1

2

1. Микола Міхновський – найвидатніший діяч українського самостійницького руху. **2.** Борис Грінченко – один з фундаторів Братства тарасівців, відомий письменник і просвітній діяч.

Грінченко (1863–1910), Микола Міхновський (1873–1924) та ін.). Організаційно братство оформилося під час зустрічі його фундаторів на могилі Т. Шевченка в Каневі й ставило за мету реалізувати основні ідеї Кобзаря.

Члени братства розгорнули активну роботу щодо залучення до товариства однодумців з різних міст України. Найбільший успіх тарасівці мали в Харкові. Вони зайнялися організацією лекцій, таємних сходок, постановкою вистав на різну тематику, у тому числі й українську, створили бібліотеку нелегальних видань, взялися до написання праць національно-визвольного змісту. Братство встановило зв'язки з аналогічними гуртками в Полтаві, Чернігові, Києві, Олександрії, Херсоні та Одесі, після чого рух тарасівців набув загальноукраїнського характеру. Тарасівці виступали за повну державну незалежність України. Ця група увійшла в історію як перша самостійницька організація в Наддніпрянській Україні. У 1893 р. частину членів Братства тарасівців було заарештовано, проте організація продовжувала діяти до кінця 1890-х років.

8. Національне відродження кримських татар. Після завоювання Криму Росія робила все можливе, щоб змусити корінних його мешканців залишити півострів. Окрім створення нестерпних соціальних умов і релігійного переслідування, імперська влада вдавалася й до примусового виселення (як це було, зокрема, під час Кримської війни). Тож з 1 млн татар через сто років у Криму проживало заледве 200 тис. Більшість кримськотатарської еліти змушена була залишити рідну землю. Уже йшлося про виживання татар як етносу.

Але попри все хвиля національного відродження, яка охопила бездержавні народи Європи, кримських татар не оминула. Об'єктивно оцінюючи можливості поневоленої невеликої спільноти, її нечисленні освічені лідери взяли курс на поступові еволюційні зміни.

Започатковане в кінці XIX ст. кримськотатарське відродження пов'язане з ім'ям видатного діяча культури **Ісмаїла Гаспринського (1851–1914)**, якого часто називають батьком свого народу. Європейськи освічена людина (кілька років проживав у Франції,

■ *Ісмаїл Гаспринський – кримськотатарський просвітник, письменник, педагог, модернізатор кримської традиційної ісламської культури.*

знайомлячись з досягненнями культури, подорожував континентом і розпочав письменницьку діяльність), на Батьківщину Гаспринський повернувся з демократичними світоглядними цінностями та цілями. Головним важелем, який сприятиме початку одужання хворого, за його висловом, народу, він уважав освіту.

Кримські татари мали незначну кількість навчальних закладів. Але й вони функціонували при релігійних установах і не давали світської освіти. Гаспринський написав підручник для дітей і в 1884 р. відкрив у Бахчисараї перший навчальний заклад (мектебе) нового типу. Дворічний курс початкової освіти передбачав вивчення татарської та арабської грамоти, правопису, читання, арифметики і правил віри. Гаспринський викладав у цій школі. 1895 р. у Бахчисараї було вже 7 подібних шкіл, у Криму в цілому – 100. Того ж року він започаткував професійну школу. У ній, окрім загальноосвітніх знань, давали й навички роботи з тієї чи іншої спеціальності. Час навчання в мектебе зріс до 4 років. Важливо, що Гаспринський увів нову методикку шкільної освіти, яка підвищила її якість. На зламі століть письменними були вже 20 % кримських татар. 1897 р. у Криму було 360 мектебе та 68 російсько-татарських училищ, у яких нараховувалося 11 тис. дітей.

Гаспринський фактично створив і нову літературну мову свого народу та почав видавати першу кримськотатарську газету «Тарджиман» («Перекладач»). Він же започаткував і журнал для жінок.

Зусилля Гаспринського заклали освітні й культурні підвалини, які забезпечили формування нової генерації кримськотатарської інтелігенції. Вона у свою чергу дещо пізніше здійснила перехід від суто культурницької діяльності до політичної.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Організаційною формою українського руху в 1860–1890-х роках були напівлегальні об'єднання інтелігенції, які ввійшли в історію як громади. Вони зосередили свої зусилля на видавничій справі, організації недільних шкіл для дорослих, де викладання велось українською мовою. Виступали проти національних утисків і соціальних обмежень в освіті, організовували публічні лекції, бібліотеки, поширювали серед населення твори Т. Шевченка та інших українських письменників. Політичної боротьби громади уникали і неодноразово заявляли, що їх діяльність не має політичної мети.

Однак царські чиновники вважали, що будь-які дії, спрямовані на пробудження національної свідомості українців,

небезпечні для майбутнього імперії. У червні 1863 р. імперський міністр внутрішніх справ П. Валувєв видав циркуляр, який забороняв публікацію українською мовою шкільних підручників та релігійних видань. Про українську мову в циркулярі говорилося, що її «не було, немає й бути не може». Чинovníки заповзялися впроваджувати циркуляр у життя. Унаслідок цього національний рух на певний час завмер.

На початку 1870-х років поліцейський контроль за життям українського суспільства дещо послабився. Цим негайно скористалася інтелігенція, яка стала відновлювати громади, залучаючи до їх роботи нових членів. Громадівці заснували Історичне товариство Нестора Літописця, а через деякий час організували Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Друкованим органом Київської громади стала газета «Киевский телеграф». Як і раніше, громадівці не вели політичної діяльності. Але й цього разу аполітизм і культурництво не врятували громадівців. 1876 р. у місті Емс Олександр II підписав закон про цілковиту заборону української мови.

Проте український рух не було знищено. У громадівському середовищі посилювалося розмежування. Молодь уже не влаштовували суто культурницькі форми діяльності. Вона прагнула до активних дій і стала об'єднуватись у молоді громади, а на початку 1890-х років утворила таємне Братство тарасівців, яке своєю кінцевою метою оголосило здобуття незалежності України. Це означало, що український національно-визвольний рух переходив в нову фазу – політичну.

У культурницький етап національного відродження в кінці XIX століття перейшов і кримськотатарський народ, який відчув на собі сутність імперської влади навіть більше, ніж інші етноси. Початок відродження у кримських татар був пов'язаний з діяльністю просвітителя І. Гаспринського.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Коли і де виникла перша громада?
2. Покажіть центри громадівського руху на карті на с. 178.
3. Охарактеризуйте культурно-освітню діяльність громад наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років.
4. Хто такі хлопомани?
5. Який вплив на суспільно-політичне життя України мало польське повстання 1863–1864 рр.? Чому це повстання не отримало масової підтримки українців?
6. Яку мету мало самодержавство, видаючи Валувєвський циркуляр?
7. Коли відновився громадівський рух? Знайдіть його центри на карті на с. 178.

8. Які завдання ставили перед собою члени молодих громад?
9. Коли діяло Братство тарасівців? Що нового внесло воно в український рух?
10. Яку роль у національному відродженні кримських татар відіграла діяльність І. Гаспринського?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Програмні засади Братства тарасівців

- 1) Самостійна суверенна Україна, соборна, ціла й нероздільна, від Сяну по Кубань, від Карпат по Кавказ, вільна між вільними, рівна між рівними, без пана й без хама, в будучому без класової боротьби;
- 2) федерація всередині, цебто федерація лівобережної, правобережної, Степ. України, Кубані й Галичини;
- 3) гетьман – як президент і сойми;
- 4) мета державна – перед усе й понад усе;
- 5) удержавлення поверхні і надр землі, грубого промислу й гуртової торгівлі, трудова повинність, ... загальна безплатна й обов'язкова наука, цілковита воля віри, відокремлення церкви від держави, національна армія;
- 6) боротьба з імперіалізмом, боротьба зі свавільними утисками;
- 7) не говорити, а робити; не знати, а вміти;
- 8) Україна для українців, цебто, що визнають себе українцями;
- 9) культура нації: своя наука, своя краса, своє сумління, свій розум, своя правда, своя воля, свій бог;
- 10) культура «я» чи то братерства: держава – велика зорганізована громада; громада складається з осібників; коли осібник вільний і дужий, то і держава міцна; коли осібник – раб темний, то й держава ні до чого;
- 11) не ми будемо, коли Вкраїні волі й долі не здобудемо.

Джерело: Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Харків, 1927. – Т. II. – С. 204.

? ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Проаналізуйте програмні завдання Братства тарасівців і дайте відповіді на запитання:

- а) Який політичний лад планували встановити в Україні тарасівці?
- б) Яким соціально-економічним порядком надавали перевагу члени Братства тарасівців?
- в) Які перетворення в культурно-освітній і духовній сферах передбачали тарасівці?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- **1859** – виникнення першої громади, відкриття в Києві першої в Російській імперії недільної школи.

- Початок 1860-х років – діяльність хлопоманів.
- 1861 – створення в Києві Громади.
- 1861–1862 – видання в Петербурзі першого українського журналу «Основа».
- 1863 – Валуєвський циркуляр про заборону друкування українською мовою шкільних і релігійних видань.
- 1863–1864 – польське повстання.
- Початок 1870-х років – відновлення громадівського руху.
- 1876 – Емський указ.
- 1891–1893 – діяльність таємної студентської організації Братство тарасівців.

§25

ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ СУСПІЛЬСТВА. ПОЖВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БОРОТЬБИ І ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ

ЗГАДАЙТЕ *На які соціальні групи поділялося населення України в першій половині XIX ст.?*

1. Модернізація і формування нових соціальних груп.

В умовах ринкової модернізації господарське й суспільне життя ускладнювалося. З'являлися нові соціальні групи, яких за панування кріпосницьких відносин не було або які перебували в зародковому стані.

У процесі розвитку ринкових відносин у сільському господарстві відбулося соціальне розшарування селян. Одні селянські господарства біднішали і банкрутіли, інші – їх було небагато (до 15–20%) – багатішали.

Заможні селяни відігравали дедалі активнішу роль у сільськогосподарському виробництві. Вони легко впоралися з купом землі, а маючи власні кошти, стали збільшувати господарства і дбати про підвищення їхньої продуктивності. Такі селяни у Степовій Україні найлегше виявляли ініціативу. В їх руках опинилася половина селянських наділів, до того ж вони орендували і купували поміщицькі землі. Формувався новий тип селянина-фермера – підприємливого, ініціативного, енергійного, який, поєднуючи талант хлібороба з важкою працею, ставав співтворцем нової ери. Як господарі-власники досить впевнено почувалися й селяни середнього достатку (середняки), яких було майже 25%. Решта ж належала до бідняків, мали небагато землі, реманенту, худоби. Нерідко в них не було коня чи вола. Найвність же або, навпаки, відсутність у господарстві цієї основної і на той час практично єдиної

■ Іван Харитоненко – син селянина-чумака, успавився не лише як підприємець, але й як щедрий добродійник.

тяглової сили визначала ледве не на всі 100 % його долю: не лише конкурентоспроможність, а й виживання селянина взагалі.

Посилювалася суспільна роль підприємців (буржуазії) та найманих робітників (пролетарів). Ці соціальні верстви в Україні за складом були багатонаціональними. У найважливіших галузях промисловості Наддніпрянської України – вугільній, гірничорудній і металургійній – переважали робітники-росіяни, що прийшли із центральних районів імперії. Зі свого боку українські селяни не поспішали на промислові підприємства (за винятком цукрових заводів). Охочіше вони йшли на роботу в найми до поміщиків чи багатих селян або навіть виїжджали за межі України.

Такою ж була й буржуазія України. Капіталісти, українці за національністю, займали найвагоміші позиції у промисловості з переробки сільськогосподарської продукції (цукрова, борошномельна, винокурна). Але мало їх було серед власників вугільних копалень, машинобудівних заводів та інших підприємств важкої промисловості. Найвідоміші українські підприємці – Харитоненко, Яхненко, Демченко, Алчевський, Симиренко та брати Терещенки.

Більшість з них вибилися з принизливого становища кріпака й попри всі, здавалося б, нездоланні перепони змогли посісти гідне місце в бізнесовому середовищі.

Так, фірма «Брати Яхненки і Симиренко» уже в кінці 1850-х – на початку 1860-х років стала однією з найбільших виробників цукру. Польське повстання 1863 р. поширилося на райони, де вирощували цукровий буряк, і довело їх до банкрутства. Однак уже через кілька років фірма відновила й примножила статки. Василь Симиренко, що її очолював, вишукував нові технології, технічні вдосконалення виробництва, проводив наукові дослідження, публікував їх результати у фахових виданнях.

Фірма Яхненків–Симиренка, зігравши свою роль у піднесенні промислового виробництва (окрім іншого, саме вони збудували перший металевий пароплав під назвою «Українець»), припинила існування. Натомість В. Симиренко при-

■ Палац Терещенків у с. Червоне Житомирської обл. *Сучасний вигляд.*

дбав занедбану цукроварню і знову-таки вивів її на найвищий технічний рівень, що дало йому сталі прибутки. Наприкінці життя капітал В. Симиренка сягав 10 млн крб., на той час дуже значна сума.

У пореформені десятиліття зростала чисельність і роль інтелігенції – особливої соціальної групи суспільства, представники і представниці якої займалися інтелектуальною (розумовою) працею. Українства у складі інтелігенції було трохи більше третини.

Залежне становище України, національний гніт породжували численні деформації в соціальному складі населення. Представники корінної нації – українці – були в меншості в найважливіших соціальних групах, які забезпечували економічний прогрес суспільства. Більшість українців, як і раніше, були селянами.

Ускладнення структури суспільства на тлі влади, яка вперто продовжувала захищати головним чином інтереси дворянства, призводило до зростання соціальної напруги. І селянство з його неоднорідністю, і робітництво, що зростало, і навіть, у певних межах, підприємці хотіли більшої уваги до себе. Не знайшовши розуміння, вони шукали свої шляхи розв'язання проблем, що нагромаджувалися. Попит породжував пропозицію. З'являлися політичні сили, готові в цьому допомогти.

■ **2. Народники.** У 70–80-ті роки XIX ст. активізувалися російські радикальні організації, які утворили молоді революціо-

■ В. Маковський. Вечірка. Зібрання палких молодих поборників революційної перебудови суспільства.

нери-різночинці. Вони увійшли в історію під назвою «народники» і намагалися здійснити в Російській імперії переворот, а отже, і в Україні.

Оскільки більшість населення складали селяни, вони орієнтувалися передусім на них. Народники вважали, що селянство готове (чи майже готове) до повалення самодержавства та перебудови життя на соціалістичних засадах. Треба було лише допомогти йому в цьому. Їх мало цікавили національно-визвольні прагнення поневолених Росією народів. Вони навіть вважали такі прагнення шкідливими з погляду інтересів революції.

У народницькі організації, які діяли в Україні, охоче йшли молоді українські різночинці. Вони щиро вірили, що всі проблеми України будуть розв'язані в ході всеросійської соціальної революції, а акцентування уваги на національному питанні лише віддаляє досягнення цієї головної для них мети.

Перші народницькі гуртки в Україні виникли під впливом діяльності петербурзького товариства, членів якого за прізвищем одного з його керівників називали «чайковцями». У 1872 р. на позиції «чайковців» перейшов гурток молоді в Києві. Одним з найбільших на Півдні в 1873 р. став одеський гурток «чайковців». Для консультацій представник петербур-

■ Микола Кибальчич – народник з Київщини. Талановитий винахідник, автор схеми першого у світі реактивного літального апарата. Страчений за участь у замаху на життя царя.

зких «чайковців» кілька разів відвідав Україну.

Крім «чайковців», у Києві з 1873 р. існувало ще одне об'єднання, яке одержало назву «**Київська комуна**». «Комуна» мала своє помешкання, яке перетворилося й на гуртожиток, і на штаб, і на конспіративну квартиру. У складі організації в різний час було близько 80 осіб. Члени «Комуни» вели пропаганду серед робітників, проводили політичні диспути, готували себе до більш активної боротьби. «Комуна» встановила зв'язки з народницькими групами Петербурга, Харкова, Одеси та інших міст.

Восени 1873 р. почалося масове «ходіння в народ» революційних пропагандистів. На відміну від інших регіонів Росії, в Україні переважала «осіла» пропаганда, хоча була і «бродяча». Народники надовго зупинялися («осідали») в тому чи іншому населеному пункті. Як правило, вони влаштовувалися майстрами, учителями тощо. Народники активно працювали в Подільській, Чернігівській губерніях, на Харківщині, Київщині. Вони читали учням і селянам заборонену літературу й проводили з ними бесіди на революційні теми.

Народники в Україні використовували спочатку ту ж пропагандистську літературу, що й російські. Щоб зробити її доступною для українців, вони почали перекладати праці російських авторів українською мовою. Але швидко зрозуміли, що найбільший ефект дає українська література близької для селянства тематики. Тому, вирушаючи на села, пропагандисти брали із собою насамперед твори Т. Шевченка, які розходилися у вигляді «метеликів» (невеликих книжечок) та в рукописних списках. Використовували також твори Марка Вовчка, І. Котляревського. Важливу роль відіграла нелегальна (заборонена) література.

У розмовах із селянами народники часто зверталися до історії України, розповідали про колишні демократичні права в ній, боротьбу козацтва.

Діяльність народників на селі хоч і дала певні результати (поліція повідомляла про зростання ворожих щодо влади настроїв), але очікуваної масової готовності селян до антицаристської боротьби не спостерігалось. Уже в тому ж 1874 р. почалися арешти народників. За ґрати потрапили сотні революціонерів, багато з них опинилися на засланні.

Розпочався пошук нових шляхів повалення самодержавства. Посилилася тенденція до об'єднання розрізаних гуртків і груп у єдину організацію. У 1876 р. у Петербурзі створено групу «Земля і воля» (однойменна з організацією радикалів початку 1860-х років), серед членів якої були й українці. Організація ставила за мету розгорнути широку агітацію серед населення для того, щоб підготувати його до революції. Таким чином, народники мусили визнати, що помилилися, коли вважали, що селянство вже готове до масової збройної боротьби проти самодержавства. Тепер передбачалося підготувати переворот власними силами, селяни ж повинні були його підтримати.

Народники України хоч і встановили зв'язки із «Землею і волею», але не вступили до її складу. У 1875 р. вони об'єдналися в гурток «Південних бунтарів» із 30 осіб. «Південні бунтарі» вважали, що найсприятливіші умови для здійснення їх планів склалися на Чигиринщині. Там і в 1870-х роках не припинялися селянські заворушення у зв'язку з непослідовністю реформи 1861 р. Видаючи себе за Дмитра Найдю, нібито ходока херсонських селян до царя, один з «бунтарів» **Яків**

Стефанович (1854–1915) дістав повноваження від селян представляти інтереси чигиринців у Петербурзі. Пообіцявши селянам повернутися за кілька місяців, Я. Стефанович з односторонніми почали готувати потрібні їм матеріали.

За короткий час народники склали й видрукували статут селянського товариства «Таємна дружина» й «Височайшу таємну грамоту». У нібито царській грамоті народники писали, що самодержавець знає про тяжке становище своїх підданих, але йому заважають поміщики. Селяни мають самі подбати про власну долю, скинути поміщиків і справедливо розподілити всі землі. Але для

■ **Яків Стефанович** – один з очільників народницького руху в Україні.

цього вони повинні об'єднатися в «Таємні дружини» на чолі з призначуваними начебто царем комісарами.

Практичні дії «Південних бунтарів» для втілення своїх задумів у життя дістали назву «**Чигиринська змова**». На початку **1877 р.** Я. Стефанович створив у Чигиринському повіті Київської губернії нелегальну селянську організацію «Таємна дружина», яка незабаром розрослася до тисячі осіб. Збройне повстання планувалося на жовтень. Але у вересні змову викрили, і майже всі учасники, у тому числі й організатори, були заарештовані й зазнали різних покарань.

Масові невдачі та безнадійність змусили народників з 1878 р. перейти до боротьби із самодержавством шляхом терору. Народники взялися за револьвери та саморобні бомби. Великий розголос мало, зокрема, вбивство харківського губернатора за те, що в місцевих тюрмах жорстоко поводитися з політичними в'язнями.

Проте війна однаків з урядом виявилася безнадійною справою. Протягом **1878–1879 рр.** поліція розгромила найбільші гуртки та групи й віддала до суду їх учасників. Багатьох народників засудили до каторжних робіт, а керівників і найактивніших підпільників – до страти.

У 1879 р. «Земля і воля» розпалася на дві організації: «Чорний переділ» та «Народна воля». Якщо «чорнопередільці» намагалися продовжувати пропагандистську роботу з підготовки революції, то «народовольці» зосередилися на організації політичного терору. Вони влаштували справжнє полювання на царя, вважаючи, що його загибель приведе до революції. Урешті в 1881 р. царя було вбито, але очікувана революція не прийшла. Народницькі ж організації остаточно було розгромлено.

3. Зародження робітничого і соціал-демократичного ру-

хів. Зростання пролетаріату породило нове явище в соціальному русі. Якщо раніше рух пов'язаний був виключно з протестними діями селянства, то починаючи із 60-х років XIX ст. у ньому дедалі помітнішими ставали виступи робітників. Дві обставини сприяли наростанню робітничого руху. Перша – незахищеність нового класу перед сваволею роботодавців. Було відсутнє будь-яке законодавче регулювання відносин між робітниками й фабрикантами та заводчиками. Не маючи державного захисту, робітники протестували проти нестерпних умов праці, великого травматизму, провокування шкідливим виробництвом важких захворювань і низької заробітної плати. Друга обставина – вища ефективність робітничого руху у порівнянні із селянським. Вона стала наслідком не лише швидкого

зростання чисельності робітників, що теж важливо, а й специфіки їх трудової діяльності. Якщо селянам важко було організуватися в силу індивідуального характеру праці, то пролетарів об'єднувала робота в великих колективах. З розвитком виробництва кількість великих підприємств лише зростала.

Приблизно із 70-х років XIX ст. основною зброєю робітників стали страйки. Протягом 1860–1870-х років в Україні їх було більше 50-ти. Усі вони мали виключно економічний характер (висувалися вимоги лише економічні), були неорганізованими й переважно стихійними. Тому вкрай рідко завершувалися перемогою. Підприємці охоче залучали для їх припинення поліцію, а у випадку масштабних протестів і війська.

У 1870-х роках робітники почали створювати гуртки і групи, які спершу мали переважно культурно-освітній характер і перебували під впливом інтелігенції. Центром консолідації робітників стала Одеса. У 1875 р. там на основі кількох робітничих гуртків утворилася перша не лише в Україні, а й в Російській імперії антиурядова організація «Південноросійський союз робітників». Ядро організації склали приблизно 60 робітників, які мали зв'язки з іншими пролетарями. Діяльність союзу тривала недовго. Він виник у травні, а вже у грудні поліція заарештувала більшість його членів.

У 1880-ті роки і так складне матеріальне становище робітників ще погіршилося. Тому робітничі виступи йшли по висхідній. До середини 1890-х років було зафіксовано близько ста страйків. Деякі з них супроводжувалися сутичками з поліцією, солдатами. Були жертви, понад дві тисячі страйкарів зазнали репресій.

Паралельно з робітничим зароджувався й проходив період становлення рух, що отримав назву соціал-демократичного і набув поширення серед налаштованої на радикальні зміни інтелігенції. Соціал-демократи сповідували ідеї соціалізму, який, на їхню думку, стане реальністю після силового усунення капіталізму. Теорію про зміну суспільного ладу через революцію запропонував німецький філософ Карл Маркс. Він же вбачав у робітництві основну рушійну силу переходу до суспільства, яке базуватиметься на запереченні приватної власності на засоби виробництва. Соціал-демократи (вони ж марксистки) усі сили кинули на роботу з робітниками, намагалися їх озброїти своїми ідеями й повести за собою на штурм капіталістичної держави.

У Наддніпрянщині **перший соціал-демократичний** гурток виник у **1889 р.** Він об'єднав робітників залізничних майстерень

- Михайло Драгоманов – учений і патріот, обґрунтував необхідність автономії України.

і друкарів Києва. Однак діяв він лише кілька місяців. Тривалішим було існування створеної в 1891 р. у тому ж Києві таємної соціал-демократичної організації, яку очолював **Ювеналій Мельников (1868–1900)**. Члени групи створили гуртки на деяких заводах і пропагували в них марксизм. Вони намагалися надавати організаційну й матеріальну допомогу страйкарям.

Подібні об'єднання протягом 1890–1895 рр. виникли в Одесі, Харкові, Катеринославі, Херсоні, Полтаві, Сумах та інших містах. За участю представників марксистських організацій з України 1898 р. в Мінську було проголошено створення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).

Поширення соціалістичних ідей серед національної інтелігенції пов'язане з особою Михайла Драгоманова, професора Київського університету. Ви вже знаєте його як активного громадівця. Політичні утиски змусили Драгоманова емігрувати. У Відні він організував видання українською мовою пропагандистської та науково-популярної літератури. Спеціальні агенти переправляли її таємно через австрійсько-російський кордон для нелегального поширення. У 1878 р. Драгоманов переїхав до Женеви і став видавати український політичний журнал «Громада». У 1889 р. оселився в Болгарії, де працював професором історії в Софійському університеті. Там за шість років потому він і помер.

Як політичний мислитель Драгоманов проповідував перебудову Росії на принципах федерації, оскільки в тогочасній Україні не бачив сил, на які можна було б спиратися в боротьбі за власну державність.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Промисловий переворот в Україні супроводжувався формуванням нових соціальних верств. Якщо до реформи 1861 р. вільний робітник і підприємець були новими типами суспільства, то наприкінці XIX ст. саме вони визначали, чи далеко суспільство просунулося по шляху свого перетворення з аграрно-ремісничого в індустріальне.

Українське селянське населення неохоче залишало сільське господарство і приходило до незвичної для себе роботи в промисловості. У ролі відстаючого опинився в Україні і національний капітал: українців серед підприємців було небагато і контролювали вони не найголовніші галузі промисловості. Не зумівши в ході промислового перевороту опанувати ключові галузі економічного життя, українці опинилися в меншості в містах, де переважало російське населення й російська культура.

Ускладнення соціальної структури суспільства на тлі дій влади, яка продовжувала захищати головним чином інтереси дворянства, мало наслідком посилення соціальних рухів.

На 1870–1880-ті роки припала активна діяльність народників, які ставили перед собою завдання насильно змінити владу в Росії і впровадити в ній «общинний соціалізм». Народники всю свою увагу звертали на селян, йшли «в народ». Особливістю цього руху було те, що його учасники не цікавилися визвольними прагненнями поневолених Росією народів і навіть вважали їх, з погляду інтересів революції, шкідливими.

Формування пролетаріату породило нове явище в суспільному русі – дедалі активніші протестні акції робітників. Своєю головною зброєю вони зробили страйки. Паралельно з робітничим рухом проходив становлення соціал-демократичний. Його активісти, представлені на початковому етапі розвитку практично стовідсотково інтелігенцією, бачили майбутнє суспільства в його переході до соціалізму. Вважаючи робітників силою, яка забезпечить досягнення мрії, вони зосередилися на роботі в пролетарських колективах. Поширення соціалізму з урахуванням завдань національного будівництва в Україні було пов'язане з діяльністю М. Драгоманова.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які особливості мав процес формування нових соціальних груп?
2. Які завдання ставили перед собою народники?
3. Назвіть найвідоміші народницькі гуртки й групи.
4. Чим обумовлено зростання робітничого руху?
5. Які завдання ставили перед собою соціал-демократи?
6. Розкажіть про М. Драгоманова.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Український історик Ярослав Грицак про особливості формування пролетаріату і міського населення України у другій половині XIX ст.

Господарські зміни другої половини XIX ст. по-різному торкнулися суспільних верств та національних груп. Індустріалізація і урбаніза-

ція дуже слабо зачепили українців, які у своїй більшості залишилися селянською нацією...

Українські селяни не поспішали шукати роботи на промислових підприємствах. Виняток становили цукроварні на Правобережжі, куди селяни наймалися сезонно. Але здебільшого вони воліли застосовувати свої сили у сільському господарстві, аніж іти на великі заводи чи найматися на шахти...

Методичність, з якою українські селяни обминали міста і рухались далі у пошуках вільної землі, наштовхнула деяких істориків на цікаве узагальнення. У цьому явищі вони вбачають принципове несприйняття українцями ідеї модернізації. Виглядає, однак, що це явище позбавлене суто українського характеру. Дослідження міграційних процесів у Росії XIX ст. показують, що у масштабах всієї імперії до міст прибували переважно селяни з районів вищого рівня грамотності та з розвинутішими несільськогосподарськими уміннями населення. Селяни з нижчим рівнем грамотності і прив'язані до сільського господарства емігрували до нових сільськогосподарських районів (Кубань, Поволжя, а пізніше – Сибір і Далекий Схід).

Джерело: Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К.: Генеза, 1996. – С. 60–62.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому в промисловому і гірничому пролетаріаті України переважали вихідці з Росії?
2. Як можна пояснити той факт, що українські селяни замість того, щоб іти на роботу на шахти і підприємства України, переселялися в околиці хліборобські райони Російської імперії?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- **1870-ті роки** – діяльність «чайковців» і «Київської комуни».
- **1875** – початок діяльності гуртка «Південні бунтарі» та «Південно-російського союзу робітників».
- **1877** – створення «Таємної дружини», «Чигиринська змова».
- **1889** – у Києві створено перший у Наддніпрянщині соціал-демократичний гурток.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Капіталізм** – економічна система, заснована на приватній власності на засоби виробництва та вільнонайманій робочій силі; притаманний поділ суспільства на два основних класи: буржуазію та пролетаріат.
- **Соціалізм** – учення, яке пропагує побудову держави без приватної власності на засоби виробництва та запровадження загальнонародної суспільної власності.

Варіант 1. Заборона російською владою використання української мови

Практичне заняття пропонується виконати у формі обговорення рефератів.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З листа міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валуєва міністру освіти 18 липня 1863 р.

Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоросійської літератури. Приводом до цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоросійську літературу набуло іншого характеру, внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоросійською мовою були розраховані лише на освічені класи Південної Росії, а тепер прихильники малоросійської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти, видавати книги для початкового читання, буквар, граматики, географії і т. д. В числі подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких проводилася слідча справа в особливій комісії.

У С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг південноросійською говіркою. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд в С.-Петербурзький цензурний комітет. Немало таких же книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноросійською мовою і вживання в училищах малоросійської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цієї говірки не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і не може бути, і що говірка їх, яка вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноросійська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на

увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду і шефом жандармів щодо друкування книг малоросійською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоросійською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити... Це розпорядження було передано на височайший государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти це монаршого схвалення.

Джерело: М. Лемке. *Епоха цензурних реформ 1859–1865 годов.* – СПб., 1904. – С. 302–304.

Перш ніж написати реферат, дайте відповідь на запитання.

1. Які обставини зумовили появу Валуєвського циркуляра 1863 р.? Що мав на увазі Валуєв, говорячи про «теперішнє тривожне становище суспільства»?

2. Про що свідчить той факт, що Валуєв у своєму листі не використовує термін «український», а послуговується словом «малоросійський»?

3. На основі аналізу наведеного листа Валуєва охарактеризуйте мотиви, якими керувалася російська влада, забороняючи використання української мови.

4. Які аргументи наводив царський міністр Петро Валуєв, доводячи, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, не має і не може бути»?

5. Чому царська влада особливо боялася поширення серед українців освіти на рідній мові? Про які «політичні наслідки» поширення української мови говорив міністр Валуєв?

6. Наскільки обґрунтоване наукою твердження П. Валуєва, що мова, якою послуговується «простолюд, є та ж російська, тільки зіпсована впливом на неї Польщею»?

7. Що мав на увазі Валуєв, говорячи про «сепаратистські задуми», пов'язані з поширенням в народі української книги? Чому він говорив, що ці задуми «ворожі для Росії і згубні для Малоросії»?

Варіант 2. Культурницький етап національного відродження на українських землях у складі Російської імперії: суспільні виклики

Мета заняття: Написати історичне есе на тему практичного заняття і обговорити його на уроці.

Матеріали для написання есе

ДОКУМЕНТИ
ТА МАТЕРІАЛИ1. Історик Ангеарс Каппелер про три етапи
(фази) національного відродження

Чеський історик Мірослав Грох поділив навдивовиж подібний перебіг більшості європейських національних рухів на три фази. У фазі А пробуджувався вчений інтерес невеликої групи освічених осіб до мови, історії та фольклору певної етнічної групи. Після цієї фази культурного пробудження настає фаза національної агітації (фаза Б). Тут метою групи патріотів є несення національної свідомості поміж різні групи населення, їх мобілізація та інтеграція в національне суспільство. У разі успіху фази Б національний рух входить у фазу В – фазу масового руху, коли національною самосвідомістю охоплена велика частина етнічної спільноти й метою її стає політична автономія. Ці три фази, хоча й простежуються майже в усіх європейських національних рухах, відбувалися, проте, не одночасно. Внаслідок відносної соціально-економічної відсталості Росії та самодержавної форми правління в ній, національні рухи охопили її пізніше, ніж решту Європи...

...Культурна фаза в литовців, українців і білорусів затягнулася надовго, і фаза Б (політична агітація) розпочалася після тривалого зволікання. Це пояснюється, окрім згаданого вже відставання в модернізації, практикованою репресивною російською політикою, яка посилювалася після вибуху Січневого повстання (у Польщі. – Авт.), тобто через два роки після скасування кріпацтва, і яка помітно гальмувала розквіт культури й політичну організацію цих трьох національних рухів...

Українці в Російській державі не раз намагалися перейти до фази Б. Кирило-Мефодіївське товариство вперше розгорнуло українську національну програму ...Провідні члени товариства змогли ще раз поширити свої ідеї в 1861–1862 рр. – через петербурзький часопис «Основа»...Тоді ж групи викладачів і студентів Київського університету, так звані «громади», спробували використати ліберальну фазу російської політики для посилення національного руху, однак російський уряд ужив проти них суворих заходів. Те саме повторилося і в середині 1870-х років. Лише в 1890-х роках український національний рух у Росії остаточно досягнув фази Б...

Програми рухів мали сильний культурний ухил, концентрувалися на розвитку народної мови й освітньої системи. В українців і білорусів, яких уряд і більшість російського суспільства сприймали як частину російської нації, це мало особливе значення, тому що вони могли відмежуватися від росіян лише мовно, але не конфесійно.

Джерело: Каппелер Андреас. *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад.* – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – С. 166–167, 175, 176–177.

2. Історик Роман Шпорлюк про особливості національного відродження в Наддніпрянській Україні

На думку сучасних дослідників історії національних рухів, національних відроджень, процес формування націй на етнічній основі проходив у трьох фазах чи етапах: академічному, культурному, політичному.

...На першому, тобто академічному, етапі відродження, дана національна група стає предметом уваги дослідження, які збирають і публікують народні пісні і легенди, прислів'я, досліджують звичаї і вірування...

Другий етап національного розвитку, культурна фаза, відзначається тим, що мова, яка у першій фазі є предметом вивчення, тепер стає мовою, яка творить літературу і на яку перекладають з інших мов. Народну мову вивчають..., мова вживається в науці, технічній літературі, у політиці, громадському житті побуті освічених людей і взагалі в місті.

На третьому, політичному етапі, нація, об'єднана спільною мовою, висуває вимоги до політичного самоврядування, автономії, а врешті і самостійності.

...Ця схема є тільки схемою, і в реальному житті часто «перехрещуються», «накладалися одна на одну»...

Джерело: Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть // Україна. Наука і культура. Вип. 25. – К.: Знання, 1991. – С. 159–167.

§27

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ

1. Реформи 1860–1870-х років. Економічне становище України середини XIX ст. визначалося занепадом кріпосницьких відносин. Рух за реформу кріпосницької системи охопив усі верстви суспільства. У цих умовах самодержавство в лютому 1861 р. пішло на проведення такої реформи. Селяни одержали особисту свободу і земельні наділи. За отриману землю вони повинні були заплатити поміщику. Оскільки грошей для цього не мали, викупні платежі взяла на себе держава. Протягом 49 років селяни зобов'язувалися повернути державі борг з відсотками.

Здійснене царизмом скасування кріпацтва хоча й враховувало перш за все інтереси поміщиків, усе ж стало помітним кроком уперед. Створювалися умови для швидкого економічного прогресу. Серйозним недоліком реформи стало збереження великого поміщицького землеволодіння.

З метою пристосувати країну до нових реалій соціально-економічного розвитку правлячі кола в 1860–1870-х роках здійснили реформи управління, суду, освіти, військової справи,

фінансову тощо. Реформи відкрили той шлях розвитку, який через півстоліття привів Україну до національної революції.

2. Економічний розвиток. Східна Україна після реформи 1861 р. переживала бурхливе економічне піднесення. Але воно мало однобічний характер, який визначався економічною політикою самодержавства. Основною метою російської економічної політики в Україні було закріплення її стану як сільськогосподарського району імперії, постачальника сировини для російської промисловості й ринку збуту продукції. Унаслідок цього прогресували ті галузі, які не мали відповідних природних умов для розвитку в Росії (цукрова), або ті, які постачали сировину чи напівфабрикати для російської індустрії (металургія, вуглевидобування).

У 1860–1890-х роках сформувалися промислові центри загальноімперського значення – Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий. Україна перетворилася на головну вугільно-металургійну базу Росії. Видобуток вугілля на Донбасі в 1860–1900 рр. виріс більш ніж на 1000 %. На Донбас припадало 70 % усього вуглевидобування. В Україну перемістився центр видобування залізної руди. Якщо в цілому в Росії видобування її за 30 років виросло у вісім разів, то в Україні – у 158. У кінці XIX ст. в Україні виплавлялось 52 % чавуну імперії.

Таким чином, три сировинні галузі України домоглися небачених успіхів. Інші ж стояли на місці. Певний виняток становило лише сільськогосподарське й транспортне машинобудування.

Великі зміни відбувалися в пореформеному селі. Скасування кріпосного права дало поштовх прогресу в сільськогосподарському виробництві. Степова Україна перетворювалася в район торгового зернового господарства. Величезні плантації цукрового буряку на Правобережжі (75 % загальної площі в імперії) постачали сировиною цукрову промисловість, що бурхливо розвивалася. У цілому українське село переживало перехідний період, для якого характерним було співіснування нових форм господарювання зі старими. Із цим пов'язувалися суперечності між селянами та поміщиками.

3. Український національно-визвольний рух. У кінці 1850-х років у ролі пробуджувачів національного самоусвідомлення виступили студенти Київського університету – активні учасники громадського руху, який тоді мав культурно-просвітницький характер. Силами громад започатковувалися недільні школи, організовувалися публічні лекції й бібліотеки, поширювалися твори Т. Шевченка.

Серед лідерів руху, що мав й іншу назву – «українофільство», були В. Антонович, П. Чубинський, М. Драгоманов та ін. Діяли громади в Полтаві, Чернігові, Одесі, Харкові, Житомирі, Катеринославі. Ідеологічним органом громадівського руху став суспільно-політичний часопис «Основа», який видавався в Петербурзі. В умовах переслідувань і арештів у 1863–1864 рр. громади мушили припинити свою діяльність. Відновлення руху припало на 1870-ті роки. У цей час основну увагу громадівці приділили науковій і видавничій діяльності. У 1882 р. у Києві почав виходити історико-етнографічний журнал «Киевская старина».

Помітний внесок у національно-визвольний рух зробив М. Драгоманов – один з активних діячів Київської громади. Він відстоював право українців на політичну свободу й національну автономію і виступав за соціалізм, в основі якого вбачав не марксистську диктатуру пролетаріату, а загальнолюдські цінності.

1890-ті роки були відзначені політизацією українського національного руху. У 1891 р. студенти утворили Братство тарасівців, у програмі якого фіксувалася ідея боротьби за досягнення незалежності України.

4. Російський і польський визвольні рухи. Поряд з національним в Україні у другій половині XIX ст. розгортався суспільно-політичний рух, котрий базувався на загальноросійському ґрунті. У 1860-х роках сформувався рух народників, які пропагували впровадження соціалізму на основі російської селянської общини. У кінці 1870-х – на початку 1880-х років народники вдалися до терору проти влади, намагаючись шляхом замахів на представників правлячої верхівки включно із царем революціонізувати маси й підняти їх на повстання. У народницьких організаціях брало участь багато жителів України, хоча до українського визвольного руху народники ставилися негативно.

Особливістю Правобережної України було те, що тут, крім українського національного і загальноросійського, існував ще й польський національний рух. Його позиції після поразки польського повстання 1830–1831 рр. ослабли. І все ж він спромігся у 1863–1864 рр. на нове масове антиросійське повстання, у якому взяли участь деякі українці, члени загальноросійських революційних організацій. Останнє у XIX ст. польське повстання, зорієнтоване на відновлення Польської держави, до якої увійшла б Правобережна Україна, масової підтримки в українців не отримало.

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Запитання на вибір однієї правильної відповіді

1. Коли було ліквідовано кріпосницьке право в підросійській Україні?

- А 1848 р.
- Б 1856 р.
- В 1861 р.
- Г 1863 р.

2. Умови аграрної реформи були переглянуті на користь селянства на

- А Правобережній Україні
- Б Лівобережній Україні
- В Південній Україні
- Г Слобожанщині

3. Виборні органи місцевого управління, що створювалися після 1864 р., називали

- А Управами
- Б Земствами
- В Радами
- Г Гмінами

4. У другій половині XIX ст. у Наддніпрянській Україні провідними галузями економіки були

- А Вуглевидобувна, металургійна, цукрова
- Б Хімічна, металургійна, цукрова
- В Хімічна, вуглевидобувна, цукрова
- Г Текстильна, гірничо-металургійна, хімічна

5. Із наведених у дужках варіантів відповіді виберіть правильний.

Першу українську громаду було утворено (1857, 1859, 1861) р. в (Санкт-Петербурзі, Києві, Полтаві).

6. Відновлену в Києві на початку 1870-х років зусиллями В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Русова та інших культурно-просвітницьку організацію називали

- А Молодою громадою
- Б Старою громадою
- В Братством тарасівців

7. Беручи участь у діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, громадівці намагалися

- А Запровадити мережу недільних україномовних шкіл
- Б Створити українську політичну партію
- В Поширювати нелегальну антиурядову літературу
- Г Організувати систематичні українознавчі дослідження

Дайте відповіді на запитання

1. Визначте провідні галузі промисловості України та їх досягнення у другій половині XIX ст.
2. Які галузі землеробства і тваринництва особливо швидко розвивалися в Україні після 1861 р.?
3. Розкрийте роль українських підприємців-благодійників. Що відомо вам про благодійну діяльність сучасних підприємців в Україні?
4. Які зміни відбулися протягом XIX ст. в соціальній структурі українського суспільства?
5. Охарактеризуйте основний зміст Валуєвського циркуляра та Емського указу. Ким, коли і з якою метою їх видано? Яку роль відіграли?
6. Які завдання ставили перед собою народники? Назвіть найвідоміші народницькі гуртки і групи.
7. Яку роль у визвольному русі відіграв М. Драгоманов?
8. Якими мотивами керувалася в середині XIX ст. російська влада у зовнішній політиці?
9. Складіть таблицю «Реформа 1861 р. в Україні». Запишіть у ній, що сприяло, а що заважало розвитку ринкових відносин після реформи.
10. Який вплив мали реформи 60–70-х років XIX ст. на соціально-економічний розвиток і політичне становище України?
11. Охарактеризуйте процес урбанізації. Покажіть його зв'язок з промисловим розвитком.
12. За поданою схемою проаналізуйте діяльність громад і зробіть висновки.
 - а) Час виникнення громад
 - б) Місця найбільшого поширення діяльності
 - в) Найвизначніші діячі
 - г) Основні напрямки діяльності
13. Розкажіть про молоді громади і Братство тарасівців. Чим їхні погляди і діяльність принципово відрізнялися від поглядів і діяльності попередників?
14. Правильно чи помилково стверджувати, що на кінець XIX ст. Україна перетворилася на індустріальне суспільство?

5 ТЕМА

українські землі
у складі Австрії
(Австро-Угорщини)
у другій половині
XIX ст.

§28

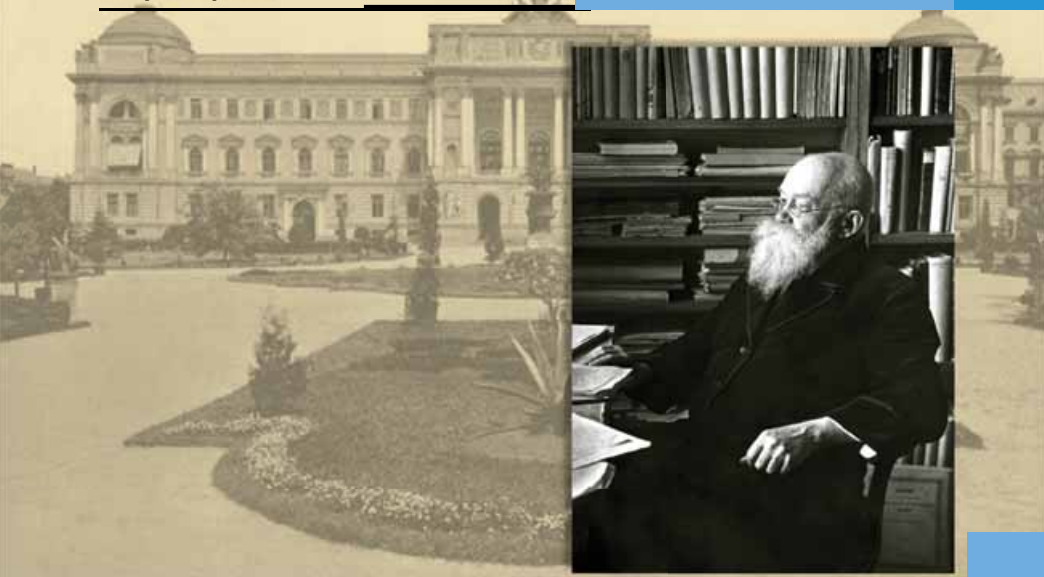
ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН

ЗГАДАЙТЕ 1. Яким був стан економіки західноукраїнських земель у першій половині XIX ст.? 2. Яким був рівень розвитку сільського господарства до реформи 1848 р.?

1. Особливості соціально-економічного розвитку. У 1866 р. завершилася австро-пруська війна за об'єднання німецьких земель. Австрія зазнала поразки й 1867 р. погодилася на поділ влади в імперії з Угорщиною. Виникла дуалістична Австро-Угорщина. Проте на українцях це жодним чином не позначилося. Хіба що Закарпаття вже не лише фактично, а й юридично перейшло в підпорядкування Угорщини. Не змінилося й економічне життя Галичини, Буковини й Закарпаття.

Західна Україна мала сприятливі природно-кліматичні умови і могла з великою користю для своїх жителів включитися в модернізацію, яка охопила Західну Європу. Але цього не трапилось. Як і в попередні десятиліття, у другій половині XIX ст. українські землі залишалися слабозрозумитими задвірками імперії. В індустріальну епоху вони вступали обтяжені значними пережитками феодально-кріпосницьких відносин.

А вперед тоді виривалися країни, які швидко й рішуче додали ті нашарування попередніх епох, що стримували поступ. Такою не була Австро-Угорщина, такою не могла бути і повністю залежна від неї Західна Україна. Політика імперської

влади щодо східних районів держави мала яскраво виражений колоніальний характер. Західноукраїнські землі остаточно перетворилися на ринок збуту товарів і доступне джерело цінної промислової та сільськогосподарської сировини для метрополії. Вони забезпечували модернізацію в центральних і західних провінціях імперії. А це унеможливило власне економічне піднесення.

2. Суперечності в розвитку сільського господарства. Підавстрійська Україна залишалася аграрним краєм. На кінець XIX ст. в сільському і лісовому господарстві Східної Галичини і Буковини було зайнято 75% усього населення, а на Закарпатті – навіть 85%. Проголошену 1848 р. селянську реформу провели в 1850-х роках. Уряд зробив усе, щоб втрати поміщиків були мінімальними і щоб вони отримали все потрібне для пристосування до нових умов господарювання. Селян зобов'язали заплатити великі суми за втрачені поміщиками повинності й податки. Показово, що селянин Східної Галичини вносив суму викупних платежів у три рази більшу, ніж чеський, і в п'ять разів більшу, ніж німецький.

Після реформи ця частина України залишилася краєм поміщицьких латифундій. Великим землевласникам (головним чином полякам), що мали 5 і більше тисяч гектарів, належало понад 40% усіх земель. У той же час основна маса селян страждала від малоземелля і готова була за безцінь працювати на поміщиків.

Уже в останні роки століття угорський уряд наважився на спробу хоча б трохи поліпшити економічне становище закарпатських українців, головним чином селян. Реформа, відома як «Рутенська (Верховинська) акція», передбачала наділення безземельних селян землею, заснування сільськогосподарських курсів, промислових шкіл та позичкових кас дрібного кредиту. Але реформа впроваджувалася вибірково (на все Закарпаття поширилася лише 1900 р.), дуже обережно й несміливо. Тому залишилася майже непоміченою.

І все ж, незважаючи на значні залишки кріпацтва, сільське господарство Західної України в другій половині ХІХ ст. модернізувалося, орієнтуючись на ринок. У поміщицьких і багатих селянських господарствах працювали вільнонаймані робітники, дедалі ширше стала застосовуватися сільськогосподарська техніка, поглиблювалася спеціалізація районів. Галицьке Поділля, наприклад, стало районом торговельного зернового господарства. По всьому краю розширювалися посіви тютюну, хмелю, зростали площі під картоплю, льон

і коноплі. Спостерігався прогрес і в садівництві, яке в окремих місцях набуло промислового характеру: фрукти вивозилися в головні центри Австрії.

Розвивалося також торговельне тваринництво, особливо в гірських і підгірських районах. Худобу збували на місцевих ринках, у західних провінціях імперії, а також вивозили за кордон.

3. Аграрне перенаселення і його наслідки. Малоземелля і безземелля змушувало десятки тисяч селян кидати рідні домівки в пошуках кращої долі. Ситуацію ускладнив демографічний бум, що охопив у другій половині XIX ст. всю Україну, у тому числі й Західну. З 1857 р. до кінця XIX ст. населення західноукраїнських земель збільшилося з 3,9 млн до 6,4 млн осіб. Українці з них становили відповідно 2,6 млн і 4,6 млн, решту – поляки, євреї, німці, угорці та ін.

Слабка промисловість не могла поглинути надлишок сільського населення. Аграрне перенаселення досягло великих масштабів і надзвичайно здешевило робочі руки.

Тяжкі економічні умови примушували селян покидати батьківщину й шукати кращої долі в чужих краях. Наприкінці XIX ст. почалась масова еміграція – переселення до Канади, США, Бразилії і навіть до Австралії. У 1890-х роках із Західної України за океан емігрувало більше як 250 тис. осіб.

На сезонну, переважно сільськогосподарську, роботу виїздили в Німеччину, Росію (Бессарабію, Царство Польське, Литву), Румунію, Данію, а також в Угорщину й Австрію. Еміграція відбувалася в жахливих умовах. Осіб, які емігрували, затримувала поліція, їх ошукували агенти, що бралися організувати переїзд, грабували корабельні компанії, не кажучи вже про злидні, які чекали на багатьох з них на чужині.

4. Зародження кооперативного руху. Західноукраїнська демократична інтелігенція намагалася поліпшити долю селянства й міської бідноти, залучивши їх до кооперативного руху. Кооперативи були покликані забезпечити допомогу незаможним, зокрема захистити їх від лихварства, що набуло в краї масового характеру. Якщо селянин не сплачував з великими

■ Будинок страхової компанії «Дністер», яка відіграла велику роль у розвитку кооперативного руху на західноукраїнських землях.

■ Євген Олесницький – організатор кооперативного руху

відсотками боргу, лихвар відбирав у нього землю й продавав її з молотка.

Спочатку товариство «Просвіта», організоване наприкінці 1860-х років для масового поширення освіти й виховання національної свідомості, спробувало фінансувати кооперативні крамниці та кредитні спілки. Але воно не могло забезпечити потрібну кваліфіковану допомогу та організувати спеціалізовані кооперативи. Цю потребу взявся задовольнити інженер-архітектор **Василь Нагірний** (1847–1921) – піонер західноукраїнського кооперативного руху, котрий протягом десяти років вивчав досвід швейцарських кооперативів. У **1883 р.** він організував споживчий кооператив «**Народна торгівля**», що ставив собі за мету закуповувати й продавати великі партії продуктів, оминаючи посередників, а заощаджені гроші передавати селянам.

Кількість кооперативів швидко зростала. Зокрема, відомий галицький громадсько-політичний діяч **Євген Олесницький** (1860–1917) заснував у **1899 р.** товариство «**Сільський господар**», покликане навчати селян сучасних методів господарювання. Найчисленнішими серед кооперативів були кредитові спілки. Деякі з них виникли ще в 1870-х роках, проте лише в 1890-х роках вони отримали стабільну, добре відрегульовану основу. Ще одна важлива економічна установа з'явилася в **1895 р.** у Львові – страхова компанія «**Дністер**». Невдовзі вона мала більше ніж 200 тис. клієнтів.

5. Формування фабрично-заводської промисловості. Попри політику Відня і Будапешта об'єктивні тенденції європейського та світового розвитку не могли оминати Західну Україну. 1870–1890-ті роки стали періодом становлення фабрично-заводської промисловості в краї.

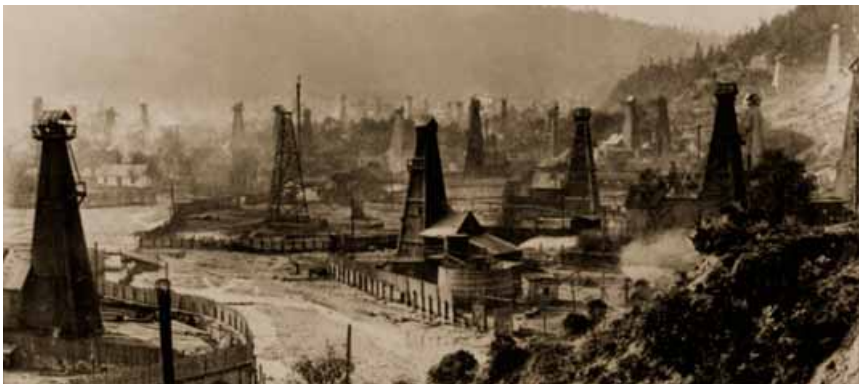
Наприкінці XIX ст. на західноукраїнських землях нараховувалося близько 220 середніх і великих промислових підприємств. Решта – майже 95% – залишалася дрібними (мали до п'яти осіб). На них працювало більше половини зайнятого в промисловості населення. Кожний сьомий працював на невеликому підприємстві, власником якого й був. На Галичину, у якій проживало 28% населення Австро-Угорщини, припадало лише 5,5% парових двигунів імперії.

Двигуни та інші машини концентрувалися на підприємствах центральних і західних регіонів імперії. Там уже на початку 1870-х років завершився промисловий переворот. У Західній Україні він затягнувся ще на 10–15 років.

Основною причиною промислового застою краю був імпорт фабрично-заводських виробів з більш розвинутих західних провінцій Австрії. На відміну від українських, новим підприємствам в австрійських районах надавалися значні податкові пільги. Західноукраїнська промисловість не могла витримати конкуренції дешевих товарів і почала занепадати. Особливо це стосувалося обробної промисловості: цукрової, текстильної, шкіряної, паперової, сірникової. Краще розвивалися ті галузі, які не мали конкуренції в імперії (борошномельна, спиртогорілчана, нафтова, лісопереробна, солеварна). Вони спеціалізувалися в основному на виробництві й первинній обробці сировини, яка потім вивозилася для подальшої переробки на Захід.

У 1870–1880-х роках найбільш розвинутим і технічно оснащеним було лісопильне виробництво. Причини цього полягали, з одного боку, у наявності величезних лісових масивів, з другого – у великому попиті на будівельні матеріали з дерева на Заході. Німецькі й австрійські підприємці кваліфіковано скуповували карпатські ліси й по-хижацьки винищували їх.

У ті ж роки під впливом збільшення попиту на нафтопродукти розвивався Дрогобицько-Бориславський нафтовий район. Почалося швидке переобладнання нафтовидобувної промисловості. Видобування нафти ручним способом, який у Прикарпатті панував ще в першій половині 1860-х років, відходило в минуле. З'являлася нова техніка. Канадські капіталісти у 1880-х роках уперше застосували в Галичині

■ Нафтопромисел «Інфанті». Кінець XIX ст. Борислав. Галичина.

вдосконалений метод буріння глибоких свердловин. Унаслідок використання бурильної техніки видобуток нафти зростав. У 1870-х роках її щорічно добували 20–30 тис. т, а в 1900 р. – понад 325 тис. т. Неперероблену нафту вивозили в Австрію, на місці її очищалося не більше як третину.

Великими у Східній Галичині, Закарпатті та в Північній Буковині були поклади кам'яної та кухонної солі. За 1860–1890-ті роки її видобуток зріс більш ніж удвічі. Західна Україна давала 64% видобутку солі в імперії. Незначні зміни відбулися в більшості галузей харчової промисловості. Цукрове виробництво під кінець століття занепало. Лише в середині 1890-х років почав працювати єдиний новий цукровий завод на Буковині.

У 1870–1880-х роках значне місце у промисловості Західної України займало видобування озокериту (гірського воску). Та через зменшення попиту на світовому ринку і відсталу техніку його видобуток падав.

У промисловості західноукраїнських земель переважав іноземний капітал – головним чином австрійський, німецький, англійський, французький, бельгійський. Він контролював найголовніші галузі, насамперед нафтову. За рахунок хижацької експлуатації природних багатств краю і визиску робітництва іноземні підприємці одержували небачені в інших країнах Європи прибутки.

Західноукраїнські землі дістали залізничне сполучення із Заходом: у 1861 р. залізничну колію проклали через Краків і Перемишль до Львова, через п'ять років – до Чернівців, а в 1880-х роках – через Стрий на Закарпаття. Згодом вона з'єднала Львів з українськими землями, що входили до складу Росії. З 1860 по 1890 р. протяжність залізниць збільшилася в 10,4 рази і досягла 2,7 тис. кілометрів. Проте залізничне будівництво, яке в Росії та країнах Заходу сприяло бурхливому розвитку важкої індустрії, на західноукраїнських землях лише незначною мірою вплинуло на розвиток виробництва промислової продукції, головним чином лісової і будівельних матеріалів. Натомість завдяки залізниці західний регіон України став легкодоступним джерелом сировини і ринком збуту для фабричної промисловості розвинутих західних провінцій монархії Габсбургів.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Економічна політика австрійської влади не найкращим чином позначалася на стані західноукраїнських земель. Вони залишалися сировинним придатком імперії.

Надзвичайно суперечливо проходив розвиток сільського господарства. Село було переобтяжене залишками кріпацтва. Звільнивши селянство від юридичної залежності поміщиків, уряд зробив усе, щоб землевласники змогли безболісно пристосуватися до нових ринкових умов. Аграрна реформа перетворилася в майже неприкрите, цинічне пограбування селянства. Панівне становище у краї залишилося за великими поміщиками. На долю селян випало малоземелля і безземелля, злидні і зuboжіння.

Разом з тим після реформи сільське господарство все ж стало прискорено капіталізуватися. Дедалі ширше використовувалася сільськогосподарська техніка, поглиблювалася спеціалізація районів. Намагаючись поліпшити становище селянства, інтелігенція очолила кооперативний рух, який став набувати масового характеру.

Недосконалі економічні відносини в краї викликали аграрне перенаселення, яке посилювалося демографічним бумом. Промисловість була не в змозі поглинути вільні робочі руки. Десятки тисяч селян мусили йти на заробітки в сусідні держави або навіть емігрувати в Америку.

Украї повільно відбувалося формування фабрично-заводського сектору економіки. Великих підприємств було дуже мало. Переважала середня, дрібна й кустарно-ремісничка промисловість. Промисловий переворот відбувся пізніше, ніж у центральних і західних регіонах імперії.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. В інтересах якої соціальної верстви проводилася селянська реформа в 1850-х роках? Доведіть свою думку фактами.
2. Представники яких національних груп переважали серед землевласників? Чому так склалося?
3. Що таке аграрне перенаселення? Чому воно виникло в Галичині?
4. Охарактеризуйте початок трудової еміграції із Західної України.
5. Яку роль відіграли кооперативи в економічному житті краю?
6. Чим пояснити повільне формування фабрично-заводської промисловості?
7. Якого типу підприємства переважали в промисловості краю?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Вісті з Бразилії. Уривок із статті з газети «Громадський голос» (1896)

Нужда галицька так надоїла нашим людям, що і в пекло не бояться йти, щоб лиш втекти від рідного краю...

Пішов голос про Бразилію. Незнаний це край, далекий, але народ не зважав, не роздумував довго: утекти з неволі – це одинока рада.

І почався гарячковий рух, гарячкова продажа ґрунтів і мандрівка до нової землі. Тисячі братів наших перенесли до Бразилії, а як їм там живеться, про це досі не мали ми докладної відомості... В одному листі від нашого чоловіка знаходимо ось які звістки про той край, котрий наші обаламучені люди вважають якимсь земним раєм...

Недавно приїхали люди з Галичини. Їх вислано на місце, віддалене на кілька миль від Курітіби, головного міста Парани. В цьому місці, однак, були скалисті гори, а на скалі, розуміється, хліб не родить...

З усієї Бразилії в одній Парані закладаються колонії рільничі; тут емігранти, що одержали землю, мають надію, що, може, хоч внукам їх буде ліпше, як в Галичині. В кожному іншому місці емігранти стають невільникими панів, що садять великі плантації кави...

Емігрантів вважають у Бразилії за худобу; жовніри бразильські б'ють і знущаються над ними дуже часто, а стати в їх обороні не можна...

Джерело: *Історія України. Хрестоматія.* – Ч. I. – С. 307.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що спричинило масову еміграцію із західноукраїнських земель?
2. На основі наведеного уривка охарактеризуйте життя за океаном переселенців з України.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1883 – почав працювати перший споживчий кооператив.
- 90-ті роки XIX ст. – початок масової еміграції із Західної України.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Жовнір** – солдат.
- **Страхова компанія** – фінансова установа, що створює за рахунок своїх клієнтів спеціальний фонд для покриття їхніх збитків від нещасних випадків.

§29

ОСНОВНІ ТЕЧІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ В 1850–1860-Х РОКАХ

ЗГАДАЙТЕ 1. Який вплив на національно-визвольний рух на західноукраїнських землях справила революція 1848–1849 рр. у Європі? 2. Як склалися під час революції українсько-польські та українсько-угорські відносини?

1. Суспільно-політичний рух після революції 1848–1849 рр.

Після революції в центрі суспільно-політичного життя Західної України стояло національне питання. Його складність полягала в тому, що зі своїми національними вимогами в

■ Коломия. Початок ХХ ст.

Галичині виступило не лише українське населення, але й польське. Австрійська влада використовувала українсько-польське протистояння. Коли після поразки революції в імперії почалося десятиліття реакційного правління, австрійці для утвердження своєї влади в Галичині оперлися на поляків. Намісником краю призначили польського графа Агенора Ґолуховського. Зміцнюючи австрійську владу, він разом з тим робив усе, щоб посилити тут польський вплив. Було відкинуто українські вимоги виділити Східну, українську, Галичину в окрему адміністративну область. Щоб налаштувати Відень проти українців, А. Ґолуховський постійно доповідав до австрійської столиці про їхні нібито проросійські настрої. За цього намісника припинила існувати Головна руська рада, а в 1859 р. було зроблено спробу перевести українську мову на латинську абетку.

Однак зміцнити імперію шляхом політичної реакції не вдалося. Слабкість імперії продемонстрували франко-італо-австрійська війна 1859 р. і австро-прусська війна 1866 р., у яких Австрія зазнала поразок. У війні 1859 р. головним переможцем вийшов П'ємонт – невелике королівство на півночі Італії, яке прагнуло до об'єднання всіх італійських земель в одній державі. З того часу привид П'ємонту не зникав з політичного небосхилу імперії. Своім «П'ємонтом» Галичину прагнули зробити і поляки, і українці.

У цій ситуації австрійський уряд мусив переглянути внутрішню політику. У 1867 р. за конституцією офіційно оголошено міжнаціональну рівноправність у школах, державних установах

і судах. І хоча в реальному житті до повної рівноправності було далеко, все ж конституційне її визначення стало досягненням, про яке в Російській імперії українці хіба що могли мріяти. В Австро-Угорській імперії вони не зазнавали тих національних утисків, які випали на долю їхніх наддніпрянських братів. Австро-Угорщина як конституційна монархія не могла відкрито переслідувати українське друковане слово і заборонити українські культурно-просвітницькі об'єднання.

Як позитивне зрушення слід оцінити й дозвіл частині українців брати участь у виборах (і бути обраними) до австрійського та угорського парламентів, галицького й буковинського сеймів. У Росії загальнодержавний парламент – Державна дума – з'явився у 1906 р., а українського не було до повалення російського самодержавства.

2. Москвофіли. Посилення позицій поляків у Галичині після поразки революції викликало розкол українського руху. Частина галицької інтелігенції, селянства, сільських і міських підприємців зневірилася в можливості захистити національні інтереси власними силами й почала шукати порятунку від колонізації в орієнтації на Російську імперію. Подібні настрої поширювалися і на Буковині та Закарпатті. У другій половині 1860-х років оформилася течія суспільно-політичного руху, яка отримала назву «москвофільство». Її представників приваблювала слов'янська схожість українців і росіян, вони вірили у прогресивну роль Росії в житті всього слов'янства. Москвофіли, як і російське самодержавство, не визнавали існування українського народу та його мови, пропагували ідею «єдиної, неподільної російської народності» від Карпат до Камчатки. Таке спрямування москвофілів цілком влаштувало Росію, і вона надавала їм таємну щедру фінансову та організаційну підтримку. На москвофільські позиції перейшла більшість старої української інтелігенції, зокрема Я. Головацький. На хвилі зростання антипольських настроїв популярність цієї течії росла, і на деякий час (у 1860–1880-х роках) московська орієнтація стала переважати в політичному і громадському житті західних українців.

Такі погляди поширилися не тільки серед інтелігенції, а й селянства. На селі охоче вірили чуткам про доброго російського царя, який скоро прийде й покарає поляків, роздасть поміщицькі землі селянам. Наївна віра в російського царя мала насамперед соціальний, а не національний вимір – подібні чутки поширювалися й серед чеських та болгарських селян.

У 1870 р. москвофіли заснували політичну організацію – Руську раду, яку самі вважали прямою наступницею Головної руської ради і єдиним представником усіх місцевих українців. Було створено потужну видавничу базу. У 1880-х роках видавали три газети в Галичині, по одній – на Буковині та Закарпатті. Крім того, москвофіли мали власні установи, товариства і науково-літературні збірники, через які пропагували свої ідеї. Вони зробили спробу створити й нав'язати українцям окреме «язичіє» – суміш з російської, української, польської та церковнослов'янської мов, яке подавали як «руську» мову.

Москвофіли започаткували видання серії популярних книжок для селян на штучному «язичіі» на різну тематику, розгорнули активну боротьбу з пияцтвом і створили товариство тверезості. Усе це мало важливе значення для підвищення культурно-освітнього рівня місцевого населення. Але в голови людей поряд із загальнолюдськими цінностями закладались ідеї, які спотворювали національну свідомість і не відповідали інтересам українського народу.

Незважаючи на тимчасове посилення москвофільської течії, традиції «Руської трійці» і революції 1848 р. продовжували жити в західноукраїнському суспільстві. Зростання національної свідомості відбувалося також під впливом українського руху Наддніпрянщини і поширення поезій Тараса Шевченка, творів інших письменників та політичних діячів Сходу України.

3. Розгортання руху народовців. Українська національна течія в суспільному русі Західної України, яка активізувалася на початку 1860-х років, проявилася в русі народовців. Серед них переважала молода українська інтелігенція. Одним з його керівників був **Володимир Шашкевич** (1839–1885), син лідера «Руської трійці». У розв'язанні внутрішніх проблем вони орієнтувалися не на російського царя, а на український народ, присвятили себе служінню йому, звідси й дістали свою назву. Народовці доводили, що українці – окремий народ, який займає територію від Кавказу до Карпат і гостро потребує захисту своїх національних і політичних прав. Народовство мало багато спільного з українофільством на східних українських землях. Воно виявлялося насамперед у прагненні підвищити культурно-освітній рівень і національну свідомість народу, захисті його мови, літератури. Народовці мали значну ідейну і матеріальну підтримку діячів національно-визвольного руху Наддніпрянської України. Вони пропагували твори

класиків нової української літератури Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Громадівці В. Антонович, П. Куліш і М. Драгоманов їздили в Галичину для встановлення особистих контактів з керівниками народовського руху й координації спільних дій. Ряди народовців поповнювала переважно молода світська інтелігенція – учителі та студенти. Поступово народовці стали провідною силою в українському таборі й відтіснили москвофілів на другорядні позиції.

Великим ударом по москвофільській течії став судовий процес проти її лідерів, звинувачених у державній зраді. Хоча підсудних і виправдали, проте слідство все ж виявило неприхильні сторони в діяльності москвофілів, зокрема їхні зв'язки з російським царизмом. З кінця 1880-х років загальний баланс сил між москвофільською і українофільською орієнтаціями остаточно змінився на користь останньої.

Діяльність народовців виявлялась у двох основних формах. Перша – це пропаганда національних і культурно-освітніх ідей у періодичних виданнях. Серед них особливо виділялися журнали «Вечорниця», «Нива», «Мета», «Русалка», «Правда». Із часом Галичина стала центром вільного українського слова для літераторів з Наддніпрянщини, зокрема Марка Вовчка, Л. Глібова, Панаса Мирного. Їхні твори й статті демонстрували високий художній рівень української літератури, давність і спільність національної культури різних українських земель, однаковість проблем, що стояли перед українцями Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій.

Іншою формою діяльності народовців стала пропаганда національних ідей через різні товариства, установи, гуртки,

культурно-освітні заклади тощо, які вони створювали. Народовці мали сильний вплив у студентських організаціях-громадах, які виникали і діяли за зразком Київської громади (перша така громада виникла у Львові в 1863 р.). З ініціативи народовців 1864 р. було

■ Народний дім у Львові. Сучасний вигляд. Найстаріша в Галичині культурно-освітня установа, створена 1849 р. Тут деякий час перебував театр «Руська бесіда», існувала бібліотека та музей.

засновано перший український професійний театр у Львові, репертуар якого складався переважно з вистав української тематики.

4. Заснування і діяльність культурно-освітнього товариства «Просвіта» і Літературно-наукового товариства ім. Шевченка. Мету сприяння піднесенню культурно-освітнього рівня народу поставило засноване **1868 р.** культурно-освітнє товариство «**Просвіта**». Воно розгорнуло активну діяльність як у містах, так і в селах. Наприкінці XIX ст. товариство мало у своєму розпорядженні 816 читалень та 19 їхніх філій. Через них до краєвих надбань української і світової літератури прилучилися тисячі й тисячі простих людей. Крім того, через такі заклади читачі ознайомлювалися з книжками про передові методи ведення сільського господарства й заняття домашніми промислами. «Просвіта» й заможні учасники національного руху фінансували діяльність кооперативних організацій. Особливо активно працювало львівське товариство «Просвіта», очолюване високоосвіченим фахівцем (закінчив Віденський і Сорбоннський університети) і успішним землевласником **Володиславом Федоровичем (1845–1917)**.

Непересічне значення для розвитку української мови й літератури мало створене **1873 р.** **Літературно-наукове товариство ім. Шевченка**. Згідно зі статутом, головною метою товариства повинен був стати розвиток української словесності. Тому на початку своєї діяльності товариство займалося перш за все культурно-просвітницькою роботою. Крім художньої літератури, товариство видавало українські журнали «Правда» і «Зоря». У **1892 р.** воно змінило назву на **Наукове товариство ім. Т. Шевченка**, оскільки на той час перетворилося на своєрідну академію наук, яка об'єднувала найкращі наукові сили національно-патріотичного спрямування. Ініціатива перетворення товариства ім. Т. Шевченка на наукове належала відомому наддніпрянському письменнику і громадському діячеві Олександрю Кониському.

У складі товариства існувало три секції: філологічна, історико-філософська і математично-природознавчо-лікарська. Найбільшою була історико-філософська секція, яка зібрала українських істориків, що зробили значний внесок в історію науки. Розквіт філологічної секції пов'язують з іменем Івана Франка, який довгий час нею керував.

Очолював Наукове товариство ім. Т. Шевченка в 1897–1913 рр. видатний український історик **Михайло Грушевський (1866–1934)**.

Учасники та учасниці з'їзду українського письменництва з нагоди 100-річчя виходу у світ «Енеїди» Івана Котляревського. Львів. Зліва направо: 1-й (нижній) ряд: Михайло Павлик, Євгенія Ярошинська, Наталя Кобринська, Ольга Кобилянська, Сильвестр Лепкий, Андрій Чайковський, Кость Паньківський. 2-й ряд: Іван Копач, Володимир Гнатюк, Осип Маковей, Михайло Грушевський, Іван Франко, Олександр Колесса, Богдан Лепкий. 3-й (верхній) ряд: Іван Петрушевич, Філарет Колесса, Осип Кишакевич, Іван Труш, Денис Лук'янович, Микола Івасюк.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

На початку 1860-х років у Західній Україні зароджується рух народовців, учасники якого поклалися на сили власного народу і відкидали москвофільство з його орієнтацією на Російську державу.

Із цього часу починається і чимдалі прискорюється переврваний у роки післяреволюційної реакції національно-визвольний рух. Різноманітна патріотична й просвітницька діяльність народовців сприяла вихованню національно-свідомих українців.

Щоб підняти освіту серед населення Галичини і протистояти москвофільській пропаганді, народовці заснували декілька періодичних видань, культурно-освітнє товариство «Просвіта», Літературно-наукове товариство ім. Шевченка (з 1892 р. – Наукове товариство ім. Т. Шевченка).

Діяльність народовців справила вирішальний вплив на перетворення західноукраїнського населення на згуртовану, об'єднану спільною ідеєю власної державності націю.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому полягала принципова відмінність у позиціях народовців і москвофілів?
2. Охарактеризуйте форми та наслідки діяльності народовців.
3. З'ясуйте роль «Просвіти» в суспільно-політичному русі.
4. Яке значення в житті Західної України відіграло Літературно-наукове товариство ім. Шевченка?
5. Що спільного й особливого було в розвитку національно-визвольного руху Наддніпрянщини і Західної України?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Про роль Тараса Шевченка в національному відродженні Західної України

Завдяки Шевченкові свобода почала говорити також по-українському. Одним з найбільш імпульсивних досягнень українського відродження була, без сумніву, рецепція (запозичення й пристосування. – Авт.) православного «східняка» «західнячкою» і «уніатською» Галичиною, для якої він став національним пророком. Галичина використала культурну продукцію «Великої України» у своєму відродженні вартості української культури супроти польської, з якою треба конкурувати в обставинах асиміляційних процесів... Можна сумніватися, чи сама Галичина вистояла б у змаганні з поляками за національну приналежність етнічних українців без культурної допомоги сходу, без концепції історії, яка давала їм «Велику Україну» як центр національної території і основу її історії (Козаччина, змагання з татарами і турками).

Джерело: Шпорлюк Роман. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – К.: Знання, 1991. – С. 165.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Чому православний «східняк» Т. Шевченко став національним пророком не лише Наддніпрянщини, а й Західної України, де панувала греко-католицька церква?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 60-ті роки XIX ст. – зародження руху народовців та москвофілів.
- 1868 – початок діяльності товариства «Просвіта».
- 1873 – створення Літературно-наукового товариства ім. Шевченка (з 1892 р. – Наукове товариство ім. Т. Шевченка).

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Слов'янофіли** (слов'янолюби) – прихильники керівної ролі Росії в слов'янському світі.

ЗГАДАЙТЕ Яку роль у житті західноукраїнського суспільства відіграли народовці?

1. Діяльність галицьких народовців. Починаючи з 1870-х років у визвольну боротьбу включається нове покоління, яке було патріотично налаштоване і прагнуло рішучих дій.

Як уже вказувалося, народовці поступово відтіснили на другорядні позиції москвофілів. Цей злам припав на рубіж 1870–1880-х років. Важливим етапом діяльності народовців стало видання політичних часописів. З 1879 р. видавалася газета для селян «Батьківщина». Наступного року у Львові почала виходити щоденна газета «Діло» (існувала до 1939 р.). Популярності набув літературно-науковий часопис «Зоря».

Провідну роль у становленні цих видань відіграв відомий громадський діяч, публіцист і літератор **Володимир Барвінський** (1850–1883). За його ініціативою 30 листопада 1880 р. у Львові було проведено українське народне віче за участю двох тисяч селян, що стало першою спробою поєднання народовського руху із широкими народними масами.

1885 р. народовці створили свій керівний орган – **Народну раду**. Очолив її вчитель гімназії **Юліан Романчук** (1842–1932). Восени Рада видала першу відозву до українців Галичини і свій статут. У статуті Народної ради проголошувалася мета організації – розвиток народу, захист його прав і поширення українських інтересів у всіх політичних, культурних, суспільних і економічних відносинах. Фактично Народна рада ставила перед собою завдання продовжити справу Головної руської ради. Вона стала прообразом політичної партії.

2. Рух народовців на Буковині та Закарпатті. Процес зміцнення українського руху проходив на Буковині та Закарпатті складніше,

- **Юрій Федькович** – керівник «буковинської трійці» стояв біля витоків української літератури Буковини. Написав близько 400 поетичних і 60 прозових творів.

1

2

- 1. Григорій Воробкевич – священник-письменник, автор історичних дум та ліричних поезій.
- 2. Юліан Романчук – політичний провідник галицьких українців, визначний громадський та культурно-освітній діяч.

ніж у Галичині. В адміністративному центрі Буковини – Чернівцях – приблизно третину населення становили євреї, а половина його мешканців розмовляла німецькою мовою. Початок національного відродження на Буковині припав на 1860-ті роки.

Перші національні організації мали москвофільське спрямування. Буковинські освічені українці перейшли на посправжньому національні позиції під впливом появи народовської течії в Галичині. Завдяки народовцям у краї почали поширюватися поезії Т. Шевченка. Поширення Шевченкового слова привело до появи «буковинської трійці» – **Юрія Федьковича (1834–1888)** та **братів Сидора (1836–1903) і Григорія (1838–1884) Воробкевичів**, зачинателів української літератури на Буковині.

Ситуацію на краще різко змінило відкриття в **Чернівцях у 1875 р. університету**. Частина викладачів складала галицькі українці, які стали провідниками національної ідеї. У 1885 р. Ю. Федькович почав редагувати українську газету «Буковина». З кінця XIX ст. буковинське політичне життя розвивалося вже одноставно з галицьким.

У національному русі в Закарпатті панувала москвофільська течія. Як і в Галичині, перемога москвофільської течії була результатом посилення національного гноблення. Сильний угорський тиск змушував закарпатських українців шукати

допомоги ззовні. Перемога російського війська над революційними угорськими частинами в 1849 р. напштовхнула на думку, що ця допомога може прийти з Петербурга.

Усвідомлення марності подібних сподівань мало наслідком посилення і в Закарпатті позицій народовців. У 1880-х роках народовський рух у цьому краї був пов'язаний з діяльністю педагога **Василя Чопея** (1856–1935). Він упорядкував підручники для народних шкіл Закарпаття, серед них українські читанки, склав українсько-угорський словник, у суперечках з москвофілами доводив незалежність української мови.

Письменник і етнограф **Юрій Жаткович** (1855–1920) досліджував побут закарпатських українців, вивчав історію української літератури, публікував твори Марка Вовчка, І. Франка. З кінця 1890-х років у культурно-національне життя українців Закарпаття активно включилися **Августин Волошин** (1874–1945) та **Гіядор Стрипський** (1875–1949).

3. Радикальний рух у Галичині. У середині 1870-х років у Галичині з'явилася молода інтелігенція, яка стала критично оцінювати діяльність як москвофілів, так і народовців та прагнула надати українському рухові більш революційного характеру. Під впливом М. Драгоманова молоді українські політичні діячі **Іван Франко** (1856–1916), **Михайло Павлик** (1853–1915), **Остап Терлецький** (1850–1902) та інші звертаються до ідей соціалізму.

В українському русі виникає ще одна, так звана радикальна течія. Її появу на політичній арені знаменував перший львівський судовий процес проти українських радикалів (Франка та його товаришів) 1877–1878 рр.

■ Михайло Павлик – один з лідерів руху радикалів.

Радикали видавали декілька газет та журналів, вели пропагандистську роботу серед робітників і селян. Вони прагнули посилити вплив у громадських читальнях «Просвіти» і намагалися їх перетворення на свої осередки. В окремих повітах під їхнім керівництвом працювало по декілька десятків читалень. Радикали критичували існуючий лад, москвофілів і народовців, прагнули захищати інтереси простих галичан у конкретних справах.

■ Львівський університет. Сучасний вигляд.

4. Українське питання в міжнародній політиці кінця 80-х років XIX ст. «Нова ера». Національно-визвольний рух у Західній Україні розвивався не лише під впливом внутрішніх причин. Наприкінці 1880-х років на нього справив значний вплив зовнішньополітичний чинник.

Тоді різко загострилися відносини між Австро-Угорщиною і Росією. Дві імперії ніяк не могли поділити сфери впливу на Балканах. Назрівала війна, у якій на боці Австро-Угорщини готувалася виступити Німеччина. Прагнучи ослабити Російську імперію, німецькі політики висунули план утворення після перемоги над нею Київського королівства, у склад якого увійшла б Наддніпрянська Україна.

План зацікавив Австро-Угорщину, яка сподівалася встановити над російською частиною України свій контроль. Коли про німецький план і наміри Австро-Угорщини стало відомо в Києві, вони викликали інтерес у так званих австрофілів на чолі з В. Антоновичем і О. Кониським, діячами Київської громади. Громадівці готові були підтримати німецький проєкт в обмін на визнання національно-культурних прав українців Галичини, яку сприймали як «український П'ємонт». У Західній Україні послідовним поборником цього проєкту був відомий громадсько-політичний діяч **Олександр Барвінський** (1847–1927). На шляху реалізації побажань австрофілів стояли

1. Олександр Барвінський – політик, історик, педагог, один із перших патріотів Соборної України в Галичині.
2. Михайло Грушевський – визначний науковець, один з лідерів українського національно-визвольного руху.

галицькі поляки, але під тиском австрійців вони в 1890 р. пішли на поступки.

Суть поступок полягала у визнанні галицьких українців окремим народом. У відповідь на лояльність українців до австрійської влади остання мала з однаковою прихильністю ставитися як до поляків, так і до українців. Передбачалося надати українцям певну кількість місць в Австрійському парламенті та Галицькому сеймі, відкрити три українські гімназії, збільшити кількість українських кафедр у Львівському університеті та інші поступки.

Після цього було проголошено «нову еру» у відносинах народовців з урядом і польською шляхтою. У 1892 р. народовці оприлюднили свою першу програму, у якій ставили за мету зміцнення існуючого ладу через надання українцям певних поступок. «Нова ера» тривала недовго. Невдоволені діями одна одної, сторони відмовилися від «новоєрівської» політики вже в 1894 р. Тільки частину передбачених в угоді заходів було виконано.

Так, пожвавилася робота українських представників у Галицькому сеймі та Австрійському парламенті. Рішучим захисником українських інтересів виступив у цих виборних органах О. Барвінський, який в австрійський парламент потрапив у 1891 р., а в Галицький сейм – у 1894 р. Було відкрито у Львівському університеті кафедру історії України. За рекомендацією В. Антоновича посаду завідувача цієї кафедри зайняв М. Грушевський.

Молодий і талановитий історик, він у 1890 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, а через декілька років став відомий своїми дослідженнями з історії України. У 1894 р. молодого магістра призначили професором до Львівського університету. У 1897 р. М. Грушевський очолив Наукове товариство ім. Т. Шевченка, а вже у 1898 р. у Львові вийшов перший том його десяти томної «Історії України-Руси», яка й по сьогодні залишається найґрунтовнішим дослідженням української історії.

Опинившись в Галичині, М. Грушевський дуже швидко зорієнтувався в політичній ситуації і включився в активну громадсько-політичну діяльність. Його зусилля спрямовувалися на згуртування всіх учасників національно-визвольного руху краю.

5. Польський і єврейський рухи в Галичині. Ці рухи були помітним явищем суспільно-політичного життя. Польський рух розгорнувся відразу після зникнення з карти Європи Речі Посполитої. Значна частина польської громади західноукраїнських земель прагнула відновити свою державу. Але її потенціальні можливості істотно підривала відсутність підтримки українців, які мали зовсім інший погляд на майбутнє краю.

У другій половині XIX ст. польський рух у Галичині продемонстрував революційну активність під час антиросійського повстання 1863–1864 рр. Галичина стала тоді базою для формування збройних загонів, які поспішали на допомогу Варшаві, а також тереном збору матеріальних засобів для повстанців.

У інший час польські активісти покладали надії на еволюційні зміни. Вони сподівалися через співробітництво із центральною владою домогтися права на автономію, яку розглядали як важливий крок до відтворення повнокровної держави. І на цьому шляху досягли певних успіхів. Принаймні саме в руках поляків опинилися всі основні важелі управління в Галичині. Вони швидко розбудовували свою систему освітніх, культурних і господарських організацій.

Як уже йшлося, у час «нової ери» віденський уряд змінив тактику сприяння виключно полякам і спробував опертися й на українців. Зрив «новоєрівської» угоди мав наслідком зростання напруженості в польсько-українських відносинах.

Євреї, на відміну від українців і поляків, не мали в Західній Україні державницьких устремлінь. Серед них були сильні позиції сіоністів та прихильників асиміляції. Перші ідеал вбачали в утворенні Єврейської держави в Палестині чи Уганді.

Головною їхньою метою у Прикарпатті була боротьба за збереження національної ідентичності. Другі намагалися забезпечити прилаштування до території проживання так, щоб воно було максимально комфортним.

Становленню єврейського суспільного руху сприяла революція 1848 р. Євреї взяли участь у революційних виступах по всій Галичині. Значного успіху вони досягли на виборах до місцевих органів влади і святкували перемогу в Тернополі, Бродях, Станіславі, Коломиї, Перемишлі, Дрогобичі, де отримали більшість місць у магістратах. Їм вдалося провести декілька депутатів і до віденського парламенту. Певні здобутки у єврейської громади були і під час загальноімперських та місцевих виборів уже за Австро-Угорщини.

Істотне позбавлення національного єврейського руху припало на 80–90-ті роки XIX ст. У 1893 р. засновано «Єврейську національну партію Галичини». Формувалися й поширювалися організації, які пропагували сіонізм. Паралельно йшов процес зміцнення єврейського робітничого руху. У 1897 р. на конгресі Польської соціал-демократичної партії Галичини в Перемишлі висунули ідею самостійної єврейської робітничої партії. Більшість керівників ПСДП Галичини виступили проти. Однак створення у тому самому році у Вільнюсі Загального єврейського робітничого союзу («Бунд») надало подальший імпульс цій ідеї, і її було реалізовано.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

У 1870–1890-х роках у боротьбі з москвофілами за розум і серця західних українців перемогли народовці. Але їхня зосередженість переважно на культурницьких справах уже не відповідала вимогам часу. В українському русі з'являється та набирає сили радикальна течія. Радикали не погоджувалися на обмеження діяльності рамками культурно-освітньої роботи. Вони прагнули надати українському руху політичного характеру.

Як і в попередні історичні періоди, суспільно-політичний рух в Україні в останні десятиліття XIX ст. був результатом взаємодії внутрішніх і міжнародних чинників. Наприкінці 1880-х років українське питання, тобто питання майбутнього України, опинилося в полі зору політиків великих держав Європи. Назривала війна між Австро-Угорщиною і Росією. Німеччина, ймовірний союзник Австро-Угорщини, висунула ідею створення на відвоєваній у Росії Наддніпрянщині Київського королівства.

Напередодні війни Австрія прагнула завоювати симпатії всіх українців (як західних, так і східних), тому погодилася

на поступки українцям у національно-культурному житті. У Галичині почалася «нова ера» взаємин українців з поляками та австрійською владою. Вона справила помітний вплив на український національно-визвольний рух, стала його своєрідним катализатором.

Безпосереднім наслідком «нової ери» був приїзд до Львова М. Грушевського. Цей видатний учений і громадський діяч Наддніпрянщини своєю подвижницькою працею справив значний вплив на життя Галичини. Він не поривав зв'язків зі Східною Україною і став об'єднуючою ланкою визвольних рухів Наддніпрянщини і Західної України.

Таким чином, національно-визвольний рух у Галичині в другій половині XIX ст. розвивався по висхідній лінії і вступив у нову фазу, поставивши перед собою завдання боротьби за політичну незалежність України.

Повільніше національно-визвольний рух розвивався на Буковинських і закарпатських землях. Але якщо на Буковині політичне життя наприкінці XIX ст. усе ж піднялося до рівня галицького, то на Закарпатті процес формування національної самосвідомості затягнувся на триваліший час.

Помітним явищем суспільно-політичного життя краю були польський і єврейський рухи, які представляли інтереси двох чисельних національних спільнот Західної України. Їхня активність особливо посилилася наприкінці XIX ст.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте діяльність галицьких народоців у 1870–1890-х роках.
2. Які особливості мав визвольний рух на Буковині та Закарпатті?
3. Що таке «нова ера» в українсько-польських відносинах?
4. Охарактеризуйте наукову та політичну діяльність М. Грушевського в Галичині.
5. Які завдання ставили перед собою учасники радикального руху?
6. На якому з трьох етапів перебував у цей час національно-визвольний рух у Західній Україні?
7. Дайте оцінку польського і єврейського рухів у Галичині.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Із протесту галицьких українців проти гноблення закарпатських українців правлячими колами Угорщини

...В кількох північних комітатах Угорщини живе до 500 000 русинів. І походженням, і традицією історичною та літературною, і з погляду на тип етнографічний та на усну словесність вони – частина того

українсько-руського народу, що заселює східну частину Галичини і південну частину Росії, і в цілому числить сьогодні около 25 мільйонів душ. В XVI віці почали мадьяри витискати русинів, подібно як і інші немадьярські народності, з усіх важніших урядів, а з часом почалося й переслідування русинів...

...Мадьяри забороняють угорським русинам відбирати руські часописи з Галичини, навіть неполітичні, лиш літературні або призначені для дітей. А ось недавно бо, 6 мая с.р., угорське правительство в своїй великій гуманності заборонило спроваджувати і ширити в Угорщині видання львівської «Просвіти», про котру перед кількома роками сам цісар заявив, що се «дуже пожиточне товариство». Угорським русинам забороняють зноситися з галицькими, одбирають листи, писані до угорських русинів і т. д. Навіть в абсолютній Росії не робиться таких речей так явно, з таким цинізмом, а особливо з устами, повними грімких фраз про свободу, толеранцію і цивілізацію.

Щоб знищити всякі сліди Русі на Угорщині, наказав уряд переіменувати назви не лиш місцевостей, а й осіб, і то як імена, так і прозвіська на лад мадьярський...

Джерело: Журнал «Життє і слово» (Львів). – 1896. – № 1. – С. 1–9.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. На основі документа розкажіть про особливості національного руху на Закарпатті.
2. Чому наростання національного тиску призвело до посилення москвофільської течії?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1875 – заснування Чернівецького університету.
- 1885 – утворення Народної ради.
- 1897 – М. Грушевський очолив Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ).

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Кафедра** – структурна одиниця вищого навчального закладу.

§31

УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ГАЛИЧИНИ

ЗГАДАЙТЕ

1. Яку українську організацію вважають прообразом політичної партії?
2. Коли виник радикальний рух?
3. Які завдання ставили перед собою його учасники?

1

2

1. Іван Франко – «Тарас Шевченко західноукраїнських земель»: видатний письменник, громадський діяч, талановитий організатор і пропагандист у суспільно-політичному русі Прикарпаття. 2. Юліан Бачинський перший серед громадських діячів висунув і обґрунтував ідею здобуття Україною цілковитої політичної незалежності.

1. Виникнення і діяльність Радикальної партії. Розвиваючись по висхідній, національно-визвольний рух досяг нового рівня. Його учасники почали переходити від культурно-просвітницької до політичної діяльності. Вони дійшли висновку про важливість координації своїх зусиль у рамках організації (чи організацій) із чітко визначеною програмою боротьби. Унаслідок цього сформувалися перші в історії України політичні партії.

У 1890 р. завершилося оформлення в політичну партію радикалів. Це була перша українська політична партія – **Русько-Українська радикальна (РУРП)**. Партія прагнула до утвердження соціалізму, демократизації суспільного життя, використання здобутків культури й науки для піднесення національної свідомості й почуття солідарності серед українців. Політичне майбутнє Західної України радикали вбачали в перебудові внутрішнього життя Австро-Угорщини на засадах, як про це зазначалося у програмі, «правдивого автономізму, котрий би бачив силу монархії в якнайкращім культурнім і національнім розвою провінцій і народностей». Одним із засновників і керівників цієї партії був Іван Франко.

2. Проголошення ідеї політичної незалежності України.

Питання про автономію як програмну мету РУРП викликало в партії гостру дискусію. Так звані «молодші» радикали (Юліан Бачинський (1870–1940), В'ячеслав Будзиновський

■ Сторінка з брошури
«Україна irredenta».

(1868–1935), Олександр Колесса (1867–1945) та ін.) висловили незгоду із цим положенням. Кінцевою метою політичної діяльності партії вони вважали державну самостійність України, а автономію у складі перебудованої на федеративних засадах Австро-Угорщини – лише першим етапом на шляху до цієї мети. Ця ідея одержала в партії широку підтримку. У 1895 р. програма РУРП була доповнена окремим пунктом про те, що утвердження соціалістичних ідеалів можливе лише за цілковитої політичної самостійності українського народу. Самостійність – стратегічна мета партії.

Через рік один з «молодших» радикалів Юліан Бачинський опублікував брошуру «**Україна irredenta**» («**Україна уярмлена**»), у якій доводив історичну необхідність здобуття Україною повної політичної незалежності. Ця брошура відіграла важливу роль у розвитку національної самосвідомості й національно-визвольного руху як на західноукраїнських землях, так і на Наддніпрянщині. На підтримку ідеї самостійної України виступив І. Франко.

Поступово ця ідея стала пануючою в західноукраїнському національно-визвольному русі. Усі українські національні партії Західної України в подальшому стояли на самостійницьких позиціях.

3. Утворення Української національної демократичної партії (УНДП). Наприкінці 1890-х років у Галичині відбувалося зближення частини народовців, незадоволених «новоєрівськими» компромісами своїх товаришів, з тим крилом радикальної партії, яке дедалі більше відмовлялося від соціалістичної ідеології на користь національної ідеї. За сприяння М. Грушевського, який став шанованим і авторитетним в обох політичних течіях, формування нової партії прискорилося. У 1899 р. було створено **Українську національну демократичну партію (УНДП)**. Ця партія поряд з іншими питаннями ставила й рішучі національні завдання – зміцнення почуття єдності з «російськими українцями», пробудження серед українців Закарпаття того самого національного духу, що й у

Галичині та на Буковині. Керівний орган партії – Народний комітет – виступив із закликом до українців боротися за незалежну Україну. УНДП швидко стала найчисельнішою політичною партією на західноукраїнських землях. За вплив на суспільство з нею могла до певної міри змагатися лише РУРП. Фактично в українському русі виникла двопартійна система.

4. Формування Української соціал-демократичної партії (УСДП). Наприкінці XIX ст. у Європі великого поширення набувають соціалістичні ідеї. Однією з найбільших і найавторитетніших у Європі була Австрійська соціал-демократична партія. Її складовою частиною стала соціал-демократична партія Галичини і Сілезії (промисловий район сучасної Польщі), утворена в 1892 р.

Із часом у середовищі австрійської соціал-демократії посилися настрої на користь перетворення партії на спілку автономних національних організацій. Поляки створили Польську соціал-демократичну партію. Але галицькі українці не ввійшли до неї і разом з лівими радикалами восени **1899 р.** оголосили створення **Української соціал-демократичної партії (УСДП).**

Як і австрійська соціал-демократія, УСДП відмовилася від ідеї диктатури пролетаріату, прагнула досягти соціалізму через реформи, легальні парламентські методи боротьби. Водночас лідери УСДП підкреслювали історичну необхідність побудови в перспективі незалежної соборної української держави, що, у свою чергу, зумовлювало потребу активізації виховної роботи серед українських робітників. У зв'язку із цим виник конфлікт між УСДП та польською соціал-демократією, керівники якої забороняли українським партійцям вести пропагандистську роботу серед галицьких робітників, уважаючи їх у своїй масі поляками.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ.

У 90-х роках XIX ст. національно-визвольний рух у Галичині піднявся на якісно новий щабель. Прискорився процес формування політичних партій. У 1890 р. було утворено Русько-українську радикальну партію. У 1899 р. завершилося формування Української національної демократичної і Української соціал-демократичної партій. Національно-визвольний рух став приходити до усвідомлення необхідності боротьби за власну незалежну державу. Еволюцію від автономізму до незалежності прискорила брошура Ю. Бачинського «Україна irredenta» і перехід на самостійницькі позиції Івана Франка.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Коли виникла перша українська політична партія – РУРП?
2. Розкажіть про еволюцію українського руху в Галичині від автономізму до самостійності.
3. Проаналізуйте обставини утворення УНДП.
4. Охарактеризуйте особливості утворення УСДП.
5. Чи є підстави говорити про переміщення наприкінці XIX ст. центру українського руху з Наддніпрянщини в Галичину?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. З Програми Русько-Української радикальної партії

Зваживши, що теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народу і інтелігенції такі, що обі наші старші партії – народовська і москалофільська, – при своїх основах і цілях, не в стані заспокоїти тих потреб, – ми, русько-українські радикали, порозумівшись приватно в днях 4 і 5 н. ст. жовтня 1890 р., виступаємо от-се яко нова партія під назвою Русько-Українська радикальна партія з ось якою програмою:

А. Програма максимальна

1) В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних.

2) В справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без ріжницьи пола, як найповнішого впливу на рішане всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, крайів, у справах, котрі тільки їй дотикають; уділення кождому народови можности якнайповнішого розвою культурного.

3) В справах культурних стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всего народу.

Джерело: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Т. 1. – Сучасність, 1983. – С. 9.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Які відмінності мала радикальна течія в суспільно-політичній мислі в порівнянні з москалофільською та народовською?

2. Газета галицьких соціал-демократів «Воля» (1 січня 1900 р.) про програмні засади УСДП

Наша програмна ціль ясна. Повна воля політична, самодержавність люду, демократія; перехід землі і фабрик на власність загалу, спільна господарка на користь загалу; визволення люду з темноти, доступ для кожного до науки, до світла...

Боротьба в ім'я ідеалів соціалізму проти гнобителів люду, се також боротьба за визволення національне. «На те, щоби єдність міжнародна пролетаріату розвилась вповні, треба щоби кожен народ був паном у своїй хаті».

...Ми змагаємо до того, щоби цілий народ український виборов собі національну волю та самостійність політичну; наша ціль – вільна держава українського народу, українська республіка.

...Ми далекі від національної ненависті до чужинців; ми є ворогами шовінізму... Любов до нашого народу зливається в нас в одно з любов'ю до всіх визискуваних, неволених і гноблених, до всіх тих, що разом з нами готові йти «на стрічу сонцю золотому»...

Джерело: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 55–56.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які завдання ставила перед собою УСДП у соціально-економічній сфері?
2. Як прагнули розв'язати українські соціал-демократи національне питання? Якою вони бачили Україну в майбутньому?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- **1890** – утворена перша українська політична партія (РУРП).
- **1896** – обґрунтування Ю. Бачинським ідеї самостійної Української держави в брошурі «Україна irredenta».
- **1899** – утворення нових політичних партій – УНДП та УСДП.

§32

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ І АВСТРІЙСЬКІЙ (АВСТРО-УГОРСЬКІЙ) ІМПЕРІЯХ У ХІХ СТ. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Практичне заняття пропонується провести у формі обговорення рефератів.

Матеріали для написання реферату.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Історик Роман Шпорлюк про хронологічні рамки й особливості ґрупої (культурницької) фази національного відродження в Західній Україні

...В Галичині друга фаза національного відродження почалася в 1830–1840-х роках, і дуже швидко вже в 1848–1849 рр. «наклалася» на неї фаза політична. ...Ця політизація значною мірою була наслідком революції 1848 р. у Відні – столиці Австрії...

Один з парадоксів українського відродження полягав у тому, що та частина України, яка на початковому етапі мала найкращі передумо-

ви для розвитку (мається на увазі підросійська Наддніпрянська Україна. – *Авт.*), не змогла їх розвинути через втручання царського уряду. Тим часом, одна з найвідсталіших земель (Галичина), завдяки власне зовнішнім стимулам (революції 1848 р. і демократизації Австрійської імперії. – *Авт.*), протягом декількох поколінь вийшла наперед, стаючи «українським П'ємонтом».

...Галичина використала культурну продукцію «Великої України» (Наддніпрянщини) у своєму відродженні, зокрема, в утвердженні вартості української культури супроти польської, з якою треба було конкурувати в обставинах асиміляційних процесів. Шевченко мав тут виняткове значення, ...внесок культурного фонду, витвореного на Сході, до національного потенціалу, яким користувалися західні українці, був величезний... Можна сумніватися, чи сама Галичина вистояла б у змаганні з поляками за національну приналежність етнічних українців без культурної допомоги сходу, без концепції історії, яка давала їм «Велику Україну» як центр національної території і основу її історії (Козаччина, боротьба з татарами і турками).

...Величезним досягненням, успіхом «української ідеї» є сам факт, що такі неподібні до себе території, з такими відмінностями в релігії, політичній історії, соціальній структурі, об'єдналися як Україна... Беручи до уваги перешкоди, які будівничі української нації мусили подолати на своєму шляху, їхній «винахід» (мається на увазі результат діяльності. – *Авт.*) заслуговує на респект.

Джерело: Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть // Україна. Наука і культура. Вип. 25. – К.: Знання, 1991. – С. 164–165.

2. Про взаємозв'язки національного руху Наддніпрянщини і Західної України

Успіхові національного руху в Галичині багато сприяли репресії щодо українства в Росії, що розпочалися в 60-х роках XIX ст. Представники російської України входять у жваві стосунки з галицькими діячами, особисто відвідують їх, надають їм моральну і матеріальну допомогу, стають діяльними співробітниками їхніх видань. Так, загальними силами діячів російської і австрійської України на території останньої виробляється літературна мова в застосуванні до всіх потреб життя – педагогічним, науковим, публіцистичним та адміністративним, розвивається література, преса, наукова діяльність, створюються і вдосконалюються засоби культурного, соціального і політичного розвитку народу і взагалі відбувається вся та національна робота, яка природно повинна була мати місце, але зовсім не допускалася в Росії.

...Так, утиснений в Росії, український рух безперервно продовжувався й розвивався в австрійській Галичині, нагромаджував тут засоби національного життя і, незважаючи на всі перепони,

протікав знову в російську Україну, живлячи тут національну самосвідомість, і даючи їй втілення у вигляді готових політико-соціальних ідеалів.

Джерело: *Українське питання. (Передруковано з видання «Украинский вопрос». Складено співробітниками журналу «Украинская жизнь». – М., 1917). – К., 1997. – С. 81–82.*

3. Історик Павло-Роберт Магочій про національно-визвольний рух у Західній Україні в 1849–1914 рр.

...З 1849 р. до початку Першої світової війни в 1914 р. ...український національний рух в Галичині пройшов другу, організаційну, і третю, політичну, стадії національного руху.

...Політичний розвиток відбився на національному русі у другій половині XIX ст. ...в боротьбі за досягнення кількох цілей: 1) поділу провінції на дві частини, кожна з власним сеймом, адміністрацією та органом управління освітою; 2) рівних прав української та польської мов у школах і громадському житті; 3) створення українського університету; 4) запровадження загального виборчого права. За винятком загального виборчого права, Українцям не вдалося досягти жодної з цих політичних цілей, ні у другій половині XIX ст., ні наприкінці, ні на початку XX ст.

Джерело: *Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. – Ужгород, 2012. – С. 424 – 438.*

4. Історик Орест Субтельний про Східну Україну як оплот українства

Українців Російської імперії, що відвідували Галичину..., незмінно вражав той поступ, який зробили їхні західні співвітчизники. В Києві все ще заборонялося публікувати книжки українською мовою, у Львові ж існували наукові товариства, школи, масові організації та кооперативи, газети політичних партій, парламентські представництва. У Російській Україні інтелігенція все ще гуртувалася в невеликі, зосереджені в містах громади, реалізуючи свої, часто туманні проекти, в Галичині ж та на Буковині вона, спираючись на недавніх вихідців із селянського середовища, працювала в тісному контакті з селянством у товариствах «Просвіта», кооперативах, політичних партіях. У діяльності західних українців чи не найбільший оптимізм вселяло те, що вони довели: сподівання щодо піднесення українського національного руху були не ілюзією ідеалістично настроєних інтелігентів, а чимось цілком здійсненим.

Джерело: *Субтельний Орест. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 293.*

Пропонуємо такий план реферату

1. Обґрунтувати хронологічні рамки другого і третього періодів визвольного руху в Західній Україні, порівняти періодизацію

визвольного руху на Наддніпрянщині й Західній Україні. Охарактеризувати причини розбіжностей.

2. Коротко охарактеризувати досягнення національно-визвольного руху в Західній Україні на культурницькому етапі його розвитку.

3. Показати вплив Наддніпрянської України на розвиток визвольного руху в Західній Україні.

4. Охарактеризувати основні прояви визвольного руху в Західній Україні на політичному етапі.

5. Дати відповідь на питання, що означає термін «український П'ємонт» і як Галичина у другій половині XIX – на початку XX ст. опинилася в авангарді українського визвольного руху.

6. Який вплив справила Галичина на розвиток визвольного руху на Наддніпрянщині?

7. Зробити узагальнення і дати відповідь на питання, які саме особливості характеризували культурницький та політичний етап визвольного руху в Західній Україні (у порівнянні з аналогічними процесами в Наддніпрянській Україні).

8. Скласти порівняльну таблицю розвитку українського руху в Російській і Австро-Угорській імперіях в XIX ст.

§33

НАШ КРАЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

ЗГАДАЙТЕ 1. *Що ви знаєте про історію вашого краю в першій половині XIX ст.?* 2. *Які події першої половини XIX ст. у вашому краї ви вважаєте найважливішими?* 3. *Що вам відомо про духовне й культурне життя в краї в першій половині XIX ст.?*

Підготуйтеся до практичного заняття, використовуючи запропоновані нижче завдання.

1. Особливості модернізації господарського і повсякденного життя. Продовжіть роботу з контурною картою. Позначте на ній міста та торговельно-промислові центри, що найшвидше росли в другій половині XIX ст.

На основі карти дайте характеристику модернізаційних процесів, що відбувалися на території краю.

Що вам відомо про адміністративно-територіальні реформи в 1860–1870-х роках? З'ясуйте, як вони позначилися на системі управління краю.

Проаналізуйте етнічний і соціальний склад мешканців регіону. Як на ньому позначилися економічні і, особливо, мігра-

■ Площа ринок в Снятині. Початок ХХ ст.

ційні процеси? Адже, як ви знаєте, останні торкнулися значної частини тогочасної України. Відбувався еміграційний відтік з багатьох районів. Водночас ще остаточно не завершився переселенський рух у південні степи. Не лише за рахунок місцевих мешканців формувалася армія найманих працівників на заводах і шахтах Донбасу. Що ви знаєте про рух населення у вашому краї? З'ясуйте, чи пов'язано це з історією вашого роду. Напишіть або підготуйте відповідну усну розповідь.

Проаналізуйте особливості економічного життя в регіоні. Позначте на контурній карті галузі промисловості та сільського господарства, що розвивалися в ньому.

Підготуйте розповідь про індустріалізацію в краї. Що ви знаєте про промисловий переворот, його вплив на життя краян?

Які зміни відбулися в сільському господарстві порівняно з дореформеними часами? Оцініть ці зміни, визначте їх позитивні й негативні сторони.

Істотні господарські зрушення другої половини ХІХ ст. суттєво вплинули на повсякденне життя значної частини українців. Покажіть відповідні зміни. Акцентуйте увагу на зростанні відмінностей у повсякденному житті різних верств місцевого населення.

2. Духовне життя й особливості розвитку культури.

Розкажіть про вірування, звичаї, традиції земляків у період, що розглядається. З'ясуйте, що в них залишилося незмінним, а що трансформувалося в умовах становлення індустріального суспільства.

У другій половині ХІХ ст. відбувалися помітні зрушення, пов'язані з використанням у побуті технічних досягнень і винаходів. Це особливо стосувалося міських жителів. Знайдіть

■ Площа ринок в Делятині. Початок ХХ ст.

дані з історії вашого міста, які засвідчують ці зміни. Складіть розповідь про архітектурні будівлі, що з'явилися тоді у вашому населеному пункті, про знаряддя праці, житло, одяг і господарські споруди.

Яким було суспільно-політичне життя краю у другій половині ХІХ ст.? Чи діяли у вашій місцевості громадські об'єднання, організації? З'ясуйте, до якої з течій суспільно-політичного руху вони належали. Назвіть відомих вам земляків – активних учасників цього руху.

Покажіть, як національно-визвольний рух, що зароджувався, міняв свідомість місцевого населення.

Як правило, у другій половині ХІХ ст. у більшості областей України відбувалися певні зрушення на краще в освіті й особливо помітні зміни в галузі науки та культури. Тому варто систематизувати дані про розвиток освіти, науки та культури у вашому краї. Хто з відомих діячів науки чи культури проживав у регіоні або був родом з нього?

Продовжте розповідь про ваш край у другій половині ХІХ ст., спираючись на твори художньої літератури, які ви вивчали на уроках або ж прочитали самостійно.

Якщо у вашому населеному пункті є краєзнавчий музей, побувайте в ньому перед уроком і підготуйте розповідь про життя краю в другій половині ХІХ ст., спираючись на побачене в ньому.

Характеризуючи особливості духовного та суспільного життя мешканців краю, порівняйте їх з аналогічними явищами та процесами на інших територіях України.

Складіть таблицю «Наука і культура в нашому краї в другій половині XIX ст.».

Наші земляки – діячі науки та культури	Галузі й чим вони займалися	Джерело, з якого ви про це дізналися

§34

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ

1. Економіка західноукраїнських земель. Економічне життя Західної України визначалося тим, що австрійська економічна політика в ній мала навіть більш яскраво виражений колоніальний характер, ніж російська в Східній Україні. Західноукраїнські землі остаточно перетворились у внутрішню колонію, стали ринком збуту товарів і доступним джерелом цінної промислової і сільськогосподарської сировини для метрополії. Усе це стримувало економічний прогрес. Певний розвиток отримали лише лісопереробне виробництво й нафтовидобування. Західна Україна залишалась аграрним краєм. У сільському та лісовому господарствах було задіяно 72 % населення, а в Закарпатті навіть 85 %. Панування великого поміщицького землеволодіння загострило земельний голод. Безземелля в умовах економічного застою стало причиною масової еміграції, переважно до Північної та Південної Америки, яка розпочалася в кінці XIX ст.

2. Піднесення національно-визвольного руху. Друга половина XIX ст. стала часом піднесення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. У суспільно-політичному русі там викристалізувалося кілька течій. Як реакція на польські утиски в 1860-х роках з'явилася й на певний час стала провідною течія москвофілів. Її представників приваблювала етнічна близькість українців і росіян, вони вірили у прогресивну роль Росії в житті слов'янства. Москвофіли, як і російське самодержавство, не визнавали українського народу та його мови, пропагували ідею «єдиної неподільної народності» від Карпат до Камчатки. Хоча москвофіли спиралися на таємну щедрю фінансову та організаційну підтримку Росії, їхній вплив у 1880–1890-х роках помітно зменшився. Набув ваги рух народовців, представники якого відстоювали ідею

самобутності українського народу, прагнули піднести його культурно-освітній рівень і національну свідомість. Діяльність народовців проявлялась у двох основних формах: перша – пропаганда національних і культурно-освітніх ідей у періодичних виданнях; друга – виконання цієї самої роботи через товариства, установи, гуртки, культурно-освітні заклади, які вони створювали. Метою надання освіченості народові ставило засноване в 1868 р. культурно-освітнє товариство «Просвіта», яке наприкінці 1890-х років мало у своєму розпорядженні 816 читалень та 19 їхніх філій. Непересічну роль у розвитку української мови й літератури відіграло створене 1873 р. Літературно-наукове товариство ім. Шевченка (з 1892 р. Наукове товариство), яке під керівництвом М. Грушевського перетворилося на своєрідну академію наук.

У середині 1870-х років у Галичині з'явилася молода інтелігенція, котра започаткувала радикальну течію. Діячі цього напрямку майбутнє України пов'язували із соціалізмом. У 1890 р. вони утворили першу українську політичну партію – Русько-українську радикальну партію (РУРП). Партія прагнула до утвердження ідеалів соціалізму, демократизації суспільного життя, використання здобутків культури й науки для піднесення національної свідомості й почуття солідарності серед українців, досягнення ними незалежності.

У 1899 р. народовці й молоді радикали під керівництвом І. Франка створили Українську національно-демократичну партію (УНДП). Ця партія, що швидко стала найчисленнішою та найвпливовішою на західноукраїнських землях, поряд із соціальними ставила й рішучі національні завдання – зміцнення почуття єдності з підросійськими українцями, пробудження національного духу на Закарпатті.

Діяли й інші політичні партії та організації. У цілому всі вони продовжували курс, започаткований або народовцями, або москвофілами. Але, як уже зазначалося, що далі, то більшу підтримку отримував перший із цих напрямів.

3. *Переміщення центру українського національно-визвольного руху з Наддніпрянщини в Західну Україну.* Національним рухом у другій половині XIX ст. було охоплено всі українські землі – наддніпрянські й західноукраїнські. Але розвивався він у Східній і Західній Україні з різною інтенсивністю. Останні десятиліття XIX ст. відзначено розширенням масштабів і прискоренням визрівання національно-визвольного руху західних українців (головним чином галичан) і відносно повільним зростанням українського визвольного руху в

Наддніпрянській Україні. І причина цього не в самих українцях, а в різних політичних режимах Російської і Австро-Угорської імперій.

Порівняно з російською частиною України, умови для національного згуртування західних українців виявилися сприятливішими. Австро-Угорщина була європейською країною і в ній діяли, хоч і з суттєвими обмеженнями, демократичні принципи організації суспільного життя. На відміну від Російської імперії, побудованої на самодержавницьких засадах, Австро-Угорська імперія була конституційною монархією із центральним і крайовим парламентами. До того ж національні утиски українці потерпали в цій державі не стільки від австрійської влади, скільки від поляків (у Східній Галичині), угорців (у Закарпатті) і румун (у Буковині).

Але, як і на Сході, український рух у Західній Україні починався з культурницької діяльності. У краї були великі надії на допомогу слов'янської Росії (москвофіли). Та вже на кінець XIX ст. Західна Україна пододала цю «хворобу зростання», і світ побачив сконсолідовану націю, готову у відстоюванні власних прав іти за своїми провідниками до кінця.

У визвольний рух на західноукраїнських землях у 1880-х роках прийшли радикали – молоде покоління діячів, яке було налаштоване вийти за рамки культурно-освітньої діяльності. Вони започаткували традиції політичної боротьби, у якій висувалися вимоги державності України. Приблизно на десять років раніше, ніж на Сході, у Західній Україні почали діяти національні політичні партії.

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Запитання на вибір однієї правильної відповіді

1. У другій половині XIX ст. значна частина західноукраїнських селян

- А Перебували в економічній залежності від поміщиків та священиків
- Б Були економічно самостійними господарями
- В Перебували в економічній залежності від поміщиків, шинкарів і крамарів

2. Про яке соціально-економічне явище йдеться в уривку з історичного джерела:

«Нужда галицька так надоїла нашим людям, що і в пекло не бояться йти, щоб лиш втекти від рідного краю... Пішов голос про Бразилію. Незнаний це край, далекий, але народ не зважає, не роздумував довго: утекти з неволі – це одинока рада?»

- А Промисловий переворот
- Б Кооперативний рух
- В Аграрний переворот
- Г Трудову еміграцію

3. Політичною організацією народовців Галичини у 1880-ті роки була

- А Руська рада
- Б Народна рада
- В Галицько-руська матиця

4. Громадська організація у Львові, створена шляхом переформатування літературного товариства у наукове, називалася

- А Собор руських учених
- Б Наукове товариство ім. Т. Шевченка
- В Товариство ім. М. Качковського

5. І. Франко та його однодумці у 1880-ті роки були

- А Народовцями
- Б Москвофілами
- В Радикалами

6. І. Франко і його соратники були лідерами

- А Руської ради
- Б Народної ради
- В Русько-Української радикальної партії

7. Провідною ідеєю брошури Ю. Бачинського «Україна irredenta» була

- А Федерація України та Росії
- Б Федерація України та Австро-Угорщини
- В Політична самостійність України

Дайте відповіді на запитання

1. Визначте початок трудової еміграції із Західної України. Назвіть її причини.
2. Яка роль кооператива в житті західноукраїнських земель?
3. Які чинники визначили проросійську орієнтацію частини еліти Західної України?
4. Яке значення мала діяльність культурно-освітнього товариства «Просвіта» і Літературно-наукового товариства ім. Шевченка?
5. Що нового в національно-визвольну боротьбу внесли діячі радикального руху в Галичині?
6. Розкажіть про утворення українських політичних партій Галичини.
7. Коли і хто вперше проголосив ідею політичної незалежності України?
8. Чи правильно стверджувати, що економічна політика Австро-Угорщини і Росії щодо України мала колоніальний характер? Свою відповідь обґрунтуйте.
9. Охарактеризуйте особливості соціально-економічного розвитку Західної України порівняно з Наддніпрянською.
10. Чим відрізнялося формування фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях від південних та східних областей України?
11. За поданими в таблиці питаннями порівняйте діяльність на західноукраїнських землях організацій москвофілів та народовців.

Москвофіли	Народовці
Час виникнення	
Основна мета	
Головні методи і форми діяльності	
Значення і подальша еволюція	

12. Які обставини викликали піднесення національно-визвольного руху в 1870–1890-х роках?
13. М. Грушевський писав: «В останнє десятиріччя XIX століття Галичина, незважаючи на власні досить важкі умови національного і економічного існування, стає центром українського руху і щодо українських земель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювались і вдосконалювались засоби культурного та політико-громадського відродження українського народу». Обґрунтуйте (чи заперечте) це судження.
14. З'ясуйте обставини, що спричинили переміщення центру українського національно-визвольного руху з Наддніпрянської України в Західну.
15. Що було спільного та відмінного в національно-визвольному русі Західної та Наддніпрянської України? Як можна пояснити розбіжності?

країнські землі
на початку ХХ ст.

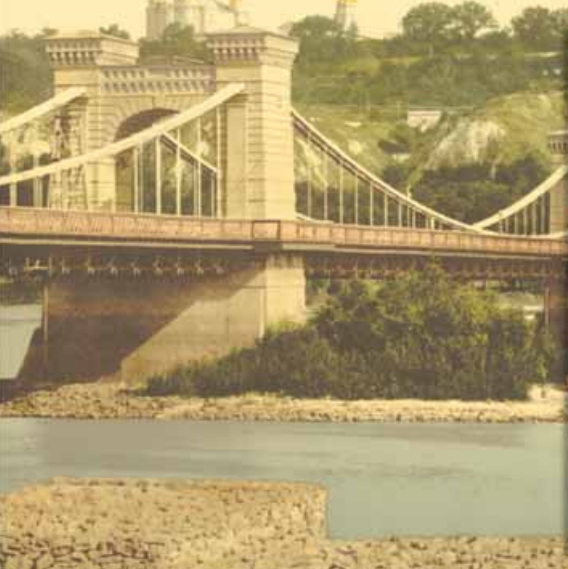
§35–36

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НАДДНІПРЯНЩИНИ У 1900–1914 РР.

ЗГАДАЙТЕ 1. Які галузі промисловості Наддніпрянської України розвивалися у другій половині ХІХ ст. успішно, а які – ні й чому? 2. Яке місце у структурі економіки Російської імперії у другій половині ХІХ ст. займало господарство України? 3. Що ви знаєте про особливості розвитку сільського господарства України після реформи 1861 р.?

1. Особливості розвитку Наддніпрянської України. Початок ХХ ст. відзначено прискоренням процесу модернізації у світі. У Західній Європі і США завершувалася індустріалізація. Більшість населення вже жила в містах. Промисловість освоювала нові технології, на заводах з'явився конвеєр, почалася ера автомобілів і авіації. Швидко поширювалися телефон і радіо. У наукових уявленнях людей про навколишній світ відбувалася революція. Було створено теорію відносності, розроблено планетарну модель атома, відкрито рентгенівське випромінювання.

Разом з тим наростала соціальна активність населення. Назрілі суспільні суперечності розв'язувалися як за допомогою реформ, так і шляхом революційного насильства. Загострювалися відносини між великими державами, що наближало світ до світової війни. Колоніальна система вступила в період кризи. Політично залежні народи, зазнавши модернізаційних змін, шукали шляхи національного визволення.

Що ж до Наддніпрянської України, то на початку ХХ ст. вона ще не вийшла зі стадії аграрно-ремісничого суспільства і перебувала у стані переходу до індустріального господарства. Російська імперія помітно відставала від західних країн, які вже пройшли процес індустріалізації. Більшість її населення жила в сільській місцевості й була неписьменною. Але керівні верхи Росії розуміли, що від рівня розвитку важкої промисловості (видобуток вугілля, виплавка металів, машинобудування, шляхи сполучення тощо) залежить рівень її воєнного потенціалу і майбутнє *як імперії*. Імперія була змушена весь час *наздоганяти* Захід, тому той тип модернізації, який реалізувався в Росії, залишався *наздоганяючим*. Якщо нове (модерне) життя на Заході *виростало поступово* на основі тривалого розвитку всіх сфер життя (економіки, соціальних відносин, культури, політики, ідеології), то в Росії самодержавна влада насаджувала лише ті його елементи, які служили зміцненню імперії, прагнучи при цьому зберегти напівкріпосницьку політичну систему. Усі ці обставини позначилися й на становищі Наддніпрянської України, яка була вугільно-металургійною базою Російської імперії і межувала з Австро-Угорською імперією – потенційним противником Росії в майбутній світовій війні (див. карту на с. 251).

Прагнення правлячих верхів Російської імперії вести *дозовану модернізацію*, тобто бути в деяких сферах життя *модерними (європейськими, прогресивними)*, а в інших – *традиційними (і навіть реакційними)*, викликали загострення суперечностей

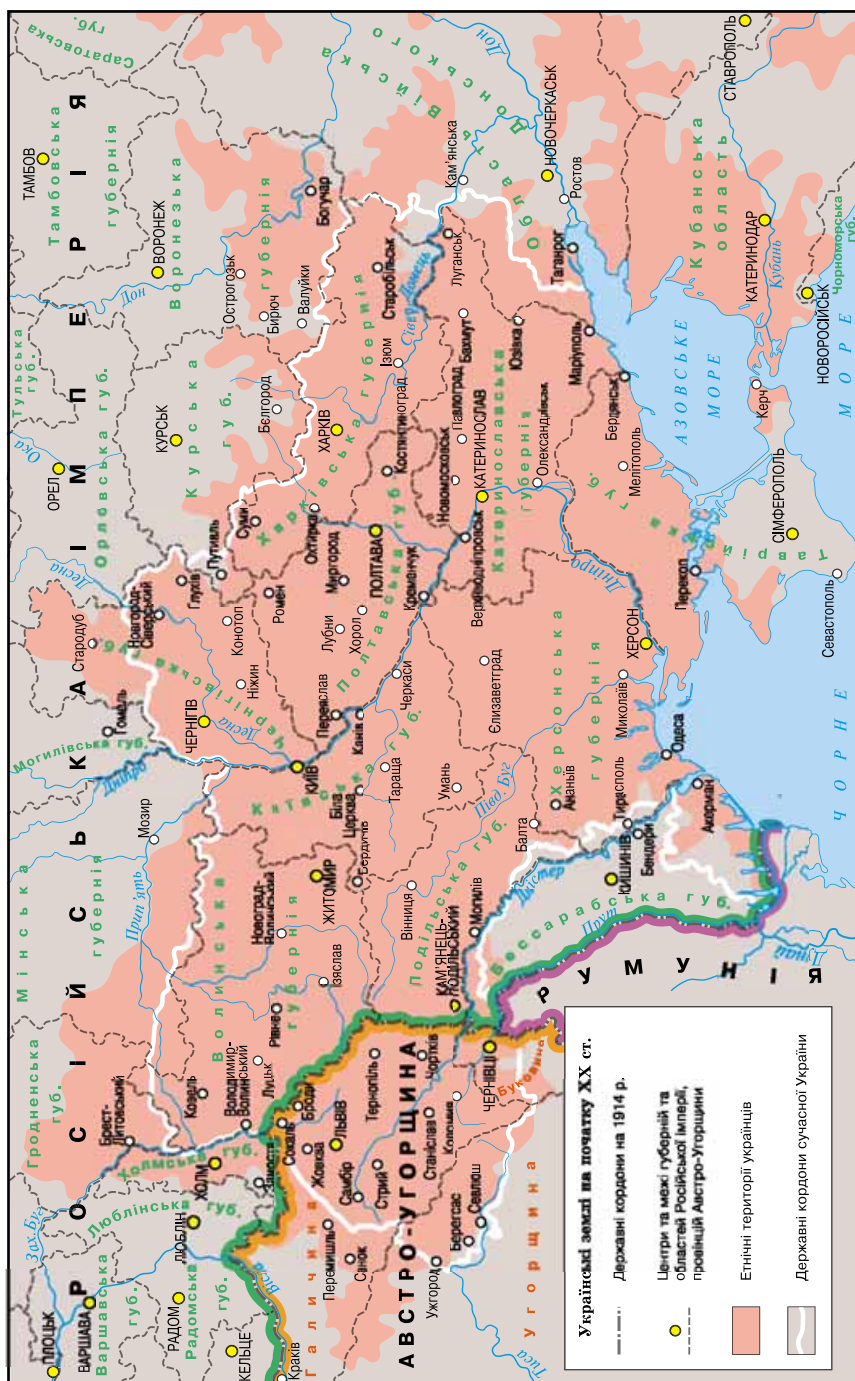

■ Модерна Одеса. Початок ХХ ст.

у суспільстві й, урешті, зумовили Першу російську революцію (1905–1907 рр.), а в 1917 р. – крах самодержавства і початок відродження незалежної Української держави.

2. Економічна криза початку ХХ ст. і продовження індустріальної модернізації Наддніпрянщини. Економічний розвиток у ринкових умовах відбувається циклічно. Промислове піднесення змінюється спадом, який через більш чи менш тривалу депресію (застій) переходить у нову фазу розвитку. Наприкінці ХІХ ст. почалася світова економічна криза, яка найбільш виразних форм набула в 1900–1903 рр. В Україні криза охопила найрозвинутіші галузі промисловості, зокрема металургійну й кам'яновугільну. Знижувалися ціни на залізо, чавун, металоконструкції, вугілля. Криза охопила частково й харчову промисловість, у тому числі й цукрову.

Світова криза супроводжувалася поглинанням слабких підприємств сильнішими і збільшенням великих. Відбувалася концентрація виробництва, яка в Україні досягла більших, навіть у порівнянні із західноєвропейськими країнами, масштабів. *Великі підприємства, як правило, належали групі осіб. Це були акціонерні товариства.* У таких об'єднаннях капітал ділився на паї (акції). Власники паїв (акціонери) одержували частку прибутку відповідно до розмірів своїх паїв (кількості акцій). Акціонерні товариства підготували появу монополій (у перекладі – «один продаю»).

■ Павлівський рафінадний завод на початку сезону. Суми. 1906 р.

Монополії почали створюватися наприкінці XIX – на початку XX ст. великими підприємцями і банкірами з метою подолати кризи перевиробництва, які систематично повторювалися в умовах вільної конкуренції.

Найпоширенішою формою монополій на початку XX ст. були *синдикати* – угоди самостійних власників підприємств про спільний продаж продукції через сумісно організовану систему збуту. Ще наприкінці XIX ст. виник цукровий синдикат. У 1902 р. був заснований синдикат металургійних підприємств «Продамет». У 1903 р. виник синдикат «Продаруд» (для продажу руди). Синдикат «Продвугілля» об'єднав 75 % видобутку вугілля в Донбасі.

Поява монополій справила суперечливий вплив на життя. З одного боку, вони послаблювали руйнівний вплив циклічних промислових криз. З другого боку, монополії часто штучно підтримували дефіцити на товари й підвищували ціни на них.

Економічну кризу 1900–1903 рр. замінила *депресія* (застійне становище), яка продовжувалася до 1909 р. Після депресії почалося бурхливе промислове піднесення, яке продовжувалося до початку Першої світової війни в 1914 р. Різко виріс попит на промислові товари. Це дало поштовх для подальшого розвитку важкої промисловості. У порівнянні з 1900 р., виробництво чавуну в 1913 р. збільшилося вдвічі, а добування вугілля – у 2,3 рази. Швидко розвивалася харчова промисловість, у т.ч. виробництво цукру, борошна, спирту.

Але істотних змін у *структурі промислового виробництва* не відбулося. Україна зберегла всі риси аграрно-сировинного

■ Робітники Павлівського заводу з подарунками від адміністрації. Початок XIX ст.

придатка центральних губерній Російської імперії. Майже половина загального обсягу промислової продукції України в 1913 р. вироблялася в гірничій, вугільній, металургійній і харчовій промисловості. Закріпилася ситуація, коли із центральних губерній Росії, де не вирощувалася бавовна і не добувалася залізна руда, везли для реалізації в Україну товари текстильної промисловості й машинобудування. Сировина для взуттєвої та інших галузей промисловості доставлялася з України в Росію, а звідти привозилося готове взуття, яке з великою вигодою для російських фабрикантів продавалося в Україні.

Ще в XIX ст. імперська політика ціноутворення створила ситуацію, коли вартість російських готових товарів була надзвичайно високою, у той час як ціни на українську сировину залишалися низькими. Унаслідок цього російські виробники готових товарів мали більші прибутки, ніж підприємства з виробництва вугілля, залізної руди та інших видів сировини.

■ **3. Українські підприємці-меценати.** Українців серед буржуазії було мало. До того ж тривалий час їх характеризували однобічно, представляли експлуататорами, яких цікавить лише зиск. Характерна назва однієї з п'єс М. Кропивницького «Глитай, або ж Павук» – були й такі. Але найкращі представники українських торговельно-промислових кіл чимало робили для забезпечення нормальних умов життя і праці своїх робітників, підтримували національну науку й культуру. Зокрема, у цій благородній справі виділялися цукрозаводчики.

1. Підприємець і меценат Іван Терещенко.
Кінець XIX ст. 2. Левко Симиренко. 1880 р.

Так, зі старовинного козацького роду походили підприємці Терещенки з Глухівщини. **Артем Терещенко** був власником багатьох цукрових заводів, у тому числі найбільшого в Україні у Хуторі-Михайлівському (нині Сумська область). Справу А. Терещенка продовжили сини – **Микола** і **Федір**. Микола Терещенко був відомий меценат, віддавав значні кошти на будівництво й утримання закладів освіти, культури, охорони здоров'я, матеріально допомагав діячам української культури. Так, лише на потреби відкритих у Києві школи та спеціалізованих класів, у яких діти з родин різних станів вивчали торгову справу, він у 1896 р. пожертвував 100 тис. крб. У цілому на благодійні цілі Терещенко віддавав мільйони карбованців.

Благочинністю славилася родина цукрозаводчиків Харитоненків, походженням із селян-чумаків. Зокрема, **Іван Харитоненко** (1820–1891) збудував і утримував дитячий сиротинець, будинок медичного факультету й студентський гуртожиток Харківського університету, церкву в рідному селі на Сумщині тощо.

Із козацького роду вийшли цукрозаводчики брати Платон і Василь Симиренки. Молодший з братів, Василь, протягом 40 років відраховував десяту частину прибутків на потреби української культури. На Черкащині він заснував один з кращих українських народних театрів. Після смерті мецената його маєток ціною близько 10 млн крб. перейшов згідно із заповітом «на культурні потреби» українського народу.

Старший брат **Платон Симиренко** (1821–1863) дружив з Т. Шевченком. У 1860 р. виділив кошти на видання «Коб-

заря», згодом активно розповсюджував серед дітей букварики, які склав Т. Шевченко. Захопившись садівництвом, він почав селекційну роботу, яку продовжив його син **Левко Смиренко (1855–1920)**. На Всеросійській виставці у 1890 р. Левко отримав найвищу премію і став офіційним «королем садівництва».

4. Сільське господарство. Незважаючи на успіхи в розвитку промисловості, типовим мешканцям України на початку ХХ ст., як і раніше, був селянин. У сільському господарстві було зайнято понад 80 % населення України. Більшу частину національного продукту України все ще виробляло сільське населення – на землі, а неміське – на заводах і фабриках. При цьому землеробство залишалося відсталим, ручна праця переважала, продуктивність була низькою, доходи селян – незначними. Освіта, книжка та газета дуже повільно проникали в село. Абсолютна більшість сільських жителів була неписьменною. На початку ХХ ст. селянське господарство залишалося значною мірою натуральним. Пересічний селянин прагнув, у разі можливості, обходитися без міської продукції. У його хаті взимку ткали полотно, з якого шили одяг; він сам або на його замовлення сусід виготовляв потрібний дерев'яний реманент, у сільській кузні – потрібні металеві товари. Селяни прагнули обходитися тим, що виробляли самі або виготовлялося в межах села. Будинки і господарські споруди нерідко будували без жодного цвяха.

Модернізація села стримувалася великим поміщицьким землеволодінням – залишком кріпосного минулого. Велике землеволодіння породжувало селянське малоземелля. Мільйони селянських господарств України перебували на межі розорення або перетворювалися на безземельні. Наявної землі для створення ефективного фермерського господарства у більшості селянських сімей не вистачало. Треба було йти в найми до поміщика, працювати там з ранку до ночі або орендувати в нього додаткову площу. Але, обробляючи орендовану (не свою) землю, селянин не турбувався про збереження її родючості.

Однак, долаючи перепони, модернізація все ж поширювалася й

■ Парова молотарка заводу братів Классенів. Олександрівськ. Такі машини дедалі частіше використовували в сільському господарстві України. Початок ХХ ст.

на сільське господарство. Зокрема, її проявом була диференціація (розшарування) селянства. Частина хліборобів зуміла пристосуватися до ринкових умов і досить успішно вела своє господарство, розширюючи його, скуповуючи землі поміщиків, що розорялися. Їхні господарства фермерського типу процвітали. Найбільшою і найвпливовішою ця група селян була в Степовій Україні. Саме в цих господарствах застосовувалася праця вільнонайманих робітників, упроваджувалася нова сільськогосподарська техніка, новинки агрономії, мінеральні й органічні добрива, забезпечувалося поступове нарощування валових зборів і врожайності сільськогосподарських культур.

Прикметою модернізації сільськогосподарського виробництва була спеціалізація окремих районів, яка на початку ХХ ст. посилилася. У Степовій Україні поміщики й заможні селяни намагалися щороку розширювати посіви зернових, а на Правобережжі (частково й на Лівобережжі) – технічних культур: цукрового буряку, картоплі, тютюну. Це давало змогу їм не лише покривати виробничі затрати, але й одержувати прибуток. Якщо поміщик-степовик займався виключно сільськогосподарським виробництвом, то правобережний, а нерідко й лівобережний поміщик, був ще й промисловцем. У правобережних і лівобережних маєтках багато будувалося цукрових, спиртових заводів та інших підприємств. Окремим поміщикам вдалося модернізувати свої маєтки, перетворивши їх на високопродуктивні господарства.

Провідну роль у сільському господарстві України відігравало вирощування зернових, особливо озимої пшениці. На початку ХХ ст. на українських землях збирали більше ніж 75 % загальноімперського врожаю цієї культури. Мільйони пудів зерна вивозили за кордон через морські порти на Чорному й Азовському морях. Україна на початку ХХ ст., як і раніше, залишалася «житницею Європи».

Важливим чинником модернізації сільського господарства була діяльність кооперативів.

Поява кооперативного руху стала відповіддю на нагальні потреби розвитку селянського господарства. Успішне його ведення в умовах ринку вимагало від селянина не лише важкої щоденної праці – від зорі до зорі, але й економічної кмітливості. Мало було щось виростити. Потрібно було ще й вигідно продати, щоб потім закупити сільськогосподарський реманент чи високоякісне елітне зерно для посіву, цвяхи, сірники і ще багато вкрай потрібного для життя в селі.

Селянський попит породжував і пропозицію. До сіл наїжджали цілі ватаги перекушників і торговців, які пропонували розв'язати селянські проблеми, готові були видати їм позику (кредит), допомогти покласти вільні гроші в банк. Часто всі ці послуги пропонував місцевий поміщик чи односельчанин, якому поталанило вибитися в багатії. Але майже в усіх випадках це були грабіжницькі операції, які підривали і без того слабе селянське господарство.

Частково вихід із цього глухого кута знайшли у створенні сільськогосподарських спілок – кооперативів. Цей шлях селянам підказала молода українська інтелігенція – вихідці з села, які добре знали проблеми і запити селянства й були щирими у прагненні допомогти їм. На початку ХХ ст. у Наддніпрянській Україні діяли сотні кооперативів.

Спілчанський рух зміцнив господарське становище багатьох українських селян, стримав процес їх розорення й перетворення в найманих робітників. Фінансова допомога, яку надавали кооперативи, дозволила багатьом селянам вистояти в боротьбі за землю.

Незважаючи на деякі успіхи землеробства, його величезні резерви використовувалися слабо: Україна залишалася краєм з технологічно відсталим сільським господарством, низькою ефективністю сільськогосподарського виробництва.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

У порівнянні з передовими країнами світу, індустріальна модернізація яких на рубежі ХІХ–ХХ ст. перебувала у стадії розпаду, Україна ще перебувала на початковому етапі. На становищі українського господарства в цей час негативно позначилась світова економічна криза. Порівняно з іншими країнами в Україні вона була глибшою і тривалішою. Великі промисловці й банкіри, прагнучи подолати кризу, почали утворювати об'єднання підприємств (монополії). Вони розділяли ринки збуту продукції, регулювали ціни, об'єднували дрібні фірми і закривали непродуктивні заводи та фабрики. Найпоширенішою формою монополій у початковий період їхнього існування стали синдикати.

Поява монополій неоднозначно впливала на виробництво і соціальну ситуацію в суспільстві. З одного боку, монополії пом'якшували руйнівну дію промислових криз. З другого – монополісти могли штучно підтримувати «голод» на ті чи інші товари і домагатися високих цін на свою продукцію, що негативно позначалося на життєвому рівні населення.

Не маючи сприятливих умов для розвитку, сільське господарство України, що ґрунтувалося головним чином на працелюбстві українських селян, все ж просувалося вперед. Перш за все, розширювалися площі під зерновими культурами та цукровим буряком. У господарствах заможних селян і деяких поміщиків дедалі частіше і в більших масштабах застосовувались сільськогосподарські машини. Пристосуванню селян до потреб модернізації сприяли кооперативні об'єднання і земства. Однак у цілому стан сільського господарства був незадовільним. Значна частина селян жила за межею бідності. Багато хто з них порятунок бачив у переселенні в інші райони імперії.

Модернізаційні процеси супроводжувалися розкладом соціальної структури аграрно-ремісничого суспільства і формуванням нових соціальних груп суспільства, характерних для індустріальної епохи. Умови бездержавності України позначилися на національному складі нових соціальних груп, які виникли в умовах промислового розвитку. Вони законсервували традиційні риси ментальності сільського населення, які «прив'язували» їх до землі. На заводи й фабрики йшли переселенці із Центральної Росії, яких гнала в Україну нужда і безземелля. Разом з тим модернізація сприяла втягненню в процес формування нових класів і соціальних груп місцевого населення, у тому числі українців.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які нові явища в розвитку країн Західної Європи з'явилися на початку ХХ ст.?
2. Дайте оцінку особливостям економічної кризи 1900–1903 рр. в Україні.
3. Що таке акціонерне товариство? Яку роль відіграли акціонерні товариства у виникненні монополій?
4. Які монополістичні об'єднання називаються синдикатами?
5. Як поява монополій вплинула на економічну та соціально-політичну ситуацію в країні?
6. Назвіть відомих вам українських підприємців-меценатів. Чим вони заслужили шану своїх співвітчизників?
7. Яке місце займало сільське господарство в економіці України на початку ХХ ст.?
8. Охарактеризуйте труднощі, що стояли на шляху розвитку сільського господарства України на початку ХХ ст.
9. Проаналізуйте витоки кооперативного руху в Наддніпрянській Україні та протидію йому імперського центру.

ДОКУМЕНТИ
ТА МАТЕРІАЛИСтруктура промислового виробництва
України 1912 р.

№ з/п	Галузь виробництва	Валова продукція (у %)
1	Гірнична, гірничозаводська, металургійна, видобування й обробка мінералів	45,9
2	Харчова промисловість	36,2
3	Обробка металів і виробництво машин	10,4
4	Обробка дерева	2,1
5	Хімічна промисловість	1,8
6	Текстильна промисловість	1,5
7	Інші галузі виробництва	2,1
	<i>Разом</i>	100,0

Джерело: Нестеренко А.А. *Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. – М., 1954. – С. 226.*

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які галузі й чому переважали в структурі промислового виробництва України?
2. Які життєво важливі галузі виробництва в Україні не були розвинуті й чому?
3. Якою, на ваш погляд, мала бути оптимальна структура промислового виробництва України? Чому вона не склалася?
4. Як позначилася на життєвому рівні населення України наведена в таблиці структура промислового виробництва?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1900–1903 – економічна криза в Україні.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Концентрація виробництва** – зосередження виробництва на певній території, у певному районі, в одному місці.

§37

ГОСПОДАРСТВО І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ
СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
НА ПОЧАТКУ XX СТ.

ЗГАДАЙТЕ 1. Яким був стан економіки Західної України в першій половині XIX ст.? 2. Які зміни відбулися в господарстві Західної України в другій половині XIX ст.? 3. Яким було матеріальне становище західноукраїнського населення в другій половині XIX ст.?

1. Становище Західної України на початку ХХ ст.

У 1900–1913 рр. принципових змін у соціально-економічному і політичному становищі західноукраїнських земель не сталося. Ці землі, як і в попередні десятиліття, залишалися відсталим аграрним краєм Австро-Угорської імперії. Як і раніше, Галичина і Буковина управлялися Австрією, а Закарпаття – Угорщиною. Ці землі були сировинними додатками індустріально розвинутих провінцій імперії і ринком збуту готової продукції.

У 1900 р. на території Західної України, Північної Буковини і Закарпаття проживало 5,7 млн осіб, з них близько 3 млн – у Східній Галичині, 270 тис. – у Північній Буковині і 343 тис. – на Закарпатті. На всіх цих територіях українці становили більшість – понад 3,6 млн, або 63 %. Але їх відсоток у населенні краю поступово зменшувався. Хоча протягом 1900–1910 рр. чисельність українців у Західній Україні збільшилася до 4,1 млн, його частка у всьому населенні зменшилася до 61,8 %. Причиною цього була масова трудова міграція, важке соціально-економічне становище і пов'язана з ним висока смертність, а також колонізація краю представниками інших етнічних груп.

Австро-Угорська імперія в ХІХ ст. пройшла певний етап політичної модернізації та її державний устрій передбачав деякі демократичні норми. Вона була конституційною монархією із центральним і крайовими парламентами. Основний закон проголошував рівність усіх народів у державі та їхнє право на збереження своєї національності й мови. Декларувалася свобода віри і сумління. Громадяни мали право на національні об'єднання, у тому числі й партії. Вони мали виборчі права. Дозволялося видавати рідною мовою книжки, газети, виступати в парламенті, сеймі, органах місцевого самоврядування, судах тощо. Усе це дуже контрастувало зі становищем українців у Наддніпрянській Україні. Якщо в Галичині в 1913 р. на державному утриманні діяло близько 3 тис. українських народних шкіл, то в Росії – жодної.

Але в дійсності не все було так, як передбачалося конституційними нормами. Існували закони, які обмежували права окремих соціальних і національних груп. У представницьких органах усіх рівнів (громадських і повітових радах, крайових сеймах Галичини і Буковини, імперському парламенті) забезпечувалася перевага найзаможніших соціальних верств. У Галичині це були поляки, на Буковині – румуни і німці, у Закарпатті – угорці. Вони й визначали мову, яка використовувалася в державних установах. У Галичині це була польська, на Буковині – переважно німецька, у Закарпатті – угорська.

■ Німецький Народний Дім у Чернівцях. Початок ХХ ст. Сучасний вигляд.

Наслідком бездержавного і пригнобленого становища була й відстала соціальна структура українського населення. У 1900 р. 94 % українців-галичан мешкали в сільській місцевості. На Буковині в 1910 р. 88 % усіх українців були зайняті в сільському господарстві, тільки 4 % – у промисловості й ремеслі і 3 % – у торгівлі й на транспорті. Лише 10 % українців були міськими жителями, у той час як поляків і євреїв у містах було набагато більше. Так, у Львові в 1910 р. поляки становили понад третину населення, на другому місці були євреї, а українці посідали третє місце.

Це свідчить, що Західна Україна перебувала на початковому етапі модернізації, а її українське населення залишалося, значною мірою, на рівні традиційних (домодерних) суспільних відносин.

2. **Промисловість.** Промисловість Західної України на початку ХХ ст. усе ще не вийшла з перехідної стадії від ремесла до фабрики.

Налічувалося близько 100 фабрично-заводських, переважно дрібних підприємств, де працювало 62–63 тис. робітників, зайнятих різними видами промислової діяльності. До фабрично-заводських підприємств, де використовували машини, належали нафтова, соледобувна і солеварна, лісова, шкіряна тощо. Ще 240 тис. робітників працювали в кустарних промислах, у маленьких ремісничих майстернях, удома. Це швейні, взуттєві й килимарні промисли, цегельні заводи, бетонне, гіпсове й скляне виробництво.

■ Нафтові свердловини (шиби) у районі Мражинці. Початок ХХ ст.

Технічна модернізація охопила перш за все нафтову промисловість. На межі ХІХ–ХХ ст. в Галичині почався новий період в історії нафтодобування. Старі малопродуктивні шахтні криниці були остаточно ліквідовані. Натомість бурилися свердловини глибиною до 1000 метрів і більше. Завершився переворот у технічному устаткуванні. Нафтодобувна галузь Галичини на початку ХХ ст. була єдиною, яка мала загальноімперське значення. Видобуток нафти збільшився. В українському Прикарпатті видобувалося 5 % її світового об'єму. За обсягом нафтодобування маленька Галичина поступалася лише величезним Російській імперії і Сполученим Штатам Америки. Але інженерно-технічними працівниками, менеджерами і кваліфікованими робітниками на нафтових промислах були іноземці. Робітники з місцевих були зайняті на допоміжних і підсобних роботах. Умови праці українців були нестерпними. Як писав один з польських громадських діячів того часу, центр нафтодобування Борислав представляв собою «галицьке пекло... образ нужди, визиску і беззаконня». Тяжкі соціальні умови в Бориславі Іван Франко змалював у повісті «Борислав сміється».

Нафтова промисловість повністю належала іноземцям. Іноземний капітал приваблювала дешева робоча сила і багата сировина. Місцевому капіталу належало лише 12 % ринку нафти. Але переробка нафти відбувалася за межами Галичини. Головним чином там само вона й реалізувалася, там залишалися і головні прибутки.

Друге місце після нафтодобувної промисловості посідала деревообробна промисловість. Галичина була також одним з основних експортерів лісу на європейські ринки.

Розвиток промисловості позначився і на інтенсивному будівництві залізниць. Напередодні Першої світової війни мережа залізниць у Західній Україні була у півтора раза гущішою, ніж на Наддніпрянщині.

Світова економічна криза початку ХХ ст. охопила й Західну Україну, особливо нафтодобувну промисловість. Спад виробництва викликав об'єднання дрібних підприємств у крупні монополії. В 1912 р. іноземні фірми об'єдналися в один великий концерн (тип монополій, коли об'єднувався весь виробничий процес), який контролював 78 % нафтодобування і нафтопереробки, 86 % нафтосховищ і транспортних засобів.

Але подолати кризові явища так і не вдалося. Після короткого пожвавлення, напередодні Першої світової війни промисловість знову зазнала кризи.

3. Сільське господарство. На початку ХХ ст. сільським господарством у Західній Україні було зайнято 80–90 % населення. У сукупному доході Західної України на нього припадало 70 %. Велика частина земель, як і раніше, належала поміщикам. У Галичині поміщики, як правило поляки, тримали у своїх руках 40 % загальної земельної площі. Селянство потерпало від малоземелля і податків, які зростали. В аграрних відносинах і побуті залишалося багато кріпосницьких пережитків. Поміщики, наприклад, зберігали монополієне право на полювання, рибальство тощо.

Але частині місцевих селян усе ж вдалося вирватися з нужди. На початку ХХ ст. майже 10 % селян Галичини перетворилися у відносно заможних землевласників. Ця верства селян успішно пристосувалася до ринкових відносин, і їхні господарства фермерського типу процвітали. Саме ці господарства забезпечували поступове зростання валових зборів і середньої врожайності.

На протилежному соціальному полюсі перебувала біднота. Мізерна плата за 17–18-годинний день улітку, робота «за сніп», інші кабальні форми визиску й безправ'я викликали протести. У 1902 р. у Східній Галичині прокотилася хвиля селянських заворушень, у яких брали участь 200 тис. протестувальників.

Неможливість домогтися нормального життя вдома викликало масову еміграцію. У 1909 р. в США уже мешкало 470 тис. українців. Багато селян їхали в Канаду, Аргентину, Бразилію. Частину заробітку вони переказували додому родичам.

■ Перші українські емігранти та емігрантки до Америки. 1902 р.

Перед Першою світовою війною еміграційна хвиля почала спадати. Але поширення набула сезонна міграція, коли селяни на кілька місяців у рік відправлялися на заробітки до Бессарабії, Німеччини, Франції, Бельгії. Щорічно на тимчасові роботи виїжджало до 100 тис. осіб.

Під час боротьби за самозбереження і зміцнення свого економічного становища селянство стало ширше, ніж раніше, звертатися до різних засобів самоорганізації. Зокрема, воно продовжувало зміцнювати існуючі кооперативи, які виникли ще в другій половині XIX ст., і створювати нові. Кооперативи допомагали організувати збут готової продукції та кредитування господарської діяльності й тим самим обмежити вплив на них міських перекупщиків і лихварів. Зокрема, на початку XX ст. виник «Союз молочарських спілок», «Союз для збуту худоби» та інші об'єднання. В 1911 р. на базі 30 кооперативних об'єднань постав великий «Сільськогосподарський крайовий союз торговельних спілок». Центром, який керував кооперативним рухом, став утворений у 1904 р. «Ревізійний союз українських кооперативів». У 1914 р. до нього входило 600 кооперативів. Кооперативний рух, зініційований національно свідомою інтелігенцією, зміцнив матеріальне становище багатьох тисяч українських селян, стримав процес їх розорення і перетворення в найманих робітників. Фінансова допомога, яку надавали кооперативи селянам, дала змогу їм вистояти у боротьбі за землю як з польськими поміщиками, так і з польськими селянами, які переселялися на західноукраїнські землі та прагнули там закріпитися.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Принципових змін у соціально-економічному й політичному становищі західноукраїнських земель на початку ХХ ст. не відбулося. Як і раніше, вони залишалися своєрідною внутрішньою колонією Австро-Угорщини. Східна Галичина і Північна Буковина розглядалася Австрією, а Закарпаття – Угорщиною як хліборобський край, що постачав центральним провінціям імперії дешеві харчові продукти, нафту, деревину, сіль та іншу сировину і був місцем збуту для промисловості розвинутих регіонів. Певне зростання промисловості на початку ХХ ст. не супроводжувалося належним поліпшенням становища робітників-українців. Малоземельне селянство «виштовхувало» в місто тисячі людей, які погоджувалися на будь-які умови праці. Прагнучи знайти засоби для існування, сила селян емігрувала до Америки або щорічно виїжджала на сезонні роботи в сусідні європейські країни.

Особливістю Західної України була прихована, а часто й відкрита дискримінація українців у всіх сферах економічного і політичного життя. У Східній Галичині поляки обіймали всі адміністративні посади, у їхніх руках був і суд. Населення гостро відчувало не тільки економічний, але й національний гніт. Подібна ситуація склалася також у Північній Буковині й Закарпатті, де в економіці й суспільному житті домінували відповідно румуни, німці та угорці.

З метою самозбереження українці вдавалися до різних способів економічної самоорганізації і об'єднання. Одним з ефективних способів такого об'єднання був кооперативний рух, який охопив десятки тисяч західноукраїнських, головним чином галицьких, селян.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Дайте загальну характеристику становища західноукраїнських земель на початку ХХ ст.
2. У чому виявлялася економічна і політична дискримінація українського населення в Галичині, Буковині й Закарпатті?
3. Укажіть особливості промислового розвитку Західної України.
4. Визначте характерні риси розвитку сільського господарства Західної України.
5. Чим була викликана масова еміграція із Західної України?
6. Чи є підстави вважати, що західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини перебували на становищі внутрішньої колонії чи напівколонії?
7. Яке значення в житті західноукраїнського селянства відіграв кооперативний рух?

ДОКУМЕНТИ
ТА МАТЕРІАЛИЖиття робітників
на нафтових промислах Борислава
(Іван Франко «Борислав сміється»)

Кожен день сотні людей плили-напливали до Борислава, як пчоли до улія. Роботи! Роботи! Якої-небудь роботи! Хоть би й найтяжчої! Хоть би й найдешевшої! Щоб тільки з голоду не загинути! – се був загальний оклик, загальний стогін, що хмарою носився понад головами тих тисячів висохлих, посинілих, виголоджених людей...

А бориславські багаті тільки того й бажали!.. Дешеві й покірні робітники рікою напливали до них. З сльозами напрошувалися на роботу, хоч би й за яку дешеву ціну, і ціна справді пішла чимраз дешевша. А між тим хліб ставав чимраз дорожчий, – до Борислава довозили його дуже мало й дуже неправильно, і робітникам не раз і з яким таким грошем за пазухою приходилося мліти голодом. А вже ж, певно, те, що новоприходячим поліпшення було дуже мало, а тим, що жили раз в раз в Бориславі, погіршало дуже значно. ...Властивці вривали їм плату, а супротивних зацитували згідними не-смішливими словами: – Не хочеш тільки брати, то йди собі й здихай з голоду, – тут на твоє місце десять аж напрошується, та й ще за меншу ціну!

Джерело: Франко І. Я. Вибрані твори. – Львів, 1986. – С. 125–126.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Використайте наведений уривок для розгляду питання про економічне становище галицьких українців.
2. Яку обставину використовували власники нафтових промислів для посилення визиску робітників?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- Кінець XIX – початок XX ст. – бурхливе зростання видобутку нафти в Галичині
- 1900-ті роки – стрімкий розвиток кооперативного руху на західно-українських землях.
- 1902 – піднесення селянського руху в Галичині.

§38

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ
НА НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ XIX–XX СТ.

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли виникли перші українські політичні партії в Західній Україні? 2. Яким був зміст першого та другого етапів українського визвольного руху в Наддніпрянській Україні та які хронологічні періоди вони охоплювали?

1. **Активізація суспільно-політичного руху.** Модернізація супроводжувалася загостренням соціальних суперечностей.

■ Харків. Початок ХХ ст.

Ринкові відносини посилювали соціальне розмежування в суспільстві. Як наслідок, загострювалися суперечності між капіталістами та робітниками. Не зникали також антагонізми між селянами і поміщиками. Самодержавний устрій Російської імперії сприймався в освічених верствах населення, які були обізнані зі становищем у передових країнах Західної Європи і США, як ганебна відсталість. Загальне незадоволення в країні наростало.

Економічне становище селян значно погіршилося 1902 р., коли Наддніпрянщина зазнала неврожаю. Більшість селян залишалася без продовольства, а їхня худоба – без фуражу. Наслідком стали великі заворушення на Полтавщині та Харківщині. Розгнівані селяни спалили багато поміщицьких садиб, цукроварень, інших поміщицьких підприємств.

В умовах економічної кризи став швидко знижуватися життєвий рівень фабрично-заводських робітників. Рівень безробіття зріс. У Росії не було досконалого фабричного законодавства, що відкривало простір для безкарних зловживань з боку фабрикантів і заводчиків. З іншого боку, відбувалися зміни у свідомості робітників, зростало їх прагнення до самоорганізації з метою захисту своїх інтересів. Велике враження на місцеве робітництво справила страйкова боротьба в Західній Європі. Як наслідок, починаючи з 1900 р. щорічно збільшувалася кількість робітничих страйків та число осіб, які брали в них участь.

Першого травня 1900 р. в Харкові відбувся масовий робітничий страйк і 10-тисячна демонстрація, які проходили не лише під економічними, але й політичними гаслами. Улітку 1903 р. відбувся загальний страйк робітників південних міст імперії, у т. ч. українських. Серед вимог страйкуючих, крім економічних, були й політичні. Ці гасла не виходили за межі загальнодемократичних і політичних свобод: слова, мітингів, демонстрацій. Інколи лунало: «Геть самодержавство!».

Загострення соціально-економічних суперечностей викликало активізацію політичних процесів у Наддніпрянській Україні. Представництво всіх соціальних і національних груп населення шукало шляхи для поліпшення свого життя.

Як і раніше, на початку ХХ ст. українські губернії залишалися ареною діяльності загальноросійських політичних організацій, які вважали Україну частиною Росії. Це Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП), яка в 1903 р. розкололася на більшовиків – радикальних революціонерів, і меншовиків – поміркованих соціал-демократів. Більшовики прагнули соціалістичної революції, ліквідації приватної власності та встановлення диктатури. І більшовики, і меншовики намагалися закріпитися в Україні, де створювали свої організації.

Наприкінці 1901 – на початку 1902 р. у Росії було створено партію російських соціалістів-революціонерів (СР: есерів). Ця партія взяла багато з тактики народників. Зокрема, вона широко застосовувала революційний терор. Чимало прихильників есерівської партії було в Україні.

Незадоволені самодержавним режимом, деякі представники російської буржуазії, поміщиків та інтелігенції мріяли про *ліберальне* реформування Росії, перетворення її на конституційну монархію. Російські ліберали прагнули знайти й знаходили прихильників в Україні. Але до 1905 р. своєї партії вони не мали. У Росії існувала заборона на політичні партії, яку ліберали боялися порушити.

Національному питанню загальноросійські політики особливої уваги не приділяли. Усі вони стояли на позиціях збереження *єдиної Російської держави*. Україну вони вважали невід'ємною частиною Росії. Щоправда, соціал-демократи формально визнавали «право націй на самовизначення», хоча *«революційно доцільним»* вони вважали велику унітарну державу. Це викликало негативне ставлення до них представників українського визвольного руху.

Як і в попередній період, у Наддніпрянській Україні продовжували діяти *польські* громадські й політичні об'єднання. Палким бажанням поляків було відродження незалежності,

причому більшість польських політиків схилилася до *ідеї історичної Польщі*, тобто в кордонах до 1772 р., коли почалися розподіли Польщі. На арену політичного життя наприкінці XIX – на початку XX ст. виступили євреї – третя за чисельністю після українців і росіян етнічна група України. Серед єврейської громади були прихильники різних політичних течій, у тому числі й соціалісти, які ще наприкінці XIX ст. створили Загальний єврейський робітничий союз.

2. Становлення і проблеми консолідації української нації.

Неодмінний супутник і важлива складова модернізації в залежних країнах – формування нації. Народ перетворюється в націю, коли він компактно проживає на території, де в його оточенні формується мовна та культурна єдність і відчуття спільної історичної долі, коли між різними регіонами зміцнюються економічні зв'язки.

Націотворення охопило всі регіони України – Лівобережжя, Правобережжя, Південь, Західну Україну. Українців, які жили в цих регіонах, об'єднувала спільність походження, звичаї, фольклор, пам'ять про спільне минуле, мова. Твори зачинателів і класиків української літератури з Наддніпрянщини, Галичини, Буковини і Закарпаття поширювалися по всій Україні. Їх читачами були не лише представники привілейованих верств: поступово письменники пробивалися зі своїми творами до селянства. Українська культура була потужним чинником формування нації.

Модернізаційні процеси XIX – початку XX ст. привели до економічного зближення Лівобережної, Правобережної і Південної України. Тепер торгівля з Лівого і Правого берегів Дніпра (раніше різноспрямована відповідно на Росію, Польщу та інші країни Європи) спрямовувалася в одному напрямку – на південні чорноморські й азовські порти, куди вивозилася більша частина українського експортного хліба. Щорічно сотні тисяч українських селян з Лівобережжя і Правобережжя знаходили роботу в поміщицьких економіях і господарствах багатих селян на Півдні України. По всій українській території поширювалася продукція цукроварень та інших підприємств центральних і північних районів України. З іншого боку, добуте в копальнях Донбасу вугілля і виплавлений в домнах Придніпров'я метал знаходив своїх покупців також на Правобережжі й Лівобережжі. Ринкові відносини зв'язували воедино різні частини України і створювали економічні підстави для становлення і консолідації (зміцнення, згуртування) української нації.

■ Бідняки збирають вугілля на відпрацьованій шахті. 1894 р.

Але на шляху становлення і консолідації української нації стояли істотні перепони.

Національний гніт спотворив соціальну структуру України. Корінне населення було мало представлено в торгівлі, промисловому виробництві, фінансах. Серед промислових робітників в Україні переважали росіяни. Великі міста залишалися неукраїнськими, на відміну від села, де жило українське населення. Між містом і селом існував глибокий соціальний і культурний розкол. До того ж місто було більш модернізованим, ніж село. Корінне населення (переважно сільське) за рівнем освіченості стояло нижче від представників національних меншин (переважно міських жителів). Це гальмувало процес становлення української нації, адже для пробудження почуття належності до нації потрібний певний рівень освіченості.

Перебування у складі імперій затримувало формування нової національної еліти, адже освічені українці мусили вибирати між своєю Батьківщиною та імперією. Досить поширеним явищем серед українців, особливо вихідців із дворянського середовища, було поєднання відданості імперії з любов'ю до України. Щоправда, любов ця часто обмежувалася милуванням чарівною природою краю, його м'яким кліматом і обдарованим народом. Україна сприймалася як частина імперії (Малоросія), а не як колишня держава, яка має перспективу відродження. Такий стан людини називається подвійною (інколи малоросійською) лояльністю.

■ Херсонські міщани. 1907 р.

Але труднощі на шляху націотворення можна було подолати. Продовження модернізації відкривало можливості для консолідації української нації, згуртування воедино окремих її частин, котрі проживали в різних регіонах України.

■ **3. Політизація українського руху.** Наприкінці XIX – на початку XX ст. під впливом націотворення відбулися суттєві якісні зміни в українському національному русі. Виходячи з вітчизняних реалій і враховуючи досвід країн Західної Європи і Західної України, його учасники прийшли до усвідомлення того, що задля збереження майбутнього свого народу потрібно боротися за українську державу. Відповідно до загальноєвропейських тенденцій, в українському визвольному русі формувалися різні течії, які виражали настрої й економічні інтереси різних верств суспільства.

Нові, більш складні й масштабні завдання вимагали й вищого рівня організації учасників національно-визвольного руху. Роль керівника їхньої боротьби не могли виконувати об'єднання типу гуртків, якими до того часу були Українські громади. Досвід Західної Європи показував, що цей вищий рівень могли забезпечити політичні партії.

■ **4. Виникнення українських політичних партій.** У 1897 р. на з'їзді українських громад у Києві було створено **Загальну українську організацію (ЗУО)**. Оголошувалась мета: «Об'єднати усіх свідомих українців для боротьби за національні права

■ Брошура «Самостійна Україна».
Титульна сторінка

початок епохи «боротьби націй» – повстань проти іноземного панування і назріваючого воєнного конфлікту між європейськими імперіями. Історичний прогноз щодо неминучої світової війни, краху імперій і епохи національних революцій, які охоплять усі континенти і супроводжуватимуться появою нових незалежних держав, блискуче виправдавсь у ХХ ст.

Далі Міхновський характеризує становище українського народу як «зрабованої нації» і доводить, що таке становище не може бути визнане за нормальне. Природним, справедливим для нього є інше – коли народ має умови для «нічим необмежованої змоги всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду». Перебування у складі держави іншого народу забезпечити ці умови не зможе. Звідси простий і переконливий висновок: *«Державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність – національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин»*.

Згодом серед частини членів партії виникла незгода із самостійницьким курсом. Поширювалася думка, що слід домагатися автономії у складі Російської держави, а самостійність – далекий ідеал, про який поки що всерйоз немає сенсу й говорити. Урешті, РУП в 1905 р. переродилася в Українську соціал-демократичну робітничу партію, яка стояла на позиціях автономії України. Що ж до Міхновського і групи його прибічників, то вони стояли на своєму: **наприкінці 1901 – на початку 1902 р.** вони створили **Українську народну партію (УНП)**, яка продовжувала відстоювати ідею самостійності України.

українського народу». У цю організацію увійшли люди з різними поглядами на соціально-політичне майбутнє України, тому на початку ХХ ст. у її середовищі сталося розмежування. Першими з неї вийшли соціалісти і націонал-радикали, зокрема члени «Братства тарасівців». У лютому **1900 р.** вони об'єдналися в **Революційну українську партію (РУП)** – першу українську національну партію. Її програмним документом стала брошура «Самостійна Україна», яку написав молодий адвокат Микола Міхновський у 1900 р.

Брошура «Самостійна Україна» починається з оцінки міжнародного становища, яке характеризується як

■ Євген Чикаленко – визначний громадський діяч, добротинець, один із найгарячіших і найактивніших прихильників політизації українського руху

До РУП і УНП (а пізніше – УСДРП) увійшла, переважно, рішуче налаштована молодь. Старші члени ЗУО, переважно ліберали, ухвалили в 1904 р. рішення про створення **Української демократичної партії (УДП)**. Програма ново-заснованої партії будувалася за зразком галицької Української національно-демократичної партії. Незабаром від українських демократів відкололася група *радикалів* (налаштованих більш рішуче, ніж демократи), яка утворила **Українську радикальну партію (УРП)**.

Ці партії, їхні засновники та лідери – відомі громадські й культурні діячі **Євген Чикаленко** (1861–1929), **Борис Грінченко**, **Сергій Єфремов** (1876–1937) та ін. в національному житті також відстоювали політичну автономію України. Що ж до соціально-економічних перетворень, то, підтримуючи, як і соціалісти, ідею загальнонародної власності, вони при цьому вважали, що вилучення у приватних осіб власності все ж повинне супроводжуватися компенсацією тим, кому вона раніше належала. Українські демократи і українські радикали віддавали перевагу змінам через проведення державою реформ, а не шляхом руйнівної боротьби між класами.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

На межі XIX–XX ст. під впливом модернізації і націотворення відбулися суттєві якісні зміни в українському національному русі Наддніпрянщини. Його учасники прийшли до усвідомлення того, що задля збереження майбутнього свого народу потрібно боротися за українську державу. Відповідно до загальноєвропейських тенденцій в українському визвольному русі формувалися різні течії, які відбивали настрої й економічні інтереси різних верств суспільства. Нові, більш складні й масштабні завдання вимагали й набагато вищого рівня організації учасників національно-визвольного руху. Роль керівника їхньої боротьби не могли виконувати об'єднання типу гуртків, якими до того часу були громади. Досвід Західної Європи показував, що цей вищий рівень могли забезпечити політичні партії.

У Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. діяли три групи політичних партій: перша – загальноросійські політичні (соціал-демократи і есери); друга – національних меншин (польські і єврейські); третя – українські національні – РУП, УНП, УСДРП, УДП, УРП. Загальноросійські партії не погоджувалися на відродження української держави і бачили майбутню Росію унітарною державою, у складі якої залишиться Україна.

Що ж до українських партій, то єдиної точки зору на майбутнє України вони не виробили. Частина з них виступала за автономію України у складі Росії, інші проголошували своє прагнення створити незалежну соборну Українську державу.

Між загальноросійськими і українськими національними партіями не було згоди, хоча в них був спільний противник – царизм. РСДРП відмовлялася від будь-яких контактів з УСДРП, хоча назви партій і головні пункти їх програм збігалися. Але українські соціал-демократи говорили ще й про національні інтереси свого народу. Російські соціал-демократи, які стояли на позиціях унітаризму, оцінювали це як націоналізм, який суперечить соціалізму.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. З діяльністю яких організацій пов'язується початок політичного етапу українського визвольного руху?
2. Чим політичний етап визвольного руху відрізняється від попередніх етапів?
3. Коли почали свою діяльність на території Наддніпрянщини неукраїнські політичні партії? Яким було їх ставлення до українського руху?
4. Які факти свідчать про те, що український національний рух на початку ХХ ст. піднявся на новий щабель?
5. Коли була утворена РУП?
6. Охарактеризуйте основні ідеї «Самостійної України» М. Міхновського. Чи відповідали вони тодішній ситуації в Україні і Європі?
7. Які обставини викликали еволюцію РУП у бік автономізму?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Іван Франко про небезпеку поширення ідей російського соціал-демократизму в Україні (1899 р.)

Російський соціал-демократизм є для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержав'є і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже

руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх густими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на ріднім ґрунті.

Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 45. – С. 272.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Розкрийте точку зору І. Франка на небезпеку поширення в українському суспільстві російського соціал-демократизму.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- **1900** – утворення Революційної української партії (РУП).
- **1900** – опубліковано брошуру Міхновського «Самостійна Україна».
- **Кінець 1901 – початок 1902** – утворення Української народної партії (УНП).
- **1904** – утворення Української демократичної партії (УДП) і Української радикальної партії (УРП).
- **1905** – утворення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП).

§39

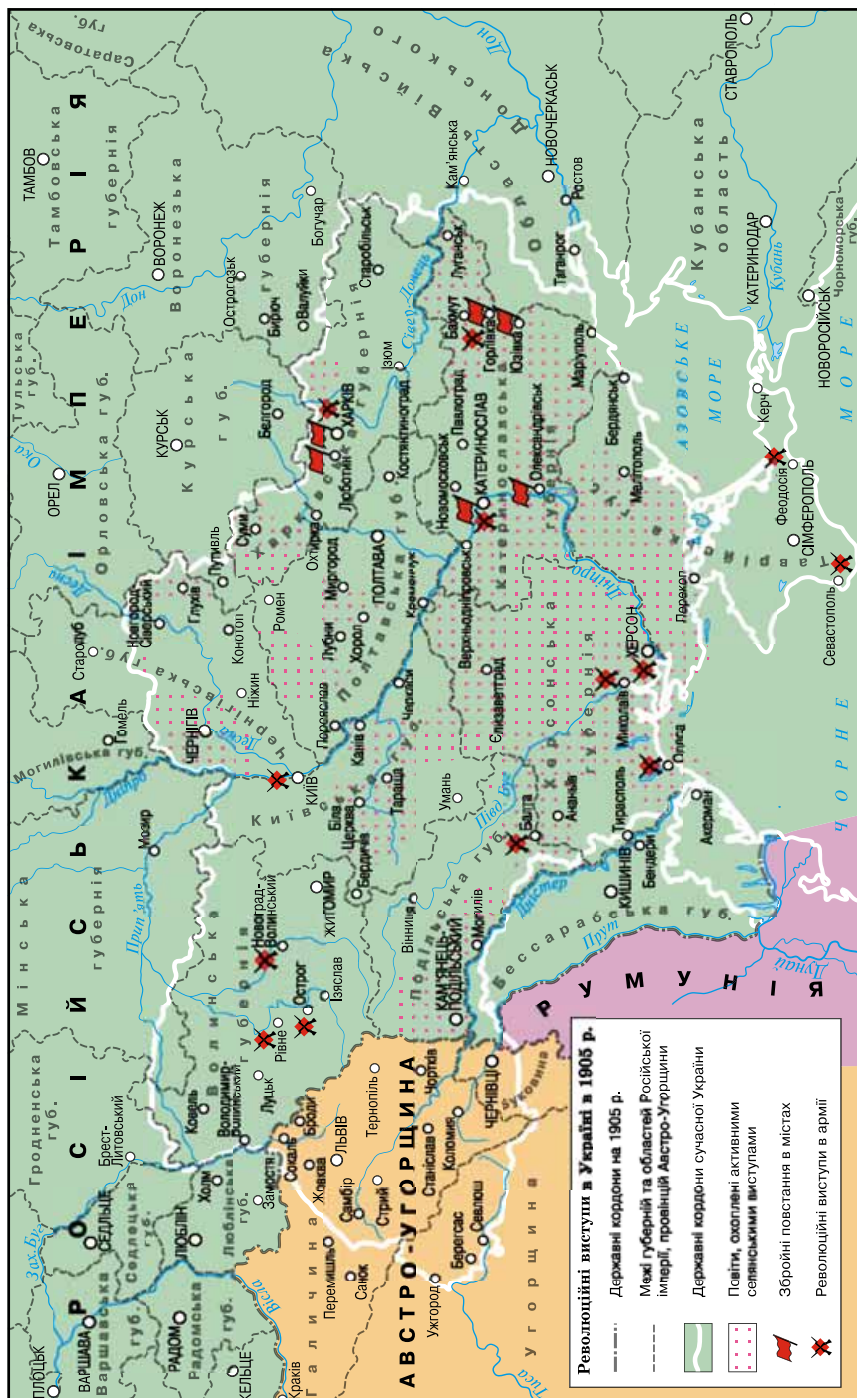
РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1907 РР. В УКРАЇНІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

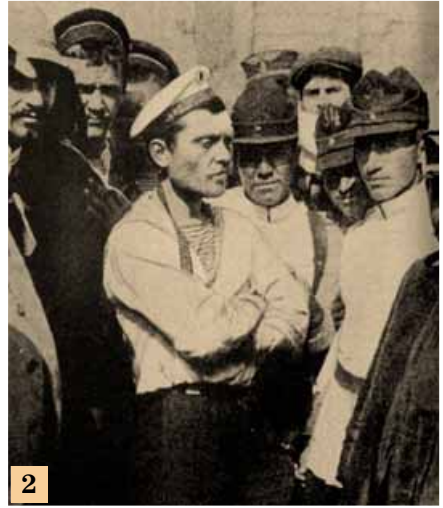
ЗГАДАЙТЕ 1. Які соціально-економічні суперечності існували в українському суспільстві на початку ХХ ст.? 2. Яке місце в політичному житті Російської імперії займало національне питання? 3. Які методи розв'язання суспільних суперечностей були характерні для періоду модернізації?

1. Передумови революції. У 1905–1907 рр. Російська імперія стала ареною демократичної революції. Не погоджуючись на проведення вкрай необхідних соціально-економічних і політичних реформ, царський режим зробив цю революцію неминучою. При цьому майже все, що піднімало на революцію населення Росії, підштовхувало на виступ проти влади й українців.

Як і в Росії, в українських губерніях економічний розвиток не супроводжувався поліпшенням життя більшості населення. Малоземелля і безземелля, необхідність працювати на кабальних умовах на поміщиків збурювали проти влади селянство чорноземних українських губерній навіть більше, ніж малородючих губерній Росії.

Низька заробітна плата, недосконале фабрично-заводське законодавство, яке не захищало робітників від свавілля капіталістів, спричинили гостре їх незадоволення в усіх регіонах імперії. Зростає вплив західноєвропейського робітничого руху.

■ 1. Повсталий панцерник «Потьомкін». 1905 р. 2. Панас Матюшенко (у центрі). 1905 р.

Робітники-українці, які працювали головним чином на мало-кваліфікованих роботах у відсталих галузях промисловості, прагнули до змін на краще не менше робітників-росіян, що були зосереджені в кам'яновугільній, металургійній та інших галузях промисловості й одержували дещо більшу заробітну плату.

Збереження в країні необмеженої влади царя, відсутність політичних свобод обурювали не лише українців, але й представників інших національних груп імперії.

Вимога прийняти конституцію об'єднувала навіть ті соціальні групи, які в усьому іншому були антагоністами – буржуазію і робітників.

Але в цій революції в українців та інших пригноблених народів імперії були і свої специфічні, національні інтереси. Українці, домагаючись задоволення своїх соціально-економічних інтересів, висували ще й національні вимоги. Перелік цих вимог був досить довгий – від забезпечення вільного розвитку української мови до відновлення у тій чи іншій формі Української держави.

■ **2. Основні події революції 1905–1907 рр. в Україні.** Російська революція розпочалась у столиці імперії Петербурзі **9 січня 1905 р.** У цей день, на який припала неділя, було розстріляно велику демонстрацію робітників, що йшли до царських палат з наміром вручити петицію з проханням поліпшити умови життя. В історію ця подія увійшла під назвою

«Кривава неділя». Розстріл остаточно розвіяв віру народу в «доброго царя».

Події негайно перекинулися в українські губернії. Страйки протесту проти розправи над мирними демонстрантами в Петербурзі охопили великі підприємства України.

У червні 1905 р. підняв повстання флагман Чорноморського флоту панцерник «Потьомкін», у багатонаціональному екіпажі якого переважали українці. Це був перший великий виступ на флоті й у збройних силах Російської імперії в цілому.

На боротьбу за землю піднімалися селяни. Якщо в першій чверті 1905 р. виступи селян проходили в окремих селах, то у квітні–червні вони поширилися на цілі райони.

Восени 1905 р. революційний рух в імперії швидко став більш рішучим (радикалізувався). На ігнорування царизмом економічних вимог робітників і селян ті відповіли висуненням політичних. Загальний політичний страйк, який у жовтні почався в центрі Росії, швидко поширився в Україну та паралізував її життя. Не маючи іншого виходу, царизм пішов на поступки. 17 жовтня 1905 р. було опубліковано царський Маніфест, який «дарував» народу політичні права й свободи і обіцяв скликання законодавчого органу – Державної думи.

Частину населення імперії ці поступки задовольнили. Це, головним чином, були заможні, ліберально налаштовані верстви населення. Вони створили політичні партії – Конституційних демократів (кадетів), «Союз 17 октября» («октябристів») – і були готові до співробітництва з владою, сподіваючись на її демократичну еволюцію.

Але заспокоїлися далеко не всі.

Після Маніфесту 17 жовтня почали швидко організовуватися найбільш реакційні прихильники старого ладу – «чорносотенці», які створили кілька політичних партій, найвпливовішою серед яких був «Союз русского народа». У багатьох містах чорносотенці організували єврейські погроми, що супроводжувалися масовими насильствами над євреями, яких звинувачували у ворожому ставленні до царя і до християн взагалі.

Селянство сприйняло Маніфест як дозвіл на захоплення поміщицьких земель. Більшовики, анархісти, частина меншовиків і есерів, радикальна інтелігенція скористалися оголошенням політичних свобод для організації масового повстання з метою захопити політичну владу. У листопаді–грудні 1905 р. такі повстання охопили багато міст в імперії, у тому числі і в Україні.

Як і влітку, восени 1905 р. особливу революційну активність проявили моряки. Найбільш потужним було повстання на головній базі Чорноморського флоту в Севастополі. Повстання

■ Оратор закликає до страйку робітників Брянського заводу в Катеринославі. *Жовтень 1905 р.*

почалося на **крейсері «Очаков»**, до якого досить швидко приєдналися 12 бойових кораблів. Підтягнувши війська, влада 16 листопада придушила повстання. Керівники повстання лейтенант **Петро Шмідт (1867–1906)**, три матроси – його помічники – були за вироком суду розстріляні.

Менші за масштабом збройні виступи відбулися в інших гарнізонах. Уранці 18 листопада солдати трьох рот саперної бригади кількістю до 800 осіб на чолі з поручиком **Борисом Жданівським (1885–1918)** вийшли на вулиці, щоб об'єднатися з іншими частинами для проведення збройної демонстрації. Шлях їм перепинили урядові війська. У ході бою з обох сторін загинуло більше ніж 250 осіб. Загалом у виступах солдатів та матросів 1905 р. на території України брали участь приблизно 15 тис. військових. Але всі виступи було придушено, а їх організаторів і активних учасників засуджено, причому чимало їх було страчено.

■ Лейтенант Петро Шмідт – керівник повстання на крейсері «Очаков». 1905 р.

Група селян, заарештованих «за аграрне безладдя», у Холодногорській в'язниці у Харкові. 1906 р.

З кінця 1905 р. революційний рух пішов на спад. Однак боротьба (страйки, селянські заворушення), поступово загукуючи, продовжувалась весь 1906 і першу половину 1907 р.

3. Розгортання українського національно-культурного руху. Російська революція одним з найголовніших своїх завдань мала демократизацію суспільного життя. Але демократичні свободи у багатонаціональній країні передбачають ліквідацію обмежень у національно-культурній сфері й надання пригнобленим народам права самим вирішувати свою долю – залишатися у складі цієї держави чи будувати свою власну.

У 1905 р. національно-визвольна боротьба в Україні була ще малопомітною, якщо порівняти її з масовими соціально-політичними рухами, якими керували загальноросійські партії. У цих умовах українські партії вагалися: чи йти їм у революцію у складі відповідних російських партій спільним фронтом, сподіваючись, що після перемоги будуть задоволені національні вимоги українців, чи домагатися своєї мети під знаменами власних партій. Така невизначеність послаблювала їх вплив на населення, яке у своїй більшості орієнтувалося на соціально-економічні (ліквідація поміщицького землеволодіння, поліпшення життя всіх верств трудового населення) і загальнополітичні (ліквідація самодержавства і демократизація життя) гасла.

Після оголошення 17 жовтня 1905 р. в Росії політичних свобод і скасування основних національно-культурних обмежень починається швидкий розвиток українського національного життя. Наприкінці 1905 р. УРП та УДП об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП). З'явилася українська преса. У листопаді 1905 р. стала виходити перша українська газета Наддніпрянщини «Хлібороб». На початку 1906 р. стала виходити щоденна газета «Громадська думка», пізніше перейменована в «Раду».

4. Діяльність українських громад у I та II Державних думах Росії. У I Думу, яка почала працювати у травні 1906 р., від України увійшло 102 депутати, серед яких переважали селяни та представники міської інтелігенції. 45 депутатів-українців створили свою власну парламентську громаду. Головою її був адвокат і громадський діяч із Чернігова Ілля Шраг (1847–1919).

В основу програми цієї парламентської групи було покладено три найбільш гострі для українського суспільства проблеми: земельна, освітня і питання автономії. Громада почала видавати свій власний журнал «Украинский вестник», що мав служити трибуною для всієї Росії й тому друкувався російською мовою. Українська парламентська громада була найчисленнішою серед неросійських груп у Думі. Вона відігравала провідну роль у Союзі автономістів, який об'єднував парламентські групи неросійських народів. Так само, як і українці, вони стояли за перетворення Російської імперії у федеративну державу. Українські депутати підготували окрему декларацію у справі української автономії. Але обнародувати її з парламентської трибуни не встигли, бо за день до запланованого виступу цар розпустив Думу і видав наказ про вибори нової.

У січні 1907 р. відбулися вибори до II Думи. Понад половину всіх депутатів з України становили селяни. Знову почало діяти українське парламентське об'єднання. Воно називалося Трудовою громадою. У Громаді було 47 членів, які домагалися автономії України, місцевого самоврядування, української мови в школі, суді й церкві. Громада вимагала також

■ Ілля Шраг – голова української парламентської громади в I Державній думі. 1906 р.

створення кафедр української мови, літератури й історії в університетах і в учительських семінаріях. У II Думі українські депутати ще гостріше ставили питання автономії. Вони вимагали, щоб Україна мала автономію у складі Російської імперії зі своїм власним урядом. Громада видавала часопис «Рідна Справа – Думські вісті», що виходив два рази на тиждень. У «Рідній Справі» друкували промови членів Української трудової громади. II Дума виявилася ще радикальнішою, ніж I Дума, і тому протрималася також недовго, лише 103 дні. **3 червня 1907 р.** її було розпущено. Ця подія увійшла в історію як «Трет'ючервневий переворот». Це означало завершення Першої російської революції. Почалася реакція, і революційні партії, у тому числі українські, змушені були йти в підпілля.

5. «Просвіти». За галицьким прикладом в українських містах і містечках розгорнула діяльність мережа товариств «Просвіта». Перша «Просвіта» була відкрита в Одесі **30 жовтня 1905 р.** Вона мала власну бібліотеку, створила окремий фонд для видання книжок.

Близько чотирьох сотень членів налічувало товариство «Просвіта» в Катеринославі. Там робота проводилася в чотирьох секціях: драматичній, вокально-музичній, літературній та бібліотечній. Згодом відкрили й читальню. «Просвіта» у Кам'янці-Подільському домоглася права ввести українську мову в початкових школах. Того самого року з'явилося товариство «Просвіта» і в Києві, де його започаткували видатні діячі української культури Борис Грінченко, Микола Лисенко, Григорій Коваленко та ін. Історик Микола Аркас (1852–1909) організував «Просвіту» в Миколаєві.

Організувати «Просвіти» було нелегко, бо кожне товариство повинно було затверджувати власний статут і діяти як самостійна організація чи філія. У зв'язку із цим доля кожної організації повністю залежала від місцевого губернатора. І все ж попри всі перешкоди на середину 1907 р. в Україні вже діяло 35 осередків «Просвіти».

Там, де це вдавалося, діячі «Просвіти» налагоджували контакти з українським селом. У Катеринославській і Полтавській губерніях діяла мережа сільських хат-читалень.

«Просвіти» не лише поширювали українську літературу, а й ідеї та знання, покликані витягти село з відсталості. Цьому сприяла праця просвітян у сільських кооперативах. Кооперативи допомагали селянам здобути елементарні знання з агротехніки, взагалі навчити використання хоча б певною мірою

досягнень науки. Діячі «Просвіти», займаючись щоденними господарськими справами і поширюючи українознавчу літературу, «українізували» кооперативи.

6. Товариство українських поступовців (ТУП). Українська демократично-радикальна партія (УДРП), яка мала ліберальну програму і була зорієнтована на реформи, виявилася занадто аморфною і непристосованою до роботи в підпіллі, куди царський уряд загнав після поразки революції всі національні партії. В умовах реакції частина її членів, відійшла від політики, деякі перебігли до російських кадетів, що продовжували працювати цілком легально. Решта стала шукати можливостей продовження діяльності в умовах реакції. Восени 1908 р. у Києві відбувалася нарада УДРП, на якій було вирішено відмовитися від партійної діяльності й перейти до роботи у формі безпартійної організації – за зразком Загальної української організації, що існувала до 1904 р.

Нове об'єднання одержало назву **Товариство українських поступовців (ТУП)**. До ТУП приєдналася частина українських соціал-демократів і членів Української народної партії, які використали її як трибуну для публічної діяльності. Отже, нова організація об'єднала різнорідні сили. Але основу ТУПу (як кількісно, так і ідейно) складали колишні радикал-демократи.

Програма ТУП зводилася до трьох основних вимог: 1) парламентаризм як основа загальнодержавного ладу; 2) федеративна перебудова Росії як засіб забезпечення прав українського населення; 3) національно-територіальна автономія України в складі Росії.

Члени ТУП (тупівці) розуміли, що власними силами вони не в змозі досягти поставлених цілей. Тому вони схилилися до пошуку політичних союзників. Особливі надії покладалися на споріднену політичну силу – загальноросійську Конституційно-демократичну партію (КДП). Незважаючи на великодержавний шовінізм, який у цей час наростав у середовищі кадетів (як і в інших російських партіях), ТУП зміцнив зв'язки з КДП.

ТУП шукав зближення і з прихильниками федеративної перебудови Росії з інших частин імперії. Його діячі взяли участь у відновленні Союзу автономістів-федералістів (САФ), який існував свого часу в рамках I Державної думи. На новому установчому з'їзді САФ у Москві в 1913 р. ТУП представляли Михайло Грушевський, Ілля Шраг, Петро Чижевський.

7. Українське питання в III і IV Державних думах. У виборах до III Думи УДРП (ще до утворення ТУП) зробила акцент на співпраці з кадетами. Своїх членів партія провести

■ Група виборників у IV Державну думу. Катеринослав. 1912 р.

не зуміла, зате мала вплив на гурток українських депутатів – головним чином, селян і священиків, який склався в Думі. У березні 1908 р. ці депутати внесли законопроект про дозвіл викладання «в початкових школах місцевостей з малоруським населенням» рідною українською мовою. Але законопроект було відкинуто. Про необхідність ведення судочинства українською мовою і викладання нею в початкових школах говорив у своїх виступах у Думі член кадетської партії з українськими симпатіями Іван Лучицький, відомий київський історик. У цілому ж III Дума виявилася найбільш байдужою до українського питання.

У IV Державній думі, яка була обрана в 1912 р., українське питання стояло гостріше. Не в останню чергу це було наслідком угоди між кадетами і ТУП, згідно з якою поступовці закликали українців підтримувати кадетських кандидатів на виборах, а ті в Думі висунули низку українських вимог. Але вони мали суто культурницький характер. Вимоги автономії України не було, бо на це не погодилися російські конституційні демократи. Однак передвиборний блок все ж відіграв свою роль. На захист української мови в школах у Думі виступили навіть деякі російські депутати.

Що ж до реакціонерів (навіть українців за походженням), то вони доводили у своїх промовах, що українська мова не потрібна взагалі й що весь український національний рух – то «закордонна інтрига».

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Російська революція 1905–1907 рр., розпочавшись у столиці імперії «Кривавою неділею», негайно перекинулася в українські губернії. У червні 1905 р. підняв повстання флагман Чорноморського флоту панцерник «Потьомкін», серед матросів якого переважали українці. На боротьбу за землю і волю піднімалися селяни.

Восени 1905 р. революційний рух в імперії став посилюватися. Загальний політичний страйк, який почався в центрі Росії в жовтні 1905 р., швидко поширився на Україну і паралізував її життя. Не маючи іншого виходу, царизм пішов на поступки. Маніфест Миколи II «дарував» народу політичні права і свободи й обіцяв скликання законодавчого органу – Державної думи.

Але ці поступки задовольнили лише частину суспільства. У листопаді–грудні 1905 р. відбулися повстання в багатьох містах імперії, у тому числі і в Україні. Усі вони були придушені, а їх організатори й активні учасники покарані.

У 1905 р. національно-визвольна боротьба в Україні була ще малопомітною. Після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. починається швидкий, форсований розвиток українського національного життя. З'явилася українська преса, розгорнулася діяльність мережі товариств «Просвіта». Важливою подією тогочасного життя була діяльність українських представників у Державній думі. У щоденній парламентській роботі вони зосереджувалися на трьох найбільш гострих для українського суспільства проблемах: земельній, освітній і питанні автономії. Українські депутати стояли за перетворення Російської імперії на федеративну державу, у якій би Україна мала автономію, включно з власним урядом.

Ці досягнення національного руху стали можливими внаслідок залучення до нього широких народних мас, особливо українського селянства. Селянські депутати в Державних думах активно співпрацювали у складі українських громад I і II Державних дум з депутатами-інтелігентами. Вимога автономії України швидко поширювалася в селянському середовищі. Перед українським національним рухом у Наддніпрянщині відкривалися нові перспективи.

Після поразки революції українські партії з метою самозбереження об'єдналися в безпартійну організацію – Товариство українських поступовців. «Українське питання» подеколи звучало з трибуни III і IV Державних дум.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які причини зумовили революцію 1905–1907 рр. у Російській імперії?
2. Згадайте про основні події революції в Україні (див. карту на с. 276).
3. У яких формах розвивався в період революції український національний рух?
4. Як і коли виникли «Просвіти» на Наддніпрянщині та яку роль вони відіграли?
5. Чому українські політичні партії у 1905–1907 рр. виявилися неспроможними очолити революційний рух і домогтися суверенітету України?
6. Розкажіть про діяльність українських парламентських груп в I і II Державних думах.
7. Як виникло і яку роль відіграло Товариство українських поступівців (ТУП)?
8. Як розглядалося «українське питання» в III і IV Державних думах?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Українська акторка Марія Заньковецька про єврейські погроми в Києві

...Вона вибігала на кожен зойк, що долинали здалеку, вона намагалася затримати погромників, благала, просила, переконувала, кричала в залежності від обставин. Багаторазово, звичайно, її було вилаяно, але кілька разів вона була винагороджена тим, що погромники кидали свої кийки і похмуро йшли додому...

Джерело: Дурилін С. Марія Заньковецька. – К., 1955. – С. 362.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Якими моральними принципами керувалися люди, які, подібно М. Заньковецькій, ставали на шляху погромників?
2. Про які мотиви участі в погромах деяких їх учасників свідчать слова автора: «Погромники кидали свої кийки і похмуро йшли додому...»?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- **9 січня 1905** – «Кривава неділя», початок Першої російської революції.
- **14 червня 1905** – початок повстання на панцернику «Потьомкін».
- **Жовтень 1905** – загальний політичний страйк у Росії, який перекинувся в Україну.
- **17 жовтня 1905** – Маніфест Миколи II, яким у країні проголошувалися політичні свободи.
- **30 жовтня 1905** – відкрилася «Просвіта» в Одесі, перша на Наддніпрянщині.

- **Листопад 1905** – почала виходити перша щоденна українська газета Наддніпрянщини «Хлібороб».
- **Грудень 1905** – збройне повстання в деяких містах України.
- **Травень 1906–червень 1907** – діяльність Української парламентської фракції в I і II Державних думах.
- **3 червня 1907** – переворот, яким було ознаменоване закінчення революції і початок «третьочервневої монархії» і політичної реакції.
- **1908** – утворення Товариства українських поступовців (ТУП).

§40

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА В 1907–1914 РР.

ЗГАДАЙТЕ Які обставини стримували розвиток сільського господарства й породжували масове незадоволення сільсько-го населення Наддніпрянської України в 1905–1907 рр.?

1. Столипінська аграрна реформа та її вплив на Україну.

Після поразки революції в імперії запанувала реакція. Разом з тим російський уряд намагався здійснити заходи, спрямовані на послаблення протистояння різних верств суспільства, на відвернення нової революції. Головна увага зверталася на село, де розгорталася аграрна реформа, покликана зняти соціальну напругу й запобігти новому революційному вибуху. Ці заходи проводилися в умовах сприятливої економічної кон'юнктури: економічна криза початку ХХ ст. після періоду депресії перейшла у смугу піднесення, яке відкрило можливості для досить помітного кроку вперед на шляху дальшої модернізації суспільства. Головним провідником реформи був голова Ради Міністрів **Петро Столипін** (1862–1911).

Проводячи реформу, він намагався зберегти інтереси поміщиків. Головне гальмо в розвитку сільського господарства Столипін убачав не в поміщицькому землеволодінні, а в сільській общині. Селянину важко було залишити общину: він не міг продати землю, якою користувався, оскільки вона була общинна. Община здійснювала періодичний перерозподіл земельних ділянок між своїми членами. Одного разу селянин одержував землю в одному кутку села, наступного – в іншому. Тому він не був зацікавлений у застосуванні сучасних засобів виробництва, сільськогосподарських машин, добрив, упровадженні кращих сівозмін. Такий стан речей сприяв збідненню села й посилював його революційність. Столипін поставив собі за мету зруйнувати общину, створити на селі прошарок міцного, заможного селянства, яке стало б опорою існуючої влади.

Реформа була започаткована указом від 9 листопада 1906 р. і завершена законами від 14 червня 1910 р. і 29 травня 1911 р.

■ Жнива. Початок XX ст.

Скасовувались обов'язкові земельні общини й надавалось кожному селянинові право вимагати виділення йому землі в одному масиві, що мав назву «відруб». Селяни могли переносити туди свої господарські будівлі і створювати «хутір». Тільки угіддя – ліс, сіножаті, випаси – залишалися у спільному володінні.

Унаслідок столипінської реформи на Правобережній Україні й на Полтавщині майже вся земля перейшла в особисту приватну власність. Особисте приватне землеволодіння стало переважаючим у Чернігівській губернії. У Таврійській, Херсонській, Катеринославській і Харківській губерніях воно охоплювало майже 50 % садиб. 226 тис. селянських господарств виділилися на хутори і відруби. Таким чином, здавалося б, створювалися сприятливі можливості для становлення фермерського господарства, здатного прогодувати і себе, і країну.

Але одночасно зі зростанням багатшої верстви збільшувалася бідняцька. Подеколи біднота, отримавши землю у власність, продавала її за безцінь. Малоземельним селянам аграрна реформа не тільки не надала можливості зміцніти, але й прискорила їхнє цілковите зубожіння й остаточне перетворення на пролетарів.

Щоб зменшити чисельність бідняків і послабити соціальні суперечності в українському селі, царський уряд заохочував переселення селянства на малообжиті землі Далекого Сходу і Сибіру. Ще в 1896–1906 рр., після спорудження Транссибірської магістралі, на Схід переселилося близько 600 тис. осіб.

Міграція з українських губерній становила майже половину міграції з європейської частини імперії. Особливо багато

їхало з Полтавщини та Чернігівщини. У 1907–1914 рр. в умовах реформи до Сибіру, на Далекий Схід, у Середню Азію і Казахстан переселилося майже 1,1 млн українських селян. Серед чиновників була популярною приказка: «Далі їдеш, ти-хіше будеш».

Потік переселенців з України був таким потужним, що в окремих районах Російської імперії вони склали навіть більшість населення. Так, зокрема, було на півдні Далекого Сходу, у районі, який отримав назву «Зелений Клин».

Таким чином, аграрне питання в Україні напередодні Першої світової війни так і не було вирішене.

2. Посилення національного гніту в 1907–1914 рр. Хоч би які зміни відбувалися в Російській імперії, в одному її політика залишалася незмінною – у переслідуванні спроб народів, що населяли її, зберегти свою самобутність, захистити себе від асиміляції. Це повною мірою стосується становища в Російській імперії українців. Піднесення національного руху в умовах революції налякало не лише правлячі кола, але й багатьох опозиційних царизму ліберальних і соціалістичних діячів. Тільки-но йшлося про українське питання, вони знаходили порозуміння. Великодержавно-шовіністична антиукраїнська істерія піднялася на ще вищий рівень, коли стало зрозуміло, що довготривала політика русифікації не дала очікуваних владою результатів. Усупереч усьому, прагнення українців залишатися самими собою не зникло. Від культурно-освітньої діяльності вони перейшли до політичної боротьби і ставили питання про відновлення Української держави. Це те, чого найбільше боялася Російська імперія. Тому, тільки-но з'явилася можливість, в українців почали забирати все, чого вони домоглися під час революції 1905–1907 рр.

Якщо спроби Столипіна здійснити аграрну реформу, за всієї суперечливості й неоднозначності їх оцінки, усе ж ішли на користь економіці України, то в питаннях громадсько-політичного життя його діяльність мала відверто антиукраїнське спрямування. Однією з визначальних рис доби Столипіна стало наростання хвилі агресивного російського шовінізму. Століпін уособлював офіційний курс, що дедалі виразніше проступав у політиці Росії – шляхом масованої русифікації ліквідувати всі національні відмінності, перетворити багатонаціональну Російську імперію на централізовану російську національну державу.

Російські ідеологи змальовували український національний рух як цілком штучний, позбавлений будь-яких підстав для існування. Київський цензор Сергій Щогольов у 1912 р. опуб-

лікував книжку «Український рух як сучасний етап південно-російського сепаратизму» (російською мовою), у якій повторювалися наскрізь фальшиві «аргументи» попередніх обрусителів України. Книжка містила навіть перелік імен тих осіб («мазепинців»), які заслуговують на особливу увагу поліції.

Полтавський губернатор Багговут у таємному листі царю з усією серйозністю стверджував, що «ніколи ніякого особливого українського народу не було» і що на посади вчителів, службовців, священників слід призначати тільки великоросів.

Уряд заборонив викладання українською мовою у тих школах, де в період революції воно було введено. Скасовано також циркуляр міністра освіти за 1906 р., який дозволяв учителям на уроках «вживати малоросійську мову для роз'яснення того, чого учні не розуміють». Після цього було безліч випадків, коли учні на уроках алгебри, географії чи якоїсь іншої дисципліни одержували двійки не за знання, а за те, що не могли грамотно російською мовою їх сформулювати. Учителям заборонялося розмовляти з учнями українською мовою навіть поза школою. На уроках не дозволялося співати українських пісень, декламувати вірші й навіть виконувати українські мелодії.

У 1908 р. у Києві було створено «Клуб російських націоналістів», який завдяки державній підтримці й особистому покровительству Столипіна став однією з найвпливовіших політичних груп у Російській імперії. Клуб уважав своїм завданням «вести суспільну і культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави на Україні».

У 1910 р. заборонна політика царських чиновників щодо численних пригноблених народів Росії одержала пряму підтримку самого Столипіна. **20 січня 1910 р.** він підписав циркуляр із заборною реєструвати будь-які чужорідні («инородческие») товариства й видавництва. В окремій інструкції він пояснював губернаторам, що заборона поширюється на українські організації.

Не залишила влада поза своєю «увагою» українську пресу. У 1907 р. з 18 періодичних українських видань лишилося тільки 9. Протягом наступних років їх кількість ще зменшилася. Пресу, що продовжувала видаватися українською мовою, не дозволялося передплачувати. Чорносотенці виявляли неслухняних передплатників, доповідали про них адміністрації, яка звільняла їх з роботи, а іноді й кидала до в'язниці.

Царизм усіма засобами боровся також проти розвитку українського театрального мистецтва. Цензура застосовувала майже до всіх українських п'єс одну стереотипну резолюцію:

«До вистави не дозволено!». Влада забороняла навіть друкувати театральні афіші українською мовою.

Менахем Мендель Бейліс під вартою

3. «Справа Бейліса». Переслідувалися й представники інших неросійських націй і народностей, що проживали на території України, особливо євреї. Постійних утисків зазнавали їхні культурно-освітні товариства, мова, релігія. Знову відновилося тимчасово припинене в 1904–1906 рр. примусове виселення євреїв з місцевостей, де їм за царськими законами проживати не дозволялося. Уряд став на шлях провокування антиєврейських судових процесів.

Найбільший з них відбувся 1911 р. в Києві, де агенти царської поліції за підтримки місцевих чорносотенців звинуватили єврея Менделя Бейліса у вбивстві з ритуальною метою російського хлопчика. «Справа Бейліса» викликала величезне обурення різних верств населення України. Протестувала інтелігенція, зокрема, письменник Володимир Короленко. Проти «справи Бейліса» виступив навіть представник правих у Державній думі, єпископ Кременецький Никон, росіянин за своїм етнічним походженням. А коли у 1913 р. справа дійшла до суду, то колегія присяжних, серед яких переважали селяни-українці з приміських сіл, виправдала Бейліса. У боротьбі з національною несправедливістю, насаджуванням великодержавного російського шовінізму об'єднувалися представники різних національностей і професійних груп.

4. Український політичний і національно-культурний рух в 1910–1914 рр. З 1910 р. реакція в Росії стала відступати. Разом з тим оживав суспільно-політичний рух. Царські чиновники і великодержавно-шовіністичні ідеологи несподівано для себе побачили, що їхня робота не дає бажаних результатів. Навпаки, національні почуття українців не зникають, а міцніють. Показовими в цьому плані були події осені 1912 р. Тоді помер геніальний композитор, великий патріот України Микола Лисенко, і на його похорон з'їхалися представники з різних кінців України, у тому числі й з Галичини та Буковини. У траурній ході взяло участь понад 100 тис. осіб. Тут були старі й молоді, заможні й бідні, інтелігенти, селяни й робітники. Це був перший масовий виступ українців, що демонстрували свою незгоду з національною політикою

■ Кінна поліція біля Університету Св. Володимира під час студентських демонстрацій. 1910 р.

російської влади. Величезна українська демонстрація викликала велику тривогу імперських урядовців.

У 1914 р. вся Україна урочисто відзначала століття від дня народження свого геніального сина Т. Шевченка. На західноукраїнських землях австрійська влада не чинила цьому перепон. Інакше сталося на підросійських землях Наддніпрянської України. Коли повсюдно почали створювати комітети з підготовки до вшанування пам'яті поета, це надзвичайно занепокоїло російський уряд. Чорносотенні організації повели шалену кампанію проти відзначення пам'яті Шевченка та «мазепинського» руху взагалі. Міністр внутрішніх справ заборонив друкувати пам'ятне видання на честь Т. Шевченка. Він рекомендував губернаторам не дозволяти публічного вшанування пам'яті Т. Шевченка, називати його ім'ям вулиці та школи. Російська православна церква в Україні отримала заборону Святейшого Синоду на служіння панахид на честь поета, а Міністерство освіти заборонило учням ходити на заходи й концерти, присвячені пам'яті Т. Шевченка. Таким чином в Києві урочисте відзначення століття з дня народження поета заборонили, і тільки в Катеринославі та ще декількох містах святкування відбулися.

Подібні демонстрації мали також місце і в інших містах України. Російська преса з подивом писала про цей несподіваний для неї вияв потужності українського національного руху. Заборона святкувати шевченківський ювілей знайшла відгук і в Державній думі Росії. Із цього приводу граф Капніст, нащадок відомого українського автономіста В. Капніста, говорив,

що заборона святкувати сторіччя від дня народження Т. Шевченка є образою для всієї України.

Спалах національних почуттів українців відбувся в умовах, коли в Європі відчувалося наближення широкомасштабного воєнного конфлікту між великими військовими блоками: Антантою (Великою Британією, Францією, Росією) і Троїстим союзом (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Італією). Українським політикам було очевидно, що їхній народ у цьому конфлікті змушений буде воювати у складі обох блоків. Виникало питання: яку позицію слід зайняти в цій війні, до чого закликати наддніпрянців і західних українців, щоб їх черговий раз не ошукали могутні сусіди?

У 1913 р. у Львові відбувся всеукраїнський студентський з'їзд. Особливу увагу на ньому привернув виступ Дмитра Донцова, родом з Мелітопольщини (Катеринославської губернії), який проголосив реферат «Сучасне політичне положення нації і наші завдання». Донцов підкреслював, що зусилля українців – і наддніпрянських, і західних – повинні спрямовуватися на усунення російської перешкоди на шляху до незалежності України. Центральним пунктом доповіді Д. Донцова була ідея політичного відокремлення, «сепарації» від Росії. Багато прибічників цих ідей було на Наддніпрянщині.

Але домінувало також й інше переконання: у майбутній війні підтримати Росію, яка після розгрому Австрії та її союзників просто змушена буде задовольнити національні вимоги українців, бо без їхньої допомоги перемога буде неможлива.

■ Дмитро Донцов – ідеолог українського націоналізму

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Хоч би які зміни відбувалися в Російській імперії, в одному її політика залишалася незмінною – у переслідуванні спроб народів, що населяли її, зберегти свою самобутність, захистити себе від асиміляції. Це повною мірою стосується становища в Російській імперії українців. Піднесення національного руху в умовах революції 1905–1907 рр. налякало не лише правлячі кола, але й багатьох опозиційних царизму ліберальних і соціалістичних діячів. Тільки-но йшлося про українське питання, вони знаходили порозуміння. Великодержавно-шовіністична антиукраїнська істерія піднялася на ще вищий рівень,

коли стало зрозуміло, що довготривала політика русифікації не дала очікуваних владою результатів. Усупереч усьому прагненню українців залишатися самими собою не зникало. Від культурно-освітньої діяльності вони перейшли до політичної боротьби й поставили питання про відновлення Української держави. Це те, чого найбільше боялася Російська імперія. Тому, тільки-но з'явилася можливість, на українців обрушилася хвиля агресивного російського шовінізму. В українців прагнули забрати все, чого вони домоглися в 1905–1907 рр. Об'єктом переслідувань стали і представники інших неросійських націй, що проживали на території України, а саме євреї.

Протидія українського народу великодержавному російському наступу особливо яскраво виявилася під час похорон Миколи Лисенка і в дні святкування 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка.

Напередодні Першої світової війни наддніпрянські й західні українці напружено шукали свій, український шлях у складному переплетенні інтересів і суперечностей великих і малих держав та народів. Прагнучи наблизити час визволення України, частина українців схильна була воювати на боці Австрії, інша – на боці Росії. У липні 1913 р. зі Львова пролунав і був почутий в Україні і Росії голос молодого жителя Наддніпрянщини Дмитра Донцова, про якого лідер російських кадетів Павло Мілюков у виступі перед депутатами IV Державної думи сказав: «...Бійтеся його! Якщо ви будете продовжувати вашу політику, Донцови будуть налічуватись не одиницями і не десятками, а сотнями, тисячами, мільйонами».

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому суть століпінської аграрної реформи?
2. Яку мету мала аграрна реформа Століпіна і чи досягла вона її?
3. Що вам відомо про причини і масштаби еміграції українських селян до Сибіру і на Далекий Схід?
4. Чим було зумовлено посилення національного гніту в Україні після закінчення російської революції 1905–1907 рр.?
5. Проаналізуйте заборони царського уряду щодо української мови і культури. На що було спрямовано ці заходи?
6. Що вам відомо про «справу Бейліса»? Чому, на ваш погляд, переслідування українців і євреїв відбувалося одночасно? Це закономірність чи випадковість?
7. Наведіть приклади масових протестів українців проти національного гніту.

8. Чи є підстави характеризувати масові демонстрації 1910 і 1912 рр. як свідчення зростання української національної свідомості?
9. Які питання перебували в центрі уваги українського національного руху напередодні Першої світової війни? Як вони розв'язувалися?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Український письменник Степан Васильченко про демонстрацію в Києві, присвячену 100-літньому ювілею Т. Шевченка

... Мені пригадалося, як відбувся той пам'ятний ювілей 1914 р. в Києві. Україна готувалася до гучного ювілею, і він міг би вилитися в таке всенародне свято, якого ще до того часу не знала Україна; влада це бачила і вжила заходів: всякі святкування, навіть панахиди, були суворо заборонені.

Усім школам був з цього приводу суворий наказ. У Києві видавництво «Криниця» видрукувало 12 000 примірників «Кобзаря» до ювілею – всі вони були конфісковані. Гадали, що ніякого святкування не буде. Але якось несподівано в пам'ятниковий день увесь Київ, особливо молодь, вийшов на вулиці міста з портретами Шевченка, заспівами, прапорами, з квітами. Того року була рання весна, і цей день видався надзвичайно теплий і ясний. Всі вулиці були забиті людьми. Ганяля поліція, гарцювали з нагаями козаки – нічого не помагало.

Участь у цій демонстрації брали, звичайно, не тільки українці, але всі, які були у Києві, національності. Особливо гарячу взяли участь студенти-грузини – народ вільнолюбивий і гарячий. Коли їх, арештованих, поліція питала: «Какой вы национальности?», – вони відповідали: «Українець!». – «Какой же вы украинец, вы же – грузин!». Вони сердито відповідали: «Тебе хаварят – пиши українець!». Друга, чорностопа частина київського студентства, які звалися тоді академістами, помагала як тільки могла поліції. Вони вчиняли бешкети: били вікна в редакції української газети, вихвачували з рук і рвали портрети Шевченка; бюсти, що стояли у вітринах, обкидали гряззю. Надвечір вийшов ювілейний номер газети – вони платили великі гроші, купували їх пачками і тут же на вулиці рвали на шматочки. Але люди хапали клаптики і ховали їх на спомин про великий день.

Наслідки були відомі: всі помешкання київських тюрем були до вечора набиті студентами, курсистками і іншими учнями вищих та середніх шкіл.

Васильченко С. Твори. – К., 1974. – Т.3. – С. 320–321.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому влада забороняла святкування ювілею Т. Шевченка?
2. Про що свідчить масовий характер святкових акцій?

3. Що підштовхувало до участі в шевченківській демонстрації не лише українців, а й представників інших народів?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- **9 листопада 1906** – указ царського уряду, який ознаменував початок столипінської аграрної реформи (завершена законами від 14 червня 1910 р. і 29 травня 1911 р.).
- **Січень 1910** – циркуляр П. Столипіна із заборобою реєструвати будь-які товариства і видавництва «іногородців», у т.ч. українців.
- **1911–1913** – «справа Бейліса».
- **1912** – перший у післявоєнні роки масовий виступ українців під час поховання композитора Миколи Лисенка.
- **1913** – виступ Дмитра Донцова з програмою політичного відокремлення (сепарації) від Росії.
- **1914** – урочисте святкування в Україні 100-річного ювілею Тараса Шевченка.

§41–42

НАРОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 1900–1913 РР.

ЗГАДАЙТЕ 1. У чому виявлялися особливості національного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.? 2. Які течії в національному русі Західної України склалися у другій половині XIX ст.? 3. Назвіть відомих діячів національного руху на західноукраїнських землях.

1. Національне піднесення. Національним рухом у другій половині XIX ст. було охоплено всі українські землі – наддніпрянські й західноукраїнські. Але розвивався він у Наддніпрянській і Західній Україні з різною інтенсивністю. Останні десятиліття XIX ст. відзначені розширенням масштабів і прискоренням визрівання національно-визвольного руху західних українців (головним чином, галичан) і відносно повільним наростанням такого руху в Наддніпрянській Україні. І справа тут не в самих українцях. Справа в різних політичних режимах Російської і Австро-Угорської імперій. У порівнянні з російською частиною України, умови для національного згуртування західних українців були більш сприятливими. Австро-Угорщина була європейською країною, у ній діяли, хоча й із суттєвими обмеженнями, демократичні принципи організації суспільного життя. Західноукраїнці цими перевагами зуміли скористатися. Приблизно на десять років раніше, ніж у Наддніпрянській Україні, у Галичині почали діяти національні політичні партії. Саме тоді національний рух став

переходити в нову фазу – політичну, коли головною метою було відродження української державності.

У другій половині XIX ст. центр українського національного руху переноситься на західноукраїнські землі, який досяг тут відчутних результатів. Один з польських публіцистів назвав такий розвиток подій «українським завоюванням». Ішлося, звичайно, не про військові операції, а про зростання національної свідомості українського населення Галичини й активізацію його громадсько-політичної активності. На місці безправної та інертної селянської маси виростала свідомо своїх економічних, культурних і політичних інтересів модерна національна спільнота. Відчувалося, що змінюється на користь української більшості загальний баланс сил двох головних національностей – українців і поляків. Українську Галичину всерйоз порівнювали з італійським П'ємонтом, який був центром національно-визвольного руху Італії.

Розгорнулася гостра політична боротьба, у якій брали участь дві головні сили, що репрезентували відповідно українське населення і польську спільноту Галичини. Австрійська імперська адміністрація Галичини, яка складалася головним чином з представників польського населення, у цій боротьбі демонструвала свій нейтралітет, хоча насправді майже відкрито підтримувала польські партії. Українські партії використовували соціальне піднесення мас для розширення політичних

■ Площа Св. Духа (нині площа А. Міцкевича). Львів.
Початок ХХ ст.

і культурних прав українців. Головними їх гаслами були, передусім, загальне виборче право, заснування українського університету у Львові, поділ Галичини на Східну і Західну й національна автономія для її української частини. Стратегічним завданням була незалежність у складі соборної України.

2. Діяльність політичних, національних і спортивно-фізкультурних організацій. Головними українськими політичними партіями Галичини на початку ХХ ст. були Русько-Українська радикальна партія (РУРП) і Українська національно-демократична партія (УНДП). Якщо перша у своїй програмі передбачала у майбутньому для України соціалізм, то УНДП схилилася до лібералізму. Що ж до державно-правового статусу, то обидві партії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. чітко стояли на позиціях боротьби за незалежну соборну Україну. УНДП швидко перетворилася на найвпливовішу українську політичну організацію на західноукраїнських землях. Ще одна політична організація – Українська соціал-демократична партія (УСДП) – прагнула досягти соціалізму шляхом реформ, використовуючи легальні парламентські методи. Українські національні партії мали свої організації в містах і селах краю, видавали газети, пропагандистські матеріали, брали участь у виборчих кампаніях.

У Західній Україні, крім політичних партій, діяли різноманітні самодіяльні національні організації, які об'єднували широкі верстви населення.

Продовжувало свою діяльність національно-просвітницьке об'єднання «Просвіта», яке створило в Галичині та на Буковині численні острівці українського культурного життя.

«Просвіта» була масовим об'єднанням українців. Кількість її членів у 1914 р. становила 36,5 тис. осіб. Уважаючи своїм головним заняттям культурно-просвітницьку діяльність, «Просвіта» разом з тим займалася конкретною роботою щодо заснування бібліотек, читалень, позичкових кас, сільських кооперативів, утримувала мандрівних інструкторів з організації та раціонального ведення господарства тощо.

Українські патріотичні організації на початку ХХ ст. проводили значну роботу з виховання у національному дусі молоді. Для цього наприкінці **1890-х років** у Львові було засновано спортивно-фізкультурну організацію «Сокіл», яка діяла й у багатьох селах. Великі заслуги в розбудові «Сокола» мав педагог **Іван Боберський** (1873–1947), який очолював товариство в 1908–1914 рр. За цей час воно поширило діяльність на всю Галичину.

У **1900 р.** в одному із сіл Снятинського повіту виник перший гурток спортивно-фізкультурної організації «Січ», який заснував адвокат, видавець **Кирило Трильовський** (1864–1941). Ця молодіжна організація, яка теж поширила діяльність на всю Галичину, перебувала під впливом радикальної партії. Усі організації об'єднувалися в Головному січовому комітеті, який у 1912 р. перейменовано на «Український січовий союз». Перед початком Першої світової війни «Січ» і «Сокіл» провели у Львові великий крайовий збір молоді для відзначення 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка. Обидві організації були масовими й налічували майже 12 тис. членів.

Молодь мріяла про військову підготовку, щоб можна було найкраще прислужитися своєму народові в час боротьби за державність України. Щоб проводити військове навчання, учні львівських середніх шкіл у **1911 р.** створили таємний гурток «Пласт». Із цього гуртка вийшли юнаки, які **1913 р.** виїхали до Києва і пропагували там ідею військового виховання

■ Іван Боберський – засновник українського спортивного руху

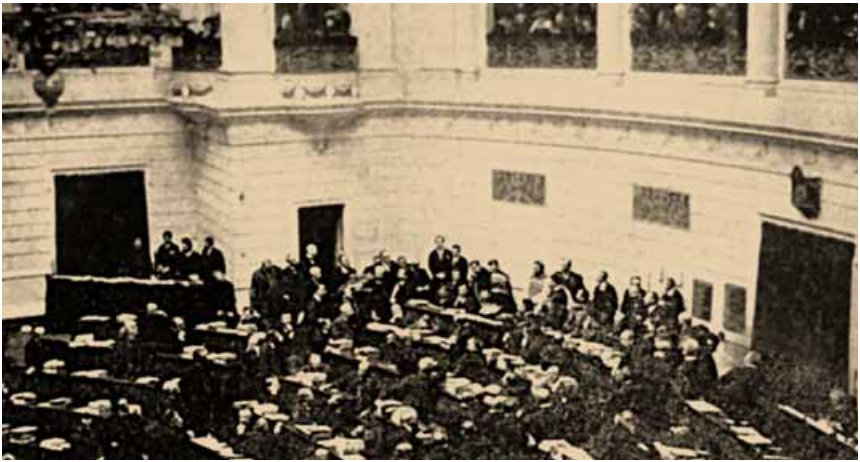
■ Січове свято у Станіславі. 1905 р.

серед молоді Наддніпрянщини. Військове навчання здійснювало утворене у 1912 р. товариство «Січові стрільці».

3. Боротьба за загальне виборче право. Українці в австрійському парламенті й Галицькому сеймі. Введення загального виборчого права дало б змогу подолати дискримінацію українців на виборах і мати в австрійському та місцевих парламентах достатню кількість захисників національних інтересів. У боротьбу за свої права активно долучилося кероване українськими політичними партіями й організаціями селянство. У 1906 р. до 30 тис. селян зібралося у Львові на віче, де вимагали не тільки економічних поступок, але й політичних свобод і загального виборчого права.

Під тиском народу у 1907 р. австрійський уряд провів нарешті реформу Віденського парламенту. Загальні вибори до Галицького і Буковинського сеймів було введено 1908 р. Як наслідок, помітно збільшилося українське представництво. Якщо в 1879 р. українці мали у Відні 3 представників, то після виборів 1907 р. – 27 з Галичини і 5 з Буковини.

Тривала вперта парламентська боротьба в Галицькому сеймі, де домінували польські партії. Прагнучи розколоти українське населення, польські політики на виборах 1908 р. зробили ставку на «москвофілів». Якщо до 1890-х років польський і «москвофільський» рухи були непримиренними противниками, то надалі польські політичні кола почали підтримувати «москвофілів» на противагу українському рухові. Але їхні надії не справдилися. Вплив «москвофілів» швидко й неухильно зменшувався.

■ Засідання Галицького сейму. Частина сейму, де засідали українські депутати. Львів. Початок ХХ ст.

Польська адміністрація Галичини вдалася й до прямого підтасування виборчих бюлетенів та масового побиття в день виборів жандармами українських селян. При цьому були вбиті й поранені. У відповідь на криваву розправу український студент Мирослав Січинський здійснив замах на життя намісника Галичини поляка Анджея Потоцького, якого звинувачували в брутальному порушенні прав українців.

Хоча підтасовки й зменшили українське представництво в галицькому парламенті, але воно було більшим, ніж раніше. Наступні ж вибори у 1913 р. дали можливість українцям зробити черговий крок у збільшенні свого представництва в цьому органі. Якщо у 1908 р. було обрано 12 українських патріотів і 8 «москвофілів», то через п'ять років – 30 посланців національного табору й лише одного «москвофіла».

В австрійському парламенті українці домагалися поступок в економічній і культурній сферах та постійно висували основну вимогу – надання українським землям політичної автономії у складі Австро-Угорщини. Перебуваючи в меншості в Галицькому сеймі, українські делегати рішуче обстоювали свої позиції, удаючись за потреби до демонстративного зали-

■ Мирослав Січинський.

шення зали засідань або навіть до тактики протесту голосом, що зупиняло хід дебатів.

4. Боротьба за створення українського університету.

Іншою пекучою проблемою Галичини на початку ХХ ст. було питання українського університету. Спочатку в діючому у Львові університеті мовою викладання була німецька, а в 1871 р. австрійський уряд дозволив замінити її на польську чи українську, залежно від волі викладачів. А оскільки більшість з них були поляками, в університеті запанувала польська мова. Професори-українці й студенти протестували, але поляки наполегливо проводили в життя свою політику.

Тоді почалася боротьба за окремих український університет. На своєму вічі в 1901 р. студенти вимагали перейти до створення паралельних груп з українською мовою викладання на всіх факультетах. У 1902 р. 600 українських студентів оголосили бойкот Львівському університету й на знак протесту роз'їхалися для продовження навчання до університетів у Відні, Кракові й Празі.

Одночасно українські представники постійно вимагали прийняття рішення про український університет від парламенту Австрії. Між польськими й українськими студентами спалахнув конфлікт. У липні 1910 р. дійшло до збройної сутички, у якій загинув український студент Адам Коцко.

Загострення ситуації в Галичині змусило реагувати центральну владу. Після тривалих переговорів австрійський імператор остаточно погодився, щоб для українців не пізніше як до 1916 р. збудували окремих університет. Прихильне

■ Демонстрація львів'ян на захист убитого студента Адама Коцка. 1910 р.

ставлення австрійських властей було спричинене напруженими міжнародними відносинами, зокрема між Австро-Угорщиною і Росією. Австро-Угорщина хоч-не-хоч змушена була щось обіцяти українцям, аби зберегти їхню лояльність. У 1912 р. з Відня до адміністрації Галичини надійшли інструкції з вимогою *ставитися однаково до поляків та українців*. Уряд узяв на себе зобов'язання ввести українську мову в державне діловодство краю і в навчання у Львівському університеті. Збільшувалися дотації на культурні й господарські потреби українців, визнано товариство українських селян «Сільський господар». Один з лідерів народовців Юліан Романчук став заступником голови австрійського парламенту.

5. Національний рух на Буковині та в Закарпатті.

З кінця XIX ст. буковинське політичне життя розвивалося «синхронно» з галицьким. Буковинські депутати разом з галицькими входили до «Українського клубу» у віденському парламенті, а головні політичні партії – національно-демократична, радикальна і соціал-демократична – були майже тотожні з галицькими. Ця співпраця не була безхмарною, але вона привела до перемоги української орієнтації серед буковинської інтелігенції. Перемогу закріпив розвиток мережі культурних та господарських організацій. Місцеві українські школи та громадські організації стали найкращими з усіх, що існували у трьох західноукраїнських регіонах. Активну національно-просвітницьку й одночасно спортивну роботу здійснювали гімнастичні й пожежні організації, які у 1904–1914 рр. поширили свою мережу на всю Буковину. Діяло багато орга-

■ Резиденція митрополитів Буковини і Далмації XIX ст.
Сучасний вигляд

■ Августин Волошин – видатний громадсько-політичний діяч, педагог, журналіст.

нізацій найрізноманітнішого спрямування: студентських, жіночих, учительських, церковних, драматичних, музичних, наукових, гімнастично-спортивних тощо.

У 1909 р. у Чернівцях відбувся з'їзд, на який прибули всі активні українські діячі: сільські вїйти (старости) із заступниками, голови читалень «Просвіти» й товариства «Січ» тощо. На з'їзді створили «Руську раду», відому також під назвою «Селянська партія», на чолі з професором Степаном Смаль-Стоцьким.

Українське національне відродження на Буковині перебувало в тісному зв'язку із загальним українським відродженням. Від самого початку в краї

успішно протистояли румунізації та онімеченню, налагоджували зв'язки з українцями з інших земель, доводили історичні права українців на Буковину.

Що ж до Закарпаття, то тут на початку ХХ ст., як і раніше, національний рух залишався слабким. У політичному й культурному житті цього краю переважали «москвофіли». Українська орієнтація була пов'язана з тижневиком «Наука». Його редактором з 1903 р. був Августин Волошин (1874–1945), який згодом відіграв велику роль у національно-визвольному русі в Закарпатті. Певні зв'язки підтримувалися з галицькими українцями. Але внесок закарпатських діячів у розвиток загальноукраїнського політичного й культурного руху був мінімальним. На початку ХХ ст. Закарпаття залишалося, за висловом М. Драгоманова, «пораним братом». Справжнє національне відродження розпочалося в краї дещо пізніше.

6. Кроки до узгодження міжнаціональних відносин. Успіх українського національного руху значною мірою залежав від ставлення до нього поляків і євреїв, які були найбільш організованими й освіченими національними меншинами Західної України.

Кожну, навіть найменшу, поступку українцям доводилося буквально «виривати» у гострому протистоянні із чиновниками й польськими політичними партіями. Але протистояння було безперспективне – воно вело українсько-польські відносини у глухий кут. Серед політиків обох народів посилювалися настрої на користь примирення. У лютому 1914 р. було укладено польсько-українську компромісну угоду. Українці

повинні були одержати третину місць у Галицькому сеймі й повноважне представництво в різних сеймових комісіях. Поляки зобов'язувалися не чинити перешкод заснуванню українського університету у Львові.

Укладення угоди могло стати поворотним пунктом у польсько-українських відносинах, сприяти їх нормалізації. Однак її так і не було втілено в життя, оскільки через декілька місяців розпочалася Перша світова війна.

Досить складні в Галичині склалися українсько-єврейські відносини. Єврейське населення змушене було вибирати між польським населенням, у руках якого сконцентрувалися важелі управління у краї, і українським – корінною і найбільшою, але пригнобленою національністю. Вони охоче засвоювали польську культуру, бо це відкривало перед ними доступ до закритих для неасимільованих євреїв (євреїв, які не відмовилися від своєї мови і культури) сфер життя: юриспруденції, літератури, освіти, мистецтва і т. п. На початку ХХ ст. в регіоні посилювався антисемітизм. У цих умовах лише окремі представники єврейської еліти у краї могли сподіватися на більш-менш комфортне майбутнє. Тому серед євреїв стали посилюватися *сіоністські настрої* (прагнення до еміграції і створення в Палестині власної держави). Що ж до польсько-українських суперечностей, то тут вони прагнули зберігати нейтралітет, який, однак, не виключав і окремих випадків взаємодопомоги. Так, у 1907 р., під час виборів до австрійського парламенту, завдяки українській підтримці було обрано депутатами двох національно свідомих євреїв.

7. Обрання *Андрея Шептицького* митрополитом УГКЦ.

Велику роль у національному русі Галичини відіграв митрополит греко-католицької церкви **Андрей Шептицький** (1865–1944). У січні 1901 р. він очолив греко-католицьку церкву. Шептицький багато зробив у власне церковних справах, домагаючись, щоб розкол церков в Україні не перешкоджав загальнонаціональному відродженню.

Андрей Шептицький перший з греко-католицьких митрополитів звернув увагу на Схід. У 1908 р. він таємно подорожував центральною Україною, налагоджував кон-

Андрей Шептицький – єпископ Станіславський. 1899 р.

■ Національний музей ім. митрополита Андрія Шептицького. Сучасний вигляд. У 1905 р. Андрей Шептицький заснував тут «Церковний музей» для розвитку української культури.

такти з місцевими українцями, з ученими Києва. Андрей Шептицький організував щорічні з'їзди церковних діячів різних слов'янських народів для обговорення питань, пов'язаних з об'єднанням церков. Разом з тим Андрей Шептицький був одним з ініціаторів українсько-польського примирення.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Галичина на початку ХХ ст. була загальноукраїнським центром визвольного руху. Там відбувався стрімкий злет національної свідомості. За декілька десятиліть з інертної та безправної селянської маси виросла свідомо своїх політичних інтересів згуртована українська спільнота. Розгорнулася гостра політична боротьба на захист прав і свобод українців, за національну автономію Східної Галичини, за український університет. Українські патріотичні організації здійснювали значну роботу з виховання в національному дусі молоді. Діяли підпільні молодіжні організації, спортивно-фізкультурні пат-

ріотичні товариства «Січ» і «Сокіл». Це значно загостило українсько-польське протистояння. Однак перед Першою світовою війною протиріччя до певної міри вдалося пригасити.

Рівень розвитку національно-визвольного руху в Галичині, на Буковині і в Закарпатті був різний. На Буковині національний рух розвивався синхронно з Галичиною. На ситуації в Закарпатті позначалася його ізоляція від решти території України. У національно-визвольних змаганнях західноукраїнців велику роль відігравав Андрей Шептицький. Отже, на початку ХХ ст. український національно-визвольний рух у Західній Україні піднявся на рівень політичної боротьби і досяг помітних успіхів. Про цю важливу зміну І. Франко писав 1907 р.: «Наш бідний, довгі роки систематично гноблений і оглуплюваний народ власною силою і енергією підіймав себе з понижаючого стану [...] та з радісною впевненістю глядить в свою кращу будучність».

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які обставини вплинули на активізацію національного руху в Галичині?
2. Назвіть головні гасла учасників національно-визвольного руху.
3. У чому виявлялося піднесення національно-патріотичного руху молоді?
4. З якою метою утворювалися організації «Просвіта», «Сокіл», «Січ», «Пласт»?
5. Розкажіть про боротьбу в Галичині за загальне виборче право.
6. Чому такою важливою для галичан була проблема відкриття українського університету?
7. Які особливості національного руху на Буковині та в Закарпатті?
8. У чому полягає суть польсько-українського компромісу 1914 р.?
9. Схарактеризуйте українсько-єврейські відносини на початку ХХ ст.
10. Яку роль у піднесенні національного життя на західноукраїнських землях відіграв Андрей Шептицький?
11. Використовуючи карту на с. 297, схарактеризуйте вплив національного складу Галичини на розвиток українського руху в східній частині.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Іван Лисяк-Ругницький про національний рух у Галичині

...Поява сильної та динамічної спільноти у Галичині наклала відбиток, особливо після 1905 р., на українські землі в Росії. Так сформувалася концепція Галичини як «українського П'ємонту»: маленького краю з великою місією, покликаною стати географічною базою і плацдармом визвольної боротьби всього українського народу.

Для українського національного руху у Галичині двадцять п'ять років перед вибухом Першої світової війни були періодом неухильного просування на всіх фронтах. Один із тогочасних польських публіцистів влучно охарактеризував такий розвиток подій, як «українське завоювання». Завоювання було, перш за все, внутрішнім і полягало у проникненні в широкі маси українців модерної національної свідомості. Це досягалося через постійно розширювану мережу народних товариств: освітніх, професійних, господарських, напіввійськових та ін. Участь у таких товариствах, місцеві філії яких сягали кожного містечка й села, давала селянам нове почуття людської гідності...

У політичній сфері тепер стало можливим розпочати систематичний, наполегливий наступ на польську гегемонію в Галичині...

Джерело: Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*. – Т. 1. – С. 477–479.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте суть вислову «Галичина – український П'ємонт».
2. Завдяки чому забезпечувався поступ національного руху на західноукраїнських землях? Чому в Наддніпрянщині такого поступу не спостерігалось?

2. Історик Дмитро Дорошенко про успіхи національного руху на Буковині

Маленька Буковина почала відроджуватися на початку 80-х років, стаючи щораз ближче до галицького й загальноукраїнського життя... У 80-х роках уперше провели буковинські українці своїх послів до Буковинського сейму, а по виборах 1911 року мали їх 17 на всіх 53 послів. До парламенту в Відні висилала Буковина 5 послів, які виступали звичайно разом із українськими послами з Галичини. Перед війною Буковина на 300 тисяч українського населення мала 3 українські гімназії, 1 учительську семінарію, українська народна школа була в кожному селі. Широко були розвинуті читальні по селах, рахунково-пожежні «Січі» та кооперативи.

Джерело: Дорошенко Д. І. *Нарис історії України: В 2 т. – К.: Глобус, 1992. – Т. II. – С. 326.*

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що нового дає наведений вище документ для характеристики національного руху на Буковині на початку ХХ ст.?
2. Порівняйте стан національного руху в Закарпатті, Галичині і на Буковині.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- **Кінець 90-х років ХХ ст.** – створення спортивно-фізкультурної організації «Сокил».
- **1900** – виникнення першої молодіжної організації «Січ».
- **1901** – Греко-католицьку церкву очолив Андрей Шептицький.

- 1907 – реформа австрійського парламенту, яка значно збільшила представництво в ньому українців.
- 1911 – створення молодіжної організації «Пласт».
- 1912 – створення військово-патріотичного товариства «Січові стрільці».
- 1914 – досягнення польсько-українського порозуміння в Галичині.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Антисемітизм** – вороже ставлення до євреїв.

§43

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Варіант 1. Українська греко-католицька церква в умовах наростання національного руху в Західній Україні

ЗГАДАЙТЕ Які головні релігійні конфесії існували в Західній Україні в XIX – на початку XX ст. і які національні групи населення їх підтримували?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Історик Дмитро Дорошенко про історичну роль Української греко-католицької церкви (УГКЦ)

УГКЦ зробилася головним оборонцем української народності проти колонізації. Це вона врятувала Галичину від національної смерті. Вона зробилася батьківською вірою, і народ кріпко до неї прив'язався... З кругів греко-католицького духовенства вийшло національне відродження Галицької України... Церква стала тут за останні часи справжньою національною церквою західного українства. Вона виявила національну творчість, більшу ніж на цій самій території виявила Православна церква.

Джерело: *Енциклопедія українознавства. Загальна частина: У 3 т. – Львів; Станіслав; Коломия, 1934. – Т. 2. – С. 629.*

2. Про патріотичну діяльність митрополита Андрея Шептицького

...У січні 1906 р. Шептицький очолив делегацію до імператора Франца-Йосифа I, яка порушила питання про надання українцям рівних прав з іншими народами Австро-Угорської монархії.

Шептицький підтримував розвиток культурно-освітнього життя на західноукраїнських землях, чим сприяв пробудженню національної свідомості українського населення. 1901 р. підтримав Сецесію українських студентів Львівського університету. 1902 р. митрополит поставив питання про необхідність відкриття української гімназії у Станіславі (тепер Івано-Франківськ), а в 1910 р. на засіданні палати

панів вимагав створення українського університету у Львові. Дбав про організацію фахової підготовки молоді. Із цією метою сприяв становленню і розвитку хліборобської школи у с. Коршів та садівничої школи у с. Маловищі. Шептицький сприяв і розвитку української культури. 1905 р. заснував церковний музей (згодом перейменований у Національний музей ім. митрополита Андрея Шептицького)... На кошти митрополита придбано будівлю, у якій розмістилася художня школа О. Новаківського, а також майстерні М. Сосенка та О. Криласа. Шептицький надавав стипендії молодим українським митцям для здобуття художньої освіти у найкращих закладах Європи. 1903 р. заснував Народну лікарню... Шептицький був ініціатором і засновником Земельного банку у Львові (1910), підтримував діяльність українських культурно-просвітницьких товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар»...

Джерело: *Енциклопедичний довідник. Історія України. К., 2008. – С. 1459.*

3. Історик Ярослав Грицак про зменшення ролі священиків у визвольному русі Західної України на початку ХХ ст. і посилення впливу світської інтелігенції

...До кінця ХІХ ст. основне середовище національних діячів становили греко-католицькі священики. У 1900 р. в Галичині не було жодного світського за походженням інтелігента. ...Всі українські діячі були синами греко-католицьких священиків або селян. З 1900-х рр. і аж до початку Першої світової війни національний рух стає переважно світським. На зламі двох століть греко-католицьке духовенство все ще залишається головним джерелом формування інтелігенції, але керівництво національним рухом перебирає до своїх рух світська інтелігенція, і це приводить до зростання антицерковних настроїв як серед лідерів, так і серед охоплених національним рухом галицьких селян. Молоде покоління українських діячів прагнуло обмежити впливи церкви на національний рух, надавши йому більш світського, модерного характеру.

Джерело: *Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. – К., 2000. – С. 78.*

Використавши подані уривки з документів і ваші знання про греко-католицьку церкву, дайте відповіді на запитання.

- Коли і в яких історичних умовах виникла в Україні греко-католицька церква? Яку мету ставила тодішня влада і католицька церква, підтримуючи Унію?
- Коли греко-католицька церква була прирівняна у правах з римо-католицькою?
- Які особливості церковного устрою і богослужіння в греко-католицькій церкві відрізняли від російської пра-

вославної та римо-католицької церков і наближали до інтересів українців?

- Які історичні умови сприяли перетворенню греко-католицької церкви в захисницю інтересів українського народу?
- Хто такі «будителі», з яких соціальних верств вони вийшли та яку роль відіграли у розвитку національного руху в Західній Україні?
- Назвіть представників греко-католицького духовенства – активних учасників національно-визвольного руху в Західній Україні в ХІХ ст.
- У створенні яких західноукраїнських національних партій брали активну участь представники греко-католицького духовенства?
- У створенні й діяльності яких просвітницьких організацій Західної України брало активну участь греко-католицьке духовенство?
- Що вам відомо про роль Андрея Шептицького у відстоюванні національних прав українців, розбудові національно-культурного життя Західної України і піднесенні національної самосвідомості українського населення?
- Чому саме на політичному етапі національно-визвольного руху в Західній Україні зменшується роль греко-католицьких священників і зростає роль у його керівництві світської інтелігенції?

Складіть на підставі своїх відповідей короткий реферат.

Варіант 2. Ідеї автономії та самостійності у програмах українських політичних партій Наддніпрянщини

Підготувати реферат, звернувши увагу на питання.

1. Що викликало появу в українському визвольному русі на початку ХХ ст. двох течій – автономістської та самостійницької?
2. На підставі Документа 1 визначте, які аргументи використовує М. Міхновський, щоб довести необхідність повної незалежності України. Чи переконливі, на ваш погляд, ці аргументи?
3. Порівняйте уривки із «Самостійної України» (Документ 1) з Нарисом програми Револьюційної української партії (Документ 2). У чому полягає спільність і принципова різниця змісту цих документів?
4. Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) ставила своєю метою автономію України. В її програмі (Документ 3) охарактеризовані вимоги, на які повинна була погодитися Росія, щоб Україна стала її автономною час-

тиною. Враховуючи історичний досвід перебування України у складі Російської імперії, обґрунтуйте висновок, чи можна було виконати цю програму й забезпечити умови для вільного національного й політичного життя українського народу.

5. Яка політична лінія в українському русі мала на початку ХХ ст. більше прихильників і чому?

6. За якою лінією було майбутнє?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Уривки з брошури «Самостійна Україна» Миколи Міхновського (1900 р.)

Ми визнаємо, що наш нарід... перебуває у становищі зрабованої нації.

...Державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом у сфері міжнародних відносин...

Коли в українській державі відібрано бути державою, то поодинокі члени колишньої республіки позбулися усіх елементарних політичних прав людини. Колишній український республіканець має менше прав, ніж нинішній найостанніший московський наймит. Правитель-ство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки, наче в завойованій свіжо країні, висмоктує остатні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш з бідного народу.

Українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона випикує на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Вона віддає себе на служення сьому великому ідеалові і доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружя, доти усі покоління Українців йтимуть на війну.

...Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне «я». ...Нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: «Одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли, через що були в нас і Берестечки, і Полтава.

...Але як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і єсть партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ся мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширення її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить ся по праву, але віднято в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція.

Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що се вже остатня боротьба,

що потім уже ніколи не настане слухний час до нової боротьби. Ніч була довга, але ранок наблизився і ми не попустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи!

Джерело: *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. – Сучасність, 1983. – Т. 1. – С. 61–72.*

2. З «Нарису Програми Революційної української партії», підготовленого Київською вільною громадою РУП (К.В.Г. РУП) 1903 р.

...Ставлячи пункт автономії України, К.В.Г. РУП керувалася слідуючим: практично пункт автономії України зараз для українського пролетаріату геть важливіший і істотніший, ніж пункт Самостійної України; крім того, автономія, безперечно, являється етапним пунктом на шляху до Самостійної України. Через се Київс. В. Г. знайшла, що самостійна Україна мусить залишатися лише ідеалом (який визнається); в програмі ж мінімум ця вимога цілком позбавлена рації і значення.

Джерело: *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – С. 121.*

3. З програми Української соціал-демократичної робітничої партії (1905 р.)

...Українська с.д. партія перш за все і головним чином вимагає:

1) демократичної республіки – в якій найвища державна влада у всіх міжнародних і тих внутрішніх ділах, що стосуються всієї Російської держави, належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників;

2) автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України;

3) загального, рівного, прямого виборчого права з таємним голосуванням для кожного громадянина старше 20 років; права кожного виборця бути обраним у всяку представницьку інституцію...

6) права кожної нації на культурне і політичне самоопреділення;

7) широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави;

8) необмеженої свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків...

11) знищення усяких привілеїв класів, верств (сословій), походження, статі, релігії і націй;

12) рівноправності всіх мов у школах, судах, у крайових, громадських і державних інституціях;

13) проголошення релігії ділом кожного громадянина...

15) заміни постійного війська народною міліцією.

Джерело: *Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К., 1992. – С. 9–11.*

1. Становище України на початку ХХ ст. На початку ХХ ст. Західна Європа переживала період бурхливої модернізації, яка охопила всі сфери життя. У царській Росії, переобтяженій пережитками минулого, модернізація відбувалася повільніше і мала *наздоганяючий* (щодо розвинутих країн Заходу) характер. Це позначилося й на становищі Наддніпрянської України, яка входила до складу Російської імперії. Корінне населення – українці – не займали провідних позицій у тих сферах життя, які визначали прогрес. Так, на початку ХХ ст. лише 3,6 % українців були зайняті в промисловості, а майже 90 % – у хліборобстві. Лише 5,5 % українців мали джерелом існування військову і державну службу, інтелігентські професії. Як і сотні років тому, українці вирощували хліб і худобу, а промислами, торгівлею, адмініструванням займалися представники інших етносів, головним чином росіяни, євреї, поляки. Це був прямий наслідок залежного, бездержавного становища, у якому перебувала Україна.

Як і раніше, імперський центр сприяв розвитку головним чином сировинних галузей народного господарства і цілком свідомо гальмував розвиток інших. Робилося це на користь промисловості російського центру. У результаті багато галузей промисловості, життєво важливих для суспільства, було занедбано, а жителі України мусили купувати російські чи зарубіжні товари. Наслідком цього був постійний відплив коштів за межі України.

На економічній і соціально-політичній ситуації в Україні початку ХХ ст. позначилася економічна криза 1900–1903 рр. і тривалий застій після неї. Криза дала поштовх утворенню монополій, які найбільше охопили кам'яновугільну, металургійну і цукрову промисловість.

В останні роки перед початком Першої світової війни Наддніпрянщина переживала пришвидшений економічний розвиток. Але її місце і роль в економічному організмі Російської імперії не змінилися.

Таким чином, маючи низку розвинутих (за мірками Російської імперії) галузей промисловості, Україна не відчувала від цього відповідних позитивних результатів і збагачувала своєю працею інші країни.

На початку ХХ ст. Західна Україна у складі Австро-Угорської імперії залишилася відсталим краєм. Модернізацію економіки затримувала австрійська влада, яка намагалася

зберегти українські землі хліборобським регіоном, що постачав би промисловим центрам Австрії дешевий хліб, худобу, ліс і був місцем збуту їх виробництва. Прогресувала лише нафтодобувна галузь, але в ній панував іноземний капітал. Мало користі й більше шкоди місцевому населенню приносили великі іноземні фірми експлуатацією карпатських лісів. Ліси по-грабіжницьки знищували, деревину вивозили необробленою, а місцеві робітники одержували мізерну платню.

Малоземелля і безземелля в селі, низька заробітна плата і свавілля підприємців революціонізували селянське і робітниче середовище. Двохсоттисячний страйк сільськогосподарських робітників Східної Галичини у 1902 р. був добре організованим і закінчився поступками поміщиків. Відбувалася самоорганізація робітників, які в боротьбі за свої права піднімалися на економічні страйки. Економічне становище Західної України і Наддніпрянщини було багато в чому схожим. Залежний, підпорядкований інтересам центру розвиток народного господарства, засилля іноземних монополій і як наслідок – низький рівень життя населення – усе це було для них спільним.

2. Національно-визвольний рух на початку ХХ ст.

В Україні модернізація супроводжувалася загостренням усіх соціально-економічних і політичних суперечностей у суспільстві. Контраст між старим (*традиційним*) і новим (*модерним*) посилювався. Правлячі кола імперії, підтримуючи модернізацію окремих сфер життя (це необхідно було, головним чином, щоб забезпечувати належний рівень військової могутності), водночас прагнули зберегти основи дворянського землеволодіння (і малоземелля селянства), самодержавну владу (і відсутність політичних свобод), соціальний і національний гніт. Це викликало незадоволення в суспільстві. З іншого боку, визрівали соціальні сили, які вимагали радикального оновлення країни і готові були боротися за це.

Перші роки ХХ ст. відзначені активізацією селянського й робітничого руху. У 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях відбулися селянські заворушення. На страйки з вимогою покращання життєвих умов піднімаються робітники. У підпіллі працювали Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП) і Партія соціалістів-революціонерів (ПСР). Посилився загальноросійський ліберальний рух.

В Україні, де соціальні утиски поєднувалися з великодержавною політикою царизму, переслідуванням української культури, де влада заперечувала право українського народу на самостійне національне існування, на початку ХХ ст.

посилився національний рух. На арену суспільного життя виходять політичні партії, які прагнуть очолити незадоволення народу. Національно-визвольний рух піднімається на рівень політичної боротьби, коли постає питання про створення власної держави.

Перша українська політична партія – Революційна українська партія (РУП) орієнтувалася на європейський соціалізм і відкидала російський лівий екстремізм. У 1903 і 1904 рр. виникли Українська демократична партія (УДП) і Українська радикальна партія (УРП), які пропонували Україні ліберальну модель розвитку, поширену в Західній Європі та США. Однак ні українські соціалісти, ні ліберали не виступали за здобуття Україною незалежності. Вони обмежувалися вимогами надання Україні автономії і перетворення Росії на федеративну державу.

Поряд з автономістсько-федеративним напрямом в українському політичному русі існував і самостійницький, який започаткувала в 1901 р. Українська народна партія (УНП), очолювана Миколою Міхновським – автором знаменитої брошури – програми «Самостійна Україна».

Складовою частиною революції був національно-визвольний рух. Молоді українські партії пропагували в масах ідеї автономії чи самостійності України, боролися за скасування заборон на використання української мови, усунення перепон на шляху розвитку української культури.

Під тиском масового руху самодержавство змушене було піти на деякі поступки в національному питанні, зокрема, погодилося зняти заборони на українське друковане слово, національні організації тощо. У результаті, в Україні відбувся справжній спалах національного життя. З'явилися і почали відкрито розповсюджуватися українські періодичні видання, велику культурно-просвітницьку роботу розгорнули «Просвіти», мережа яких покрила всю Наддніпрянщину. У Державній думі пролунала вимога автономії України і залунала на всю імперію.

У 1907 р. самодержавство перейшло в контрнаступ. Більшість завоювань у соціально-економічній і політичній сферах, здобутих у революційні роки, було втрачено. Переслідувалися опозиційні партії, закривалися газети, були розстріляні, кинуті до в'язниць або заслані до Сибіру тисячі активних учасників революційного руху. У країні насаджувалася ідеологія великодержавного шовінізму, знову почала переслідуватися українська мова, друковане слово, культура. Заборонялися українські політичні партії і непартійні об'єднання. Об'єктом

переслідування стали й інші етнічні групи Російської імперії, які відстоювали свою самобутність. Яскравим проявом цього була ганебна «справа Бейліса», спровокована царською владою.

В умовах реакції інтереси українців захищали патріоти, які об'єдналися в 1908 р. в непартійне напівлегальне об'єднання – Товариство українських поступовців (ТУП). Поступовцям довелося працювати в умовах, коли їх діяльність вороже сприймала не лише влада, а й загальноросійські політичні партії й громадські об'єднання. Вони у своїй більшості прямо чи опосередковано відстоювали ідею «єдиної і неділимої» Росії, у якій не було місця навіть обмеженій автономії України.

Переслідуючи незадоволених, влада вживала заходів, щоб ослабити соціальну напругу в суспільстві. Цій меті слугувала столипінська аграрна реформа, започаткована в 1906 р. Руйнуючи сільську общину, вона створювала умови для економічного зростання заможного селянства. У 1907–1911 рр. в Україні на хутори і відруби виділилося понад 226 тис. селянських господарств. Разом з тим посилювався процес зубожіння бідніших селян. Понад 1,1 млн українських селян переселилися на вільні землі Сибіру й Далекого Сходу.

З 1910 р. урядова реакція в російській імперії під впливом модернізації стала відступати і почав оживати суспільно-політичний рух, зокрема український національно-визвольний. На загальноімперському рівні «українське питання» щодалі частіше стало обговорюватися в стінах Державної думи. Почалися масові протести українців проти національних утисків. Особливо яскраво національні почуття українців стали виявлятися у масових виступах з приводу святкування ювілеїв видатних діячів національної культури – Миколи Лисенка і Тараса Шевченка.

3. Радикалізація українського визвольного руху в Західній Україні. На відміну від Наддніпрянщини, у Західній Україні партії виникли ще в 80–90-х роках XIX ст., і на початку XX ст. національно-визвольний рух розвивався вже під їх керівництвом. Активно діяли національно-просвітницькі організації – «Просвіти». Східна Галичина перетворилася на загальноукраїнський центр національного визволення, який багатьма сприймався як «український П'ємонт».

Українські партії очолили масовий рух за загальне виборче право, автономію Східної Галичини, заснування українського університету. Зростав національний рух молоді, що проявилось перш за все в діяльності таких масових молодіжних організацій, як «Сокіл» і «Січ».

Особливістю національно-визвольного руху на західноукраїнських землях була значна роль греко-католицької церкви, яку очолював митрополит Андрей Шептицький. Прогресував національно-визвольний рух на Буковині. Лише на Закарпатті національне відродження розвивалося повільніше.

4. Зміцнення зв'язків патріотів Наддніпрянщини і Західної України. Останні десятиліття перед Першою світовою війною міцніли взаємини учасників національно-визвольного руху на Сході й Заході України. Вони почали узгоджувати плани боротьби по обидва боки кордону. Коли стало зрозуміло, що велика війна в Європі наближається і вона не омине Україну, викристалізувалася спільна думка: використати війну та міжнародні політичні зміни на користь України, наближаючи час здобуття нею незалежності. При цьому враховувалося, що національні утиски українців у Російській імперії були значно сильнішими, ніж в Австро-Угорській. Наприкінці 1912 р. західноукраїнські партії вирішили у майбутній війні з Росією підтримати Австро-Угорщину, щоб після її перемоги одержати від неї автономію, як перший крок до незалежності. Позиція учасників національно-визвольного руху Наддніпрянщини не була такою однотайною. Частина з них підтримувала своїх галицьких товаришів, решта вважала, що перемога Росії буде на користь України. На їхню думку, Росія змушена буде надати автономію, бо інакше управляти такою великою територією буде неможливо.

Проте, попри кардинальні розбіжності, у головному учасники руху були єдині: їх об'єднувало спільне прагнення – нарешті досягти в найближчий час омріяної мети – здобути Українську Соборну Державу.

9. У сільському господарстві Західної України панувало

- А Дрібне селянське господарство
- Б Товарні селянські господарства фермерського типу
- В Великі поміщицькі господарства
- Г Державні аграрні господарства

10. Обсяг громадянських прав, якими користувалися українці на початку ХХ ст., в Австро-Угорській імперії був, порівняно з Російською імперією

- А Вужчим
- Б Ширшим
- В Однаковим
- Г Для порівняння немає підстав

11. Західна Україна була регіоном

- А Куди на сезонні заробітки щорічно прибували заробітчани з Франції та Німеччини
- Б Звідки селяни виїжджали в пошуках роботи і засобів до існування в сусідні країни та в Америку
- В Великого попиту на робочу силу
- Г Досягнення балансу попиту й пропозиції на робочу силу

12. На якому етапі становлення індустріального суспільства перебувала Західна Україна?

- А Початковому
- Б Завершальному
- В Середньому
- Г На рівні аграрно-ремісничого суспільства

13. Основними вимогами українських депутатів у Галицькому сеймі та австрійському парламенті на початку ХХ ст. було

- А Надання незалежності Східній Галичині
- Б Проведення соціальних реформ, поліпшення економічного становища селянства
- В Надання українським землям політичної автономії у складі Австро-Угорщини
- Г Реформа парламенту і розширення виборчих прав українців
- Д Адміністративний розподіл краю на Східну і Західну Галичину

Дайте відповіді на запитання

1. Наведіть переконливі докази того, що національний рух на початку ХХ ст. перебував на політичному етапі розвитку.
2. Існує точка зору, що модернізація України відбувалася без участі самих українців і українці нею не скористалися. Чи так це? Відповідь обґрунтуйте.
3. Чи були українці на початку ХХ ст. модерною нацією? Відповідь обґрунтуйте.
4. Чому проголошення політичної свободи в жовтні 1905 р. супроводжувалося спалахом крайніх (екстремістських) форм політичної активності населення?

5. Чому українські національні партії виявилися неспроможними очолити революцію 1905–1907 рр. в Україні?
6. Чи готові були українці Наддніпрянщини напередодні Першої світової війни до створення самостійної держави? Свою точку зору обґрунтуйте.
7. У чому полягає суть польсько-українського компромісу 1914 р.?
8. У чому суть українсько-єврейських суперечностей у Західній Україні на початку ХХ ст.?
9. Якою була роль Андрея Шептицького в українському визвольному русі в Галичині?
10. Що було спільного, а що відмінного в економічному становищі Наддніпрянської і Західної України?
11. Чому в національно-визвольному русі Західної України переважало прагнення до незалежності, а на Наддніпрянській Україні – автономістські вимоги?
12. Розкрийте суть терміна «український П'ємонт».
13. Які завдання ставили перед собою напередодні Першої світової війни учасники національно-визвольного руху Наддніпрянської і Західної України?
14. Визначте особливості соціально-економічного розвитку Східної Галичини, Буковини і Закарпаття на початку ХХ ст. Чим вони викликані?
15. У чому суть суперечностей між українцями та польською меншістю і на якій основі можна було сподіватися на компроміс між ними?

Д

овсякденне життя та культура України в середині XIX – на початку XX ст.

§45

ВПЛИВ МОДЕРНІЗАЦІЇ НА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ

ЗГАДАЙТЕ 1. Яким був стан освіти в Україні у першій половині XIX ст.? 2. Назвіть відомих діячів української науки першої половини XIX ст.

1. Модернізація системи освіти. Господарське, суспільно-політичне і духовне життя людства в другій половині XIX – на початку XX ст. значно ускладнилося. Модернізаційні процеси, які охопили розвинуті країни світу, викликали різке збільшення попиту на освічених людей. Без них був неможливий ні технічний, ні соціально-економічний прогрес. Лише ті народи світу, які зуміли істотно підняти свій освітній рівень, домогтися масової освіти, здатні були належним чином відповісти на модернізаційні виклики епохи.

Після реформи 1861 р. мережа закладів початкової освіти в Наддніпрянській Україні стала реорганізовуватися відповідно до вимог часу. В 1864 р. уряд прийняв «Положення про початкові народні училища», згідно з яким усі типи початкових шкіл, у тому числі й церковнопарафіяльні, було перетворено на початкові народні училища, які працювали за єдиним навчальним планом і програмою. У 1872 р. зроблено новий крок у напрямі модернізації освіти: більшість початкових училищ було перетворено на 6-річні міські, які давали знання і навички, необхідні для роботи в промисловості, на транспорті, у державних установах.

У 1870-х роках освітньою діяльністю почали займатися земства, які вже наприкінці століття мали близько 3200 шкіл. Ці школи краще фінансувалися, а отже, мали кращі приміщення, кращих учителів та багатші бібліотеки.

Усього у Наддніпрянській Україні в 1897 р. налічувалося майже 17 тис. початкових шкіл, які утримувалися державою, громадянами, земствами, церквою, приватними особами. Однак цієї кількості шкіл не вистачало для навчання всіх дітей. Лише 20 % населення України віком старше 10 років у 1897 р. уміли читати. Серед власне українців таких було 13 %. І це у той час, коли у росіян в Україні цей показник був удвічі (26 %), а серед євреїв – утричі (майже 40 %) вищий. У передвоєнні десятиліття відбувалося значне розширення шкільної мережі. У деяких повітах Наддніпрянської України земства розглядали питання про введення загальної початкової школи. Реалізації цього питання завадила Перша світова війна.

У Західній Україні процес модернізації освіти мав свої особливості. У 1869 р. на території Австро-Угорської імперії всі початкові школи, якими відала церква, були переведені в підпорядкування світської влади, що наближало освіту до потреб розвитку суспільства. Для дітей віком від 6 до 14 років запроваджено обов'язкову освіту.

У політично залежних країнах, до яких належала й Україна, вплив освіти на суспільний розвиток був суперечливий. Відкриваючи доступ до світу знань, вона разом з тим використовується як ефективний засіб асиміляції. Для того щоб здобути

■ Земська двокомплектна (двокласна) школа. Проект виконано під керівництвом О. Сластіона. 1912 р. Село Кізлівка Полтавської обл. Сучасний вигляд.

вищу освіту, зробити кар'єру і забезпечити пристойний матеріальний рівень, українець мусив сприйняти мову і культуру іншого народу. У багатьох випадках так і було. Але серед українців, попри всі несприятливі умови, залишалось чимало таких, які свій талант і здобуті знання без найменших вагань віддавали на службу рідному народу. Саме таким неоднозначним був вплив освіти на розвиток українського народу. Тому національна інтелігенція робила все, щоб освіта в Україні не була засобом зросійщення (у Наддніпрянщині), полонізації, зугорщення чи румунізації (у Західній Україні), щоб вона стала знаряддям самозбереження і розвитку української нації. Деякі земства Наддніпрянщини виносили ухвали про рідну мову, але уряд відхилив ці прохання, а вчителів, які викладали українською мовою, звільняли. В окремих випадках земства, йдучи назустріч запитам народу, «не помічали» викладання гуманітарних предметів забороненою українською мовою.

Середня школа також пристосовувалася до потреб модернізації. У Росії після освітньої реформи 1860-х років збільшилася кількість класичних гімназій і реальних училищ, які давали середню освіту і забезпечували право на вступ до вищих навчальних закладів (випускникам реальних училищ – до технічних вузів). Хоча середню освіту одержували переважно

■ Учні Кам'янець-Подільської гімназії. Світлина А. Енгеля. 1880–1890-ті роки.

діти дворян та державних урядовців, після революції 1905–1907 рр. склад учнів шкіл дещо демократизувався. Учні «нижчих станів» становили в гімназіях 20 %.

Життя зумовило появу мережі спеціальних навчальних закладів, які готували спеціалістів із середньою спеціальною освітою – учителів, агрономів, ветеринарів, техніків тощо. Наприкінці ХІХ ст. діяли 26 ремісничих земських і 17 комерційних училищ, учительські семінарії та інші заклади подібного типу.

Вищу освіту на Наддніпрянщині забезпечували три університети (Харків, Київ, Одеса) і декілька спеціальних інститутів, ліцеїв та академій. Соціальний склад студентства лишався переважно дворянсько-буржуазним. Однак революція 1905–1907 рр. примусила уряд дещо прочинити двері для вихідців з «нижчих» станів. У 1910 р. студенти цих станів (діти міщан, майстрових, селян) становили у Київському університеті трохи більше третини.

На західноукраїнських землях на початку ХХ ст. шкільна мережа розширилася більше. Кількість середніх шкіл у Східній Галичині протягом 1900–1909 рр. майже подвоїлась. Але українські діти в цих школах становили лише майже 20 % усіх учнів.

На території Західної України існувало 4 вищих навчальних заклади: Чернівецький університет (1875), продовжував діяти

■ Львівський політехнічний інститут. Початок XX ст.

Львівський університет, Львівський політехнічний інститут (1877) та Академія ветеринарної медицини у Львові (1897). Викладання у них проводилося польською (у Львові) або німецькою (у Чернівцях) мовами. Лише після наполегливої боротьби українського студентства у Львівському й Чернівецькому університетах відкрили кілька українських кафедр. Кількість українців у вузах усіяко обмежувалася. Так, у 1911 р. у Львівському університеті вони становили 21 %, у Чернівецькому – 17,6 % від загальної кількості студентів.

Утім, порівняно з Наддніпрянщиною, стан справ з освітою на Заході України, особливо початковою, був помітно кращим. Початковою школою були охоплені майже всі діти. Суттєвим було те, що практично кожне західноукраїнське село мало освітні осередки з бібліотеками, якими могли користуватися всі селяни.

Особливо помітною стає різниця між Наддніпрянською Україною і Східною Галичиною, коли порівнювати ситуацію з навчанням рідною мовою. На Сході України українська мова в усіх навчальних закладах продовжувала перебувати під забороною. На західноукраїнських же землях станом на 1914 р. українськими були 6 державних гімназій та 15 приватних середніх шкіл. Кількість народних українських шкіл (початкових) напередодні Першої світової війни досягла 3,5 тис., навчання в них велося рідною мовою.

2. Видатні вчені. Друга половина XIX – початок XX ст. увійшли в історію української науки багатьма видатними

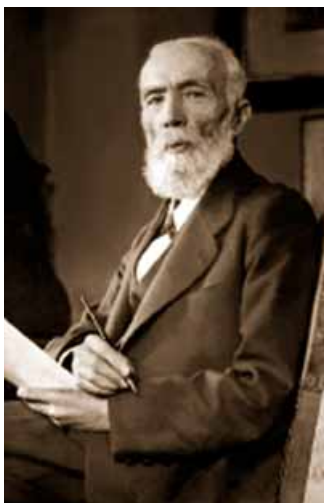
досягненнями. У цей час в Україні працювало чимало видатних учених-природознавців. Професор Харківського університету **Олександр Ляпунов (1857–1918)** посідав провідне місце в розробці проблем стійкості й рівноваги руху механічних систем. Значних успіхів досягли українські математики й фізики.

Світову славу в розвитку біологічної науки здобули вчені Новоросійського (в Одесі) університету. Видатний зоолог і анатом, вихованець Харківського університету **Ілля Мечников (1845–1916)**, працюючи в Одесі, сформулював теорію утворення багатоклітинних організмів з одноклітинних. Разом з українським біологом, своїм учнем, **Миколою Гамалією (1859–1949)** він у 1886 р. відкрив в Одесі першу в країні бактеріологічну станцію. Це була друга у світі станція після пастерівської, створеної в Парижі роком раніше. Не знайшовши належного розуміння на батьківщині, І. Мечников переїхав до Парижа й там став першим українцем – лауреатом Нобелівської премії. Щодо М. Гамалії, то, продовжуючи справу свого вчителя, він зробив великий внесок у боротьбу з такими жахливими хворобами, як чума, холера, туберкульоз, сказ, упровадив у практику охорони здоров'я щеплення.

Західноукраїнський фізик **Іван Пулюй (1845–1918)**, учений світового рівня, у різні роки працював у провідних наукових центрах Європи й відзначився дослідженнями рентгенівського випромінювання. І. Пулюй був знавцем стародавніх мов і у співпраці з П. Кулішем та І. Нечум-Левицьким переклав зі староеврейської мови Псалтир та з грецької – Євангеліє.

■ Ілля Мечников став у 1908 р. Нобелівським лауреатом за відкриття явища фагоцитозу.

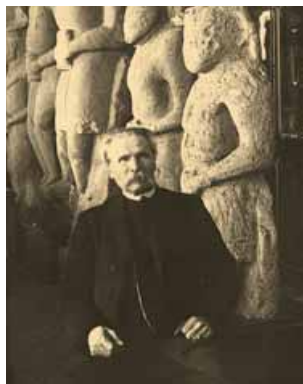

■ Іван Пулюй належав до вчених, які принесли українській нації світову славу.

Данило Заболотний (1866–1929), вихованець Одеського і Київського університетів, свої перші відкриття зробив на Одеській бактеріологічній станції. Працюючи лікарем, він успішно застосовував свої відкриття і сміливо перевіряв на собі запропонований ним препарат від холери. Заболотний брав участь у боротьбі із чумою, холерою та іншими інфекційними хворобами на Поволжі і в Туркестані, вивчав поширення інфекції в Аравії, Індії, очолив експедицію по боротьбі із чумою в Монголії, Китаї, Ірані, Месопотамії, за що був нагороджений багатьма іноземними орденами і медалями.

Київський політехнічний інститут став одним із центрів технічного прогресу всієї імперії. Гірничий інженер **Леонід Лутугін** (1864–1915) створив геологічну карту Донецького басейну, яка стала на десятиріччя основою гірничих досліджень. Інженер **Михайло Курако** (1872–1920), що працював спочатку на Катеринославському, а потім на Маріупольському металургійних заводах, заклав основи передової вітчизняної металургії. Велику роль у її розвитку відіграли хімічні реакції металоорганічного синтезу, які відкрив професор Київського університету **Сергій Реформатський** (1860–1934).

На новий рівень у другій половині XIX – на початку XX ст. піднеслися гуманітарні науки. Це перш за все стосується історії. Микола Костомаров своїми працями «Богдан Хмельницький», «Руїна» та іншими започаткував наукову розробку історії України із залученням матеріалів як вітчизняних, так і зарубіжних архівосховищ.

■ Дмитро Яворницький – видатний український історик, археолог, етнограф.

Великий вплив на розвиток історичної науки справив історик, археолог, етнограф і археограф **Володимир Антонович**. У своїх працях «Про походження козацтва», «Бесіди про часи козацькі на Україні» учений обґрунтував національні особливості минулого українського народу.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. почалася дослідницька робота видатного українського історика Михайла Грушевського, найзнаковіша його праця – 10-томна «Історія України-Руси». Одним з найавторитетніших дослідників історії українського козацтва став **Дмитро Яворницький** (1855–1940). Його тритомна «Історія запорозьких козаків» привернула увагу як фахівців,

1

2

3

■ 1. Дмитро Багалій. 2. Федір Вовк. 3. Агатангел Кримський.

так і широкого читацького загалу багатючим матеріалом і новими підходами до висвітлених питань.

Широку популярність мали праці з історії України **Олександри Єфименко** (1848–1918). Її роботи відзначалися яскравим викладом, документальною основою. Почесна докторка Харківського університету, Єфименко з 1907 р. викладала історію України на Вищих Бестужевських жіночих курсах у Петербурзі. З Харковом була пов'язана діяльність **Дмитра Багалія** (1857–1932). Як професор Харківського університету він розгорнув широку дослідницьку роботу з історії Слобідської України, виховав свою школу спеціалістів з української історії та культури.

Розвивалися філологічні науки. Великий авторитет мали мовознавчі праці професора Харківського університету **Олександра Потебні** (1835–1891).

Визначним українським етнографом і археологом був **Федір Вовк** (1847–1918). Він став організатором і учасником археологічних розкопок, етнографічних та антропологічних експедицій у різних куточках України.

Серед науковців-філологів на початку ХХ ст. найпомітнішими були фігури **Бориса Грінченка** (1863–1910) та **Агатангела Кримського** (1871–1942). Грінченко протягом 1902–1909 рр. редагував 4-томний «Словар української мови», який і досі залишається одним з найавторитетніших і найповніших словників. А. Кримський ретельно вивчав староукраїнські тексти, що дало змогу спростувати твердження про російський, а не український характер мови давнього Києва.

■ **3. Освіта та емансипація жінки.** В умовах модернізації освіта була потужним засобом емансипації (розкріпачення) жінки. Ще у 1861 р. Рада Київського університету висловилася

■ М. Ярошенко.
Курсистка. 1883 р.

навчання. Випускниці отримували право вступу до університетів. Існували також жіночі прогімназії із чотирирічним терміном навчання.

Середню освіту давали також заклади закритого типу – інститути шляхетних дівчат (для дворянського стану) і приватні пансіони (різних станів).

Жіноча освіта в Наддніпрянській Україні розвивалася під впливом ентузіастів жіночої емансипації (рівноправності, звільнення від обмежень і пригнічення), серед яких виділялася Христина Алчевська і Софія Русова.

Христина Алчевська (1841–1920) у 1862 р. заснувала в Харкові приватну безплатну недільну школу для жінок. З 1862 по 1870 р. школа існувала нелегально, заняття відбувалися вдома в Алчевської. Школа проіснувала до 1919 р. Алчевська працювала з колективом педагогів-сподвижників. Безплатно викладали понад 100 учителів (серед яких – видатні вчені Д. Багалій, В. Данилевський). У цьому навчальному закладі в різний час здобули освіту майже 17 тис. жінок. Школа, якою керувала Алчевська, була навчальним закладом, що давав освіту значно ширшу, ніж звичайна недільна школа, крім того, вона була методичним центром початкової освіти дорослого населення в Російській імперії. Педагогічна

за допуск жінок до занять нарівні із чоловіками. З 1864 р. жінки одержували право працювати в школах вчительками. У 1878 р. була започаткована робота першого в Україні вищого навчального закладу для жінок – **Вищих жіночих курсів** у Києві. Курси утримувалися виключно за плату за навчання й на громадські пожертвування. Уряд не лише не виділяв кошти на функціонування жіночого навчального закладу, але й заборонив у 1886 р. прийом нових слухачок. У 1889 р. курси припинили своє існування. Але за роки їх діяльності на них здобули освіту більше тисячі жінок.

Під впливом загальноєвропейського освітнього процесу запроваджувалася жіноча середня освіта. У 1870 р. відкрито перші жіночі гімназії з восьмирічним терміном

■ Прогулянка у Микільському лісі Київщини. Світлина початку 1910-х років.

діяльність Алчевської здобула всесвітнє визнання на Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти (Франція, 1889). Її було обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти. Багато освітніх товариств обрали видатного педагога своїм почесним членом, вона удостоєна найвищих нагород – золотих і срібних медалей Московського й Петербурзького товариств поширення в народі писемності, почесних дипломів. Уся діяльність Христини Данилівни була прикладом служіння своєму народові, його мові.

Софія Русова (1856–1940) була авторкою концепції національної освіти, нової української школи, наукових праць з педагогіки, програм, підручників, методик. Співредакторка педагогічного журналу «Світло». Переслідувалася владою, кілька разів перебувала під слідством. Окрім педагогічних публікацій, їй належить велика кількість літературно-критичних нарисів, праць з історії та ін. Разом із сестрою Марією вела в Києві перший дитячий садок і позашкільну освіту для дорослих. Перебуваючи разом із чоловіком у Санкт-Петербурзі, брала участь у роботі українського

■ Викладач О.Д. Замислова з ученицями в пансіоні в Ніжині. Початок ХХ ст.

земляцтва. Допомогала йому в підготовці повного «Кобзаря» Тараса Шевченка для видання у Празі 1876 р. Від 1909 р. викладачка і професорка на Вищих жіночих курсах та у Фребелівському педагогічному інституті в Києві. На Першому всеросійському жіночому з'їзді у січні 1913 р. в Петербурзі виступила на захист навчання українською мовою.

4. Українська преса та видавництва. Одним з важливих наслідків модернізації і великим досягненням українства була поява у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. української преси. Першою газетою українською мовою була «Зоря Галицька», яка виходила в 1848–1857 рр. Після революції 1848 р. умови для існування українських газет і часописів в Західній Україні покращилися. Вони виходили в Галичині і Буковині. Виданням українських книжок і газет опікувалися місцеві «Просвіти» і «Українсько-руська видавнича спілка».

На підросійській Україні, де діяли царські заборони українського слова, перша українська газета «Хлібороб» почала виходити в листопаді 1905 р. в Лубнах на Полтавщині. В 1906 р. в Києві почала виходити перша щоденна українська газета «Громадська Думка», пізніше перейменована в «Раду». Наприкінці 1906 р. діяло декілька українських видавництв і виходило близько 20 періодичних видань – від наукових до гумористичних і дитячих.

Прагнучи обмежити розповсюдження українських видань, російська адміністрація на Наддніпрянщині вдавалася до переслідування видавців і передплатників. Учителям, наприклад, заборонялося передплачувати «Раду». Інспектори заявляли: «Або “Рада”, або посада». Але заборони ігнорувалися. Українська преса була одним з важливих чинників зростання національної свідомості населення.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Технічний прогрес і удосконалення соціально-політичного життя в умовах модернізації суспільства вимагали й більш високого рівня освіти населення, висококваліфікованих спеціалістів з різних галузей знань, нових наукових розробок. Це не могло не позначитися на стані освіти та науки Наддніпрянської і Західної України. Розширювалася мережа початкових шкіл, середніх і вищих навчальних закладів. Але це не могло задовольнити потреби суспільства в освічених людях. Більшість країн Заходу в цей час забезпечували своїм громадянам загальну початкову освіту і досягли максимального зниження кількості неосвічених. В Україні все було інакше.

Наприкінці XIX ст. в Наддніпрянщині лише 19,8 % населення було письменним.

Особливо низький був освітній рівень українців. Серед них заледве 13 % у 1897 р. вміли читати. І це в умовах, коли серед росіян, які мешкали в Україні (головним чином, у міських поселеннях), освічених було вдвічі більше, а серед євреїв України – утричі більше, ніж серед українців. Як і раніше, українська мова не допускалася в освіту. Продовжувалася боротьба громадськості за право дітей і юнацтва в Україні навчатися рідною мовою. Деяко кращою ситуація з упровадженням української мови в навчання була на західноукраїнських землях, де австрійський уряд не чинив перепон здійсненню навчання рідною мовою.

І все ж, намітилися позитивні зрушення. Національна інтелігенція ставала силою, спроможною стимулювати культурний і освітній розвиток народу. Активно формувалася національна свідомість українців. Модернізація сприяла емансипації українського жіноцтва, його залученню до освіти.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як розвивалася початкова освіта в Наддніпрянській Україні?
2. Охарактеризуйте зміни в початковій освіті в Західній Україні.
3. Розкажіть про розвиток середньої та вищої освіти в Україні.
4. Назвіть прізвища українських учених світового рівня.
5. Хто став першим лауреатом Нобелівської премії з України?
6. Яку роль відіграли історична та інші гуманітарні науки в розвитку українського національно-визвольного руху?
7. Чим були викликані процеси емансипації жіноцтва України і як вони відбувалися наприкінці XIX – на початку XX ст. в Наддніпрянщині? Складіть невелику розповідь про діяльність Х. Алчевської і С. Русової.
8. Яким чином поява українських газет і журналів вплинула на формування національної свідомості?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Вігомий український історик Наталія Полонська-Василенко про стан освіти в Україні у другій половині XIX ст.

«Положення 1864 року» про школи давало більше свободи для їх поширення: різні відомства, духовенство, товариства, приватні особи мали право відкривати народні школи, пристосовуючи їх програми до місцевих умов... Але ліберальні ідеї 60-х років зустрічалися з посиленням реакції, яку викликало польське повстання 1863 року, і новим переслідуванням української мови. Не могло бути й думки про введення української мови як викладової в школах; заборонено

друкувати підручники українською мовою, і все навчання велося тільки російською мовою...

З 1849 року, в зв'язку з революційними рухами, російський уряд почав обмежувати вступ до гімназій, бажаючи середню освіту зробити привілеєм вищих клас суспільства... Кількість державних гімназій зростала, але не могла задовольнити всіх, хто бажав до них вступити... Чимало гімназій та прогімназій утримували земства...

...Високі школи, розкидані по всій Україні, мали одну спільну рису: всі вони були засновані окупантами і викладовою мовою в них були – російська, німецька, польська. Уперта боротьба за українську мову не мала успіху; досягненням був дозвіл мати кілька – змістом та мовою – українських кафедр у Львівському університеті.

Джерело: Полонська-Василенко Н. *Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. – С. 374, 377, 381.*

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

На які проблеми в галузі розвитку освіти в Україні вказувала Н. Полонська-Василенко?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1864 – уряд царської Росії прийняв «Положення про початкові народні училища».
- 1869 – шкільна реформа на західноукраїнських землях.
- 1870 – відкриття перших жіночих гімназій.
- 1878 – заснування вищої освіти для жінок.

§46

ЛІТЕРАТУРА, ТЕАТР І МУЗИКА

ЗГАДАЙТЕ 1. У якому стані перебували українська література і мистецтво у першій половині XIX ст.? 2. Назвіть найвідоміших представників української літератури, музики і театру першої половини XIX ст.

1. Особливості розвитку культурного життя. Культурне життя в Україні перебувало під впливом модернізаційних процесів. Але умови розвитку української культури і мистецтва залишалися несприятливими. Не маючи захисту власної держави, їх діячі мусили протистояти тиску великодержавного російського, польського, угорського, австрійського та румунського шовінізму. Їм довелося переборювати різноманітні адміністративні обмеження та заборони. Нарешті, у своєму прагненні дійти до українського читача, глядача чи слухача українські письменники й митці повинні були долати також

опір російської, польської, австрійської, угорської та румунської культур. Поширення цих культур в Україні мало суперечливі наслідки. Українці із вдячністю сприймали загальнолюдські, гуманістичні засади, які лежать в основі кожної культури, у тому числі перерахованих вище. Але вони були проти використання цих культур як знаряддя денаціоналізації, асиміляції, боротьби з їхньою рідною культурою. Відомий єврейський публіцист і мислитель кінця XIX – початку XX ст. Володимир Жаботинський, який довгий час жив в Україні і ґрунтовно вивчав українсько-російські культурні відносини, писав: «Всюди на периферії держави російська культура з’являється лише після того, як земський ярига жандарм прокладав їй дорогу, витоптавши чоботиськом усіх її конкурентів».

Але українська культура і мистецтво мали переваги, відсутні в їхніх конкурентів, за спиною яких стояли могутні держави з їх асиміляторською політикою. Українська національна література й мистецтво – від усної народної творчості до красного письменства – говорили зрозумілою народною мовою, оповідали про добре відоме йому, ставали порадиниками, втішали у біді, були разом з ним у радощах.

2. Література. Літературна творчість Т. Шевченка дала такий потужний поштовх розвитку українського художнього слова, що майже всі письменники і письменниці другої половини XIX ст. – початку XX ст. перебували під благодійним впливом Великого Кобзаря.

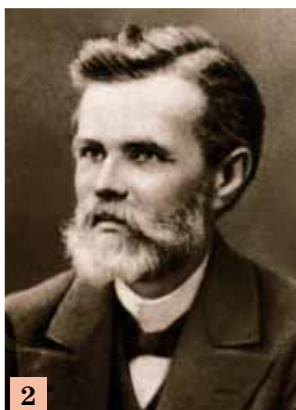
Після смерті Т. Шевченка найпомітнішою постаттю в літературному житті став Пантелеймон Куліш. Він прагнув збагатити літературу оригінальними жанрами, написав перший національний історичний роман «Чорна рада», присвячений одній з найважливіших подій історії України доби Руїни. Розгортання сюжету йде в ньому поряд з яскравим описом одягу, побуту та звичаїв українського народу.

Формувався реалістичний напрям у літературі, започаткований у творчості **Марка Вовчка** (справжнє ім’я – Марія Вілінська, 1834–1907). Народилась вона в Орловській губернії в українсько-польській сім’ї, у 17 років переїхала в Україну, вивчила українську мову, фольклор, побут народу.

З-під її пера вийшла перша українська соціальна повість «Інститутка» з реалістичним зображенням селян, які не мирилися з кріпосництвом і прагнули його позбутися. У «Народних оповіданнях» письменниця вустами своїх героїв засуджувала кріпосний лад, захищала знедолених людей. Її повісті й оповідання були надзвичайно популярні не тільки в

1

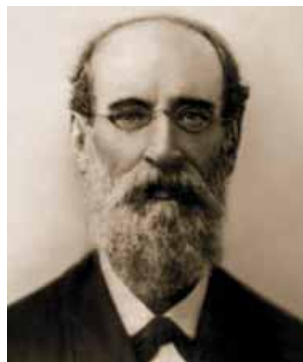
2

- 1. Марко Вовчок у своїх повістях і оповіданнях змалювала складне життя українських селян пореформеної доби.
 2. Іван Нечуй-Левицький – один з плеяди талановитих письменників 70–90-х років XIX ст., майстер соціально-побутового жанру.

Україні, а й за її межами, перекладалися багатьма європейськими мовами.

У 70–90-х роках XIX ст. українська література більше звертається до художнього відображення соціальних і психологічних проблем суспільства, збагачується творами багатьох талановитих літераторів. Іван Нечуй-Левицький (1838–1918) написав понад 50 романів, повістей, оповідань і казок високої художньої цінності та правдивості. Його соціально-побутові твори «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» та ін. зображували життя та побут знедолених людей, їхнє нестримне прагнення до кращої долі.

Соціально-психологічними мотивами позначена й творчість Панаса Мирного (справжнє прізвище – Рудченко, 1849–1920). У романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та повісті

«Голодна воля» він викрив соціальну несправедливість, недосконалість реформи 1861 р. Багатостраждальна доля жінки-селянки постає перед читачем у повісті «Повія». Майстерність психологічного аналізу, створення життєво правдивих образів поставили

- Панас Мирний увійшов в українську літературу як творець соціально-психологічного роману, автор багатьох повістей, оповідань і драматичних творів.

■ *Леся Українка – блискуче освічена жінка з однієї з найкультурніших українських родин. Вона потерпала від тяжкої недуги, що сповнювала кожний день життя стражданням, але її поезія промениться енергією і оптимізмом, вірою в краще майбутнє свого народу.*

Панаса Мирного на один щабель з видатними майстрами слова, він зажив широкої слави на батьківщині й за кордоном.

Феноменальних висот досягла в поезії **Леся Українка** (справжнє ім'я – Лариса Косач, 1871–1913). Вона авторка глибоко патріотичних поезій. З великою силою поетеса оспівувала болі рідного краю та надію на перемогу в боротьбі. Традиції Т. Шевченка своєю невтомною діяльністю продовжив великий український письменник, учений і громадський діяч **Іван Франко**. Його літературна й наукова спадщина становить близько 5 тис. різноманітних праць. Важливе місце в них посідають твори, у яких письменник змалював становище робітника, особливо на нафтопромислах. Протестом проти утисків, яких зазнавали українці, позначено чимало творів І. Франка, зокрема вірші «Вічний революціонер» і «Каменярі». Високою художньою майстерністю вирізняються побутові поеми «Наймичка», «Марійка», «Смерть убивці» тощо.

Перед українською літературою на початку ХХ ст. постають нові перспективи. Поширюється українська преса, яка надавала свої сторінки письменникам. Український журнал «Літературно-науковий вісник» (Львів, Київ) об'єднав найкращі письменницькі сили з усіх земель України. Творчість І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського виводить українську літературу з кола переважно селянської тематики. Натуралістичне «фотографування» села і зосередженість на небагатьох громадських проблемах поступово відходять у минуле. Українські письменники сприймають нові мистецькі течії (модернізм), що відповідали реаліям і настроям людей нової епохи і завойовували собі місце в мистецтві інших народів. Не відмовляючись від традиційного роману, молоді прозаїки звертаються переважно до короткого оповідання – новели.

Особливості, зумовлені залежним станом країни, ускладнювали творчість українських митців. Вони не мали змоги присвятити себе виключно літературній праці. Щоб

■ Василь Стефаник.

історії окремої родини майстерно відобразив настрої і переживання села перед 1905 р., у час революційного вибуху і після нього. У подальших новелах Коцюбинський подав образ царської реакції в Україні, а також непереможну оптимістичність, закоханість у життя своїх земляків, красу природи рідного краю.

Одночасно з Коцюбинським як майстер новели виріс **Василь Стефаник** (1871–1936). Манеру Стефаника характеризує психологізм, сувора простота викладу. Кожна його новела – до краю згущена, зовні стримана людська трагедія: це картина смерті або чекання її, образи разючої бідності, безнадійної самотності, спричинених злиднями родинних катастроф, темного пияцтва, тяжкої розлуки з рідним селом.

У суто реалістичному напрямі починав свою творчість один з найпопулярніших українських письменників того часу **Володимир Винниченко** (1880–1951). У його перших оповіданнях, сюжети для яких брав з життя провінційних міщан, селян-наймитів, розкривалися конфлікти із працедавцями. Потім з'явилися оповідання на модну тоді тему – життя босяків (так тоді називали безхатченків), життя в казармах і в'язницях. Після революції 1905 р. В. Винниченко переходить на позиції модернізму: у його творчості переважають сюжети із зображенням психологічних і моральних переживань інтелігентів – головним чином революціонерів, зламаних урядовою реакцією.

Найпопулярнішим українським поетом початку ХХ ст. став **Олександр Олесь** (справжнє прізвище – Кандиба, 1878–1944). Поет сильного темпераменту, автор інтимно-ліричних

забезпечити своє існування, письменники змушені були працювати службовцями, адвокатами, вчителями тощо, тільки вільний від роботи час віддаючи творчості. Утиски української літератури мали наслідком те, що дуже часто твори десятками років чекали можливості бути опублікованими. Ця ситуація певною мірою пом'якшилася лише під тиском революції 1905–1907 рр.

Серед письменників пошуками нових шляхів виділявся **Михайло Коцюбинський** (1864–1913). У найвідомішому своєму творі – повісті «Fata morgana» – Коцюбинський через опис

віршів, більшість яких покладені на ноти, стали романсами, вражав на тлі попередньої поезії ширістю, легкістю й милозвучністю. Під час революційних подій 1905 р. в поезії Олександра Олеся звучали енергійні ноти боротьби і віри в перемогу. Однак післяреволюційна реакція гнітюче вплинула на поета. Мотивами розчарування була пройнята і його лірика, і драматична поема «По дорозі в казку». Згодом нове піднесення викликала у нього національна революція 1917 р.

Червоною ниткою через твори українських письменників проходила ідея соборності, думка про необхідність єднання всіх українців. Вони бачили перед собою один народ, волею обставин розділений кордоном. І самі імена кращих з них об'єднували українців. Т. Шевченка шанували і на сході, і на заході України. Його обрамлений вишиваними рушниками портрет був і у сільській хаті на Наддніпрянщині, і у будинку прикарпатського селянина. І. Франка, В. Стефаника, Лесю Українку, М. Коцюбинського знали і любили по обидва боки російсько-австрійського кордону.

3. Українська драматургія. Усупереч державним заборонам, українська драматургія і театр піднялися на принципово новий рівень. З'явилося багато драматичних творів на українську тематику. **Михайло Старицький** (1840–1904) написав 25 п'єс і серед них такі («Не судилося», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «У темряві» та ін.), що й досі з успіхом ставляться провідними театрами України. Перероблена М. Старицьким комедійна п'єса «На Кожум'яках» під новою назвою «**За двома зайцями**» не сходить зі сцени й сьогодні. Уже декілька десятиріч залишається надзвичайно популярним створений на Київській кіностудії ім. Олександра Довженка фільм за мотивами цієї п'єси. Героїку українського народу, незламну силу волі й патріотизм автор відобразив у п'єсах «**Богдан Хмельницький**», «**Маруся Богуславка**», «**Оборона Буші**».

Вагомий внесок у драматургію зробив **Марко Кропивницький** (1840–1910) своїми творами на соціально-побутову тематику. Його п'єси «**Дай серцю волю, заведе в неволю**», «**Доки сонце зійде, роса очі виїсть**», «**Глитай, або ж Павук**» мали незмінний успіх на театральних сценах багатьох сіл і міст України.

Нових висот досягла драматургія **Івана Карпенка-Карого** (справжнє прізвище – Тобілевич, 1845–1907). Його драми й комедії позначені особливою гостротою висвітлення питань нелегкого життя широких мас українців, яскравістю образів.

■ Брати Тобілевичі (зліва направо: Микола Садовський, Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський). Їхня діяльність склала цілу епоху життя національного театру України.

Найкращі твори І. Карпенка-Карого – «Безталанна», «Наймичка», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» – стали неоціненним надбанням української культури. У центрі уваги автора – доля людини, кривда і безправ'я, формування підприємця з усіма його неоднозначними, з точки зору інтересів оточуючих, рисами, соціальні вади суспільства. І це при тому, що цензура дозволяла ставити п'єси лише з життя села.

Часто йшла в театрах і драма Панаса Мирного «Лимерівна». У 1890-х роках українська драматургія збагатилася п'єсами на історичну тематику Б. Грінченка «Степовий гість» і «Ясні зорі». Театральний репертуар поповнювали також твори Ю. Федьковича, І. Франка та інших письменників.

4. **Аматорський і професійний театр.** У другій половині XIX ст. великого поширення набули **аматорські театри, гуртки та групи.** Вони діяли в багатьох містах, містечках і навіть селах. Подекуди вони мали досить високий професійний рівень. В аматорських гуртках міст Бобринця та Єлисаветграда (тепер – Кропивницький) почався творчий шлях майбутніх світил українського професійного театру М. Кропивницького й трьох братів Тобілевичів, відомих під псевдонімами **Івана Карпенка-Карого, Миколи Садовського (1856–1933) і Панаса Саксаганського (1859–1940).**

■ П. Саксаганський у ролі Ханенки («Гандзя» І. Карпенка-Карого).

Аматорський театр розвивався в несприятливих умовах переслідування українського слова й культури. Емський указ 1876 р. взагалі заборонив вистави на «малоросійському наріччі», не дозво-

■ *Марія Заньковецька – видатна актриса, яка особливо відзначилася в драматично-героїчних ролях. Мала гарний голос і бездоганно виконувала народні пісні.*

лялося видавати українською мовою навіть тексти до музичних творів. Але театр став уже настільки популярним, що проти заборони масово виступили не лише актори, письменники, підприємці, а й значна частина чиновників, у тому числі київський, волинський та подільський генерал-губернатори. Під їхнім тиском уряд у 1881 р. змушений був передати питання про дозвіл на постановку українських вистав у південних губерніях на розсуд місцевих губернаторів. Це відкрило дещо ширші можливості для розвитку театрального мистецтва. Дозвіл не стосувався тих губерній (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська), у яких український національно-культурний рух був потужним.

У 1882 р. з ініціативи М. Кропивницького в Єлисаветграді почала працювати перша українська професійна трупа – **Товариство українських акторів**. У тому самому році вона побувала з виступами в Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві, Новочеркаську, Ростові-на-Дону, скрізь пропагуючи духовні надбання українського народу. Наступного року посаду директора української трупи обійняв М. Старицький, а М. Кропивницький залишився режисером і актором. Крім нього, до трупи входило чимало талановитих акторів і акторок – Микола Садовський, **Марія Заньковецька** (1860–1934), Панас Саксаганський, **Марія Садовська-Барілотті** (1855–1891) та ін. Вони створили чудові сценічні образи за п'єсами Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого.

Протягом 1880–1890-х років в Україні діяло кілька провідних театральних колективів (М. Старицького, М. Кропивницького, М. Садовського) й близько 30 невеликих труп. Вони виступали також у багатьох містах Російської імперії. Трупа, яку очолював **Григорій Деркач** (1846–1900), у 1894 р. дала виставу навіть у Парижі.

Розвивалося театральне мистецтво і в Галичині. Перший український професійний театр відкрився, як уже зазначалося, у Львові у 1864 р. Його репертуар складався переважно з творів провідних українських драматургів І. Котляревського,

■ Труппа братів Панаса Саксаганського та Івана Карпенка-Карого. 1895 р.

Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка. У 1875 р. на посаду режисера театру прийшов М. Кропивницький. На сцені театру ставили п'єси І. Карпенка-Карого «Безталанна», «Мартин Боруля», І. Франка «Украдене щастя», «Учитель» та ін.

В українському театрі початку ХХ ст. починає утверджуватися модерністський напрям, який витісняє реалістичний етнографізм з його милуванням патріархальщиною і розкриває нові перспективи життя, пов'язані з індустріальною революцією, прискоренням ритму життя, урбанізацією, соціальною мобільністю тощо.

Найвидатнішими діячами театру цього часу були брати Іван, Микола і Панас Тобілевичі. Репертуар українського театру визначали чудові п'єси старшого з братів – Карпенка-Карого. Славу театру примножили й молодші брати. Вони створили безсмертні сценічні образи, стали видатними організаторами українського театру. Микола Садовський у 1906 р. створив у Полтаві **перший український стаціонарний професійний театр**, який у 1907 р. переїхав до Києва і став першим українським стаціонарним театром столиці України. Саме в цьому театрі розквітнув талант Марії Заньковецької.

5. Музика. Значний вплив на розвиток музичного мистецтва України справила творчість композитора й оперного

актора **Семена Гулака-Артемовського** (1813–1873). Його опера «Запорожець за Дунаєм» ставилася на сценах багатьох театрів і поклала початок українській опері. Популярність мали опери **Петра Сокальського** (1832–1887) «Мазепа», «Майська ніч», «Богдан Хмельницький» та ін., самі назви яких говорять про їхній зміст.

Світилом української музики став **Микола Лисенко** (1842–1912), який пройшов школу Лейпцизької й Петербурзької консерваторій, увібрав у себе багатющу музичну спадщину свого співучого народу й підніс музичне мистецтво на небувало високий рівень. Своїми працями в галузі народнопісенної творчості він започаткував українську музичну фольклористику. Поклав на музику багато поезій Т. Шевченка. Його діяльність поширювалася на різні види музичного мистецтва. Лірико-фантастичний характер мають опери «Різдвяна ніч» і «Утоплена», історико-героїчний «Тарас Бульба». Лисенко став автором перших дитячих опер «Коза-дереза», «Пан Коцький» та ін.

І досі популярні прекрасні опери Миколи Лисенка «Енеїда», «Наталка Полтавка» та ін., які є надбанням національної класичної музики. Лисенко створив школу музичного мистецтва. У 1904 р. за його ініціативою було відкрито вищу музично-драматичну школу в Києві та 1905 р. – музичний інститут у Львові. Талановитими продовжувачами творчих заповітів Миколи Лисенка були композитори **Кирило Стеценко** (1882–1922), **Микола Леонтович** (1877–1921), **Яків Степовий** (справжнє прізвище – Якименко, 1883–1921), **Станіслав Людкевич** (1879–1979).

Пісенно-музичну культуру українського народу на початку ХХ ст. примножувала видатна оперна ак-

■ Микола Лисенко – видатний композитор, засновник української класичної музики, збирач і популяризатор народних пісень.

■ Станіслав Людкевич

■ Соломія Крушельницька.

триса **Соломія Крушельницька** (1873–1952). Талановита співачка аматорських колективів, в 1893 р. закінчила Львівську консерваторію і того самого року дебютувала в рідному місті як оперна солістка. Удосконаливши своє мистецтво в Мілані (Італія), вона виступала не тільки у Львові, а й у Відні, Варшаві, Кракові, Петербурзі, Одесі та на сценах багатьох оперних театрів Європи й Америки. Її репертуар сягав 60 опер. За красу чистого й сильного голосу (сопрано) та визначні акторські здібності світова критика називала С. Крушельницьку найкращою співачкою тогочасного світу.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Усупереч перепонам, які чинило російське самодержавство й Австро-Угорська імперія, друга половина XIX ст. стала часом помітного прогресу української культури. Значно зріс інтерес до неї широкої громадськості. Національна інтелігенція ставала впливовою силою, здатною спрямувати культурний поступ нації. Спроби уряду Російської імперії зупинити цей процес з допомогою заборон, насильницького зросійщення не давали очікуваного владою результату.

Шалений тиск у Росії відчувала на собі українська література, проте вона не тільки вижила, а й зробила впевнений крок уперед. У ній сформувався реалістичний напрям. Українські письменники жили боєм і radoщами свого народу, талановито відображали у своїх творах гострі соціальні й психологічні проблеми суспільства.

Здавалося б, заборонивши українські вистави, самодержавство створило непереборну перешкоду на шляху розвитку національних драматургії та театру. Але всупереч офіційній державній політиці саме на другу половину XIX ст. – початок XX ст. припала доба розквіту українського театрального мистецтва. Сузір'я чудових драматургів і акторів зробили український театр широковідомим за межами нашого краю.

Завдяки генію Миколи Лисенка світового визнання здобула українська музика.

Цей прогрес української культури в умовах її жорстокого переслідування став яскравим віддзеркаленням піднесення національного духу, зростання національної самосвідомості.

Українські драматурги, театральні діячі й композитори створили в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. неперевершені твори, які ввійшли до золотого фонду української культури. В українській художній літературі, театрі і музиці найповніше й найглибше відбивається душа народу, його найзаповітніші прагнення і сподівання. Ось чому саме вони найбільш яскраво засвідчили у XIX – на початку XX ст. відродження української нації.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте умови розвитку української культури у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.
2. Заповніть таблицю «Розвиток української літератури у другій половині XIX ст.».

Письменники і письменниці	Головні твори
Марко Вовчок	
Пантелеймон Куліш	
Іван Нечуй-Левицький	
Панас Мирний	
Леся Українка	
Іван Франко	

3. Перший український театр називають театром корифеїв. Хто його заснував? Де і коли це відбулося?
4. Назвіть прізвища українських драматургів другої половини XIX ст. – на початку XX ст. Які їхні твори вам відомі?
5. Яке значення в житті українського народу мала музика? Чим професійні композитори і виконавці відрізнялися від аматорів?
6. Охарактеризуйте розвиток музичного мистецтва в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Іван Франко про своє життя (1898)

Яко син селянина, вигодуваний мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, я відмалку засвоїв собі дві заповіді. Перша – то було власне почуття того обов'язку, а друга – то потреба ненастанної праці...

Головну увагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим

самим здобуває собі й національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком... пізнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли це... Може бути, що... брак концентрації зашкодив мені яко письменникові, але у нас ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духовного життя і громадили матеріал, обтесаний бодай з грубого. Фундаменти все так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутися пишне, сміле склепіння...

Джерело: *Іван Франко. Твори. – К., 1955. – Т. I. – С. 30–32.*

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *І. Франка називали українським енциклопедистом. Спираючись на факти його біографії, доведіть це твердження.*
2. *Американський дослідник Клеренс Манінг назвав І. Франка «скульптором модерної української нації». Прокоментуйте цю оцінку.*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- **1882** – виникнення першої української професійної театральної трупи – Товариства українських акторів на чолі з М. Кропивницьким.
- **1904** – відкриття за ініціативою М. Лисенка вищої музично-драматичної школи в Києві.
- **1905** – відкриття музичного інституту у Львові.
- **1906** – створення за ініціативою М. Садовського у Полтаві першого українського стаціонарного професійного театру.

§47–48

МИСТЕЦТВО

ЗГАДАЙТЕ 1. *Яку роль в розвитку української літератури і живопису відіграв Т. Шевченко?* 2. *Назвіть основні досягнення українського живопису, архітектури і скульптури в першій половині XIX ст.*

1. Живопис. Визначне місце в українському мистецтві належало живопису. Розвиток побутового жанрового мистецтва пов'язаний з творчістю послідовників Т. Шевченка – **Лева Жемчужникова** (1828–1912), **Івана Соколова** (1823–1910), **Костянтина Трутовського** (1826–1893). Одним з найяскравіших майстрів побутового жанру був **Микола Пимоненко** (1862–1912). У своїй творчості він майже не відходив від тем сільського життя.

1

2

- 1. К. Трутовський. Надягають вінок. Його картини української тематики мали велику популярність. 2. К. Костанді. У люди (на заробіток). 1885 р.

М. Пимоненко досяг високої майстерності у відтворенні сонячних барв природи України і народного побуту («Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії»). Деякі картини М. Пимоненка мають гострі соціальні мотиви, показують драматичні ситуації з життя села.

Чималий внесок у розвиток побутового жанру зробив **Кириак Костанді** (1852–1921). Вихованець Одеської малярської школи, а потім Петербурзької академії мистецтв, Костанді в 1907 р. здобув звання академіка. Його картини «В люди», «Старенькі», «З пташиного польоту» написані з великою майстерністю. Його полотна «У хворого товариша», «Гуси», «Рання весна», «В люди» стали окрасою національної культури. З 1902 р. Костанді очолював «Товариство південно-російських художників», яке в 1905 р. розпочало видавати в Одесі свій журнал.

Загальноновизнаним майстром пензля був **Микола Ярошенко** (1846–1898).

Розвивався пейзажний живопис. Визначним майстром у змалюванні українського краєвиду («Чумацький шлях», «Ранок на Дніпрі», «Українська ніч», «Вечір на Україні», «Степ», «Місячна ніч на Дніпрі») був **Архип Куїнджі** (1842–1910). Але вершиною пейзажного живопису стала творчість **Сергія Васильківського** (1854–1917). Близько 3,5 тис. його полотен – це своєрідний гімн українській природі. Серед них

■ М. Пимоненко. Брід. 1901 р.

почесне місце посідають «Ранок», «Отара в степу», «Степ на Україні», «На Харківщині».

Як і інші види мистецтва, живопис західноукраїнських земель зазнавав впливу художніх шкіл Австрії, Німеччини й Польщі, хоч у цілому він продовжував залишатися національним. Ліричністю і глибиною зображення вирізнялися картини **Корнила Устияновича** (1839–1903) «Батьківська пара», «Гуцулка біля джерела». Йому належить також полотно «Шевченко на засланні». Переважно портретним живописом займався **Теоділ Копистинський** (1844–1916), пейзажами – **Тит Романчук** (1865–1911). Почався творчий шлях **Івана Труша** (1869–1941).

На початку ХХ ст. український живопис зробив новий крок. Серед найвизначніших майстрів пензля слід назвати живописця-баталіста **Миколу Самокиша** (1860–1944). Навчаючись у Петербурзькій академії мистецтв, а потім у Парижі, Самокиш досяг високої майстерності зображення батальних сцен. За серію перших картин його удостоїли звання академіка. М. Самокиш із Сергієм Васильківським у 1900 р. створили альбом «Українська старовина», а в 1912 р. – «Мотиви українського орнаменту», які й до цього часу вражають глядачів. Йому належать також батальні альбоми «Війна 1904–1905 років» та серія малюнків про війну з Наполеоном у 1812 р.

У творах художників України початку ХХ ст. яскраво проявляється орнаментальне начало, яке є однією з основних ознак мистецтва модернізму.

■ А. Куїнджі. Ранок на Дніпрі. 1881 р.

2. **Архітектура.** Серед образотворчих видів мистецтва важливе місце посідала архітектура. Розмах міського будівництва внаслідок зростання чисельності міського населення, потреба в нових приміщеннях для установ, банків, контор, залізничних вокзалів, елеваторів, критих ринків тощо – усе це зумовлювало посилені пошуки нового стилю в архітектурі, який би відповідав новим умовам життя. Хоча міста продовжували забудовуватися хаотично і різностильно, але з'являлися споруди (як правило, у центрі міст) значної архітектурної цінності. Так, у Києві в 70-ті роки XIX ст. на Хрещатику виріс **будинок міської думи** в стилі бароко, а на прилеглих вулицях – готель «**Континенталь**», **будівля театру**. У кінці 90-х років XIX ст. у місті побудували оперний театр.

Пожвавлення будівництва в Києві залучило до міста талановитого архітектора **Олександра Беретті** (1816–1895). За його участю було споруджено **Володимирський собор**, спроектовано ряд будинків по Володимирській вулиці. Наприкінці XIX ст. у Києві розгорнув діяльність відомий архітектор **Олександр Кобелев** (1860–1942). За його проектом зведено будинок

■ Володимирський собор. Київ. Сучасний вигляд.

■ Головний корпус Київського політехнічного інституту. Центральна частина. *Сучасний вигляд.*

Політехнічного інституту. Автором проекту будівлі залізничного вокзалу став **Олександр Вербицький** (1875–1958).

У забудові Харкова велику роль відіграв архітектор **Олексій Бекетов** (1862–1941). Він же спроектував **драматичний театр** у Сімферополі. Дуже швидко забудовувалася Одеса – на той час третє місто в Російській імперії за кількістю населення. В Одесі працювало багато талановитих архітекторів і будівельників. У 1870-х роках розгорнулася відбудова Севастополя, зруйнованого під час Кримської війни. Серед нових споруд привертав до себе увагу будинок **Військово-історичного музею Чорноморського флоту**. Нові приміщення театрів, навчальних закладів, міських дум, вокзалів тощо з'явилися і в інших містах України, переважно губернських.

На західноукраїнських землях у пошуках сучасного стилю архітектури вдавалися до модернізації стилів минулих епох, захоплювалися ліпними та скульптурними прикрасами. Тут виділилася група талановитих митців. Як зрілий майстер архітектури зарекомендував себе **Юліян Захаревич** (1837–1898), за проектами якого споруджено ряд будівель у Львові, Чернівцях та інших містах. Це будинок Львівського політехнічного інституту, зведений у стилі італійського Відродження, будинок Галицької ошадної каси тощо.

■ Оперний театр в Одесі. Сучасний вигляд.

Модернізаційні процеси викликали зміни в архітектурі. З початком ХХ ст. поширюється новаторський український стиль, піонером і послідовним виразником якого був **Василь Кричевський** (1873–1944). Архітектори цього напрямку охоче використовували мотиви українського бароко і народного дерев'яного будівництва, традиції і модерн, основним засобом виразу якого став орнамент.

Національний стиль в українській архітектурі найбільш вдало було втілено в будинку Полтавського губернського земства (1903–1908), у якому використано форми дерев'яної народної архітектури. Автором споруди був В. Кричевський. Для оздоблення фасаду та інтер'єрів будинку широко застосовано кераміку і майоліку, виготовлену за спеціальними ескізами учнями Миргородської керамічної школи та народними майстрами Опішні.

Оформлення внутрішніх приміщень та настінні розписи, у яких використано мотиви та орнаменти українського народного мистецтва, виконали художники Сергій Васильківський, Микола Самокиш, Василь Кричевський. В українському національному стилі збудовано також школу ім. Івана Котляревського в Полтаві, художню школу в Харкові, прибутковий будинок у Катеринославі та ін. Характерною рисою цих споруд

- Інтер'єр Полтавського губернського земства (нині Краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). *Сучасний вигляд.*

була імітація в камені форм дерев'яної народної архітектури, використання елементів давньої церковної архітектури, зокрема веж. Мотиви української народної архітектури у західноукраїнському будівництві початку ХХ ст. добре помітні в спорудах архітекторів **Івана Левинського** (1851–1919), **Олександра Лушпинського** (1878–1943), **Євгена Нагірного** (1885–1951) у Львові (будинки товариства «Дністер» – 1905 р., бурси Українського педагогічного товариства – 1908 р. та ін.).

3. Скульптура. Нові риси з'явилися у скульптурному мистецтві. Видатним українським скульптором, який у малих формах художньо зображував різні типи людей та їхні заняття, був **Леонід Позен** (1849–1921). Широковідомими стали його композиції «Шинкар», «Кобзар», «Переселенці», «Скіф», «Запорожець у розвідці». Йому належить

- Пам'ятник Богдану Хмельницькому, який і сьогодні є однією з окрас Києва. *Скульптор М. Микешин.*

низка пам'ятників, установлених у Полтаві, зокрема Івану Котляревському та Миколі Гоголю.

Розвивалася й **монументальна скульптура**, але пов'язана вона була переважно з пам'ятниками царям і вищим сановникам. Однак були й винятки. У 1853 р. на схилах дніпровських круч у Києві постав **пам'ятник князю Володимиру** роботи Л. Позена. Високим мистецьким рівнем вирізнявся **пам'ятник Богдану Хмельницькому (1888)** Михайла Микешина.

Скульптурне мистецтво західноукраїнських земель перебувало під значним впливом віденської, мюнхенської та римської художніх шкіл. Помітний вплив на його розвиток справили італійський скульптор Паріс Філіппі після переїзду до Львова.

4. Зміни в міській і сільській забудові. Суперечності модернізації позначилися на житлових умовах населення. В сільській місцевості зміни відчувалися мало: двокамерні хати (хата–сіни) поступово витіснялися трикамерними (хата–сіни–комора). Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в сінях почали відгороджувати місце для кухні. Внутрішнє планування хати залишилося таким, як і сто років до того.

У селищах біля заводів зводили казарми-бараки для колективного проживання робітників. Будували їх із цегли, дерева чи саману. Робітники спали на нарах, які стояли в два-три яруси. Приміщення обігрівали печі. Для одружених тут же відгороджувалися кутки. Окремі підприємці виділяли для сімейних робітників у казармах ізольовані квартири. Робітники, які не хотіли жити в казармах, будували землянки або хати-мазанки, а біля них – сараї і погребі, поруч заводили городи і садки.

■ Шахтарське селище Юзівка. 1912 р.

Київ. Початок ХХ ст.

5. Релігійне життя. В умовах модернізації традиційна роль церкви в житті народу змінюється. Зокрема, поширюються секуляризаційні тенденції – тобто прагнення до звільнення від релігійних обмежень, повернення до реального світу з його проблемами. У суспільстві стають популярними гасла релігійної терпимості, свободи віровизнання, відокремлення церкви від держави, школи від церкви тощо. Одним з проявів цього було поширення в суспільстві атеїстичних поглядів.

Разом з тим секуляризація підштовхувала духовенство до реформування церкви, пристосування її до швидкозмінних запитів мирян.

Історично склалося так, що в Україні протягом століть не було єдиної церкви. Християнські церкви – православна, греко-католицька і римо-католицька – перша переважно на Сході, дві інші на Заході України – намагалися як задовольняти релігійні запити українців, так і виражати їхні духовні інтереси в цілому.

Потрапивши в XVII ст. під владу московських патріархів, а згодом російських чиновників, православна церква в Україні почала відриватися від вікових традицій українського народу і стала на службу імперській політиці. Єпископами, священиками, учителями духовних семінарій та в духовних бурсах-школах часто були росіяни, які навчали в душі великоросійського патріотизму. Усього наприкінці XIX ст. серед духовенства українських губерній українців було 50 %.

Від 1799 р. на Київському митрополичому престолі жодного разу не було українця, а з 1812 р. вже не висвячували українців на єпископів. Російська православна церква стала засобом зросійщення й денаціоналізації віруючих. Імперський уряд заборонив уживати українську мову навіть у проповідях. На початку ХХ ст. було дозволено відправлення церковного богослужіння мовою багатьох народів Росії, але не українською. Духовенство зобов'язувалося стежити за політичними рухами, у тому числі й українськими, та інформувати про них поліцію.

Уряд заборонив будувати церкви в українському стилі, малювати ікони, переслідував українські звичаї.

Крім двох головних християнських церков, в Україні існували релігійні громади інших конфесій (католицизм, іудаїзм, мусульманство, протестантизм та ін.), які мали своїх прихильників переважно серед представників національних спільнот.

У підросійській Україні, незважаючи на всі зусилля уряду і церковних властей, серед православного духовенства було чимало людей, які намагалися надати церкві українського національного характеру. Як і у світських навчальних закладах, у Київській духовній академії та духовних семінаріях існували опозиційні гуртки, у тому числі й українофільського характеру (Громади). Під їхнім впливом перебувала частина духовної молоді. З початком революції в різних місцях України – на Волині, Катеринославщині, Київщині, Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині – духовенство та парафіяни виступили за

■ Полтавські семінаристи. 1902 р.

українізацію проповіді та богослужіння, за визнання одного з найприродніших людських прав – звертатися до Бога рідною мовою. 1903 р. у Відні українською мовою опубліковано Біблію у перекладі П. Куліша, І. Нечуй-Левицького та І. Пулюя. Частина накладу була завезена в Наддніпрянську Україну. В умовах революції 1905–1907 рр., коли контроль церковних верхів ослаб, українізацію проповіді подекуди вдавалося зробити самовільно. Досить широко проповідь рідною мовою стала практикуватися й на Поділлі. На Катеринославщині в 1909 р. навіть було видруковано збірник проповідей українською мовою. У 1906–1911 рр. з'явилася можливість видати в Москві українською мовою Біблію, над перекладом якої працював П. Морачевський.

З різних губерній надходили повідомлення про бажання духовенства і віруючих запровадити викладання українською мовою в церковно-парафіяльних школах та духовних семінаріях. Синод мусив реагувати на подібні постанови. У 1907 р., як виняток, було дозволено викладання української мови в церковнопарафіяльних школах на Поділлі, а в 1908 р. санкціоновано введення в Подільській семінарії тих предметів (щоправда, необов'язкових), про які клопотався єпархіальний з'їзд.

Але поодинокі локальні перемоги суті справи не міняли. Це зрозуміли деякі національно зорієнтовані священники й миряни. «Нам, українцям, потрібна українська православна церква, як білорусам білоруська», – писав у 1911 р. у листі до української газети «Рада» один зі священників.

Іншу роль у житті українців відігравала греко-католицька церква. Цій церкві належало видатне місце в національному відродженні на західноукраїнських землях. Вона охоплювала найширші маси населення, її священники будили національну свідомість у найглухіших селах. Часто священник був єдиною високоосвіченою людиною на селі, до якої всі зверталися за порадою. Один із діячів цієї церкви на установчих зборах львівської «Просвіти» говорив: «Дивні речі чинить Провидіння... Та Унія, що її сприяв польський уряд в XVI ст., перевернулася в XIX ст. в найбільшу захисницю української національної

■ Греко-католицький Кафедральний собор в Ужгороді. Початок XX ст.

справи, давши низку патріотів священиків-католиків, що врятували Галичину від полонізації».

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

В умовах модернізації українського суспільства і наростання національно-визвольного руху спостерігалася значна активізація всіх форм духовного й культурного життя українського народу. Не обійшло це піднесення й образотворче мистецтво. Розквіт переживав український живопис, у якому було помітним повернення до українських традицій.

У літературі й мистецтві поступово утверджувалися принципи модернізму, які відповідали настроям новітньої доби, сприяли формуванню української свідомості, ідеї культурної, літературної, географічної, мовної та політичної єдності східної і західної частин України.

Розвиток міст сприяв архітектурній творчості. З'явилися видатні майстри-архітектори, чії творіння, особливо в містобудуванні, не загубилися у вирі бурхливих подій XIX ст. і привертають до себе увагу до сьогодні. Це саме стосується й скульптури, особливо монументальної.

Під впливом модернізації історичні зміни відбувалися і в релігійному житті населення України.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. *Картини яких українських художників, про яких йшлося в тексті параграфа, ви бачили?*
2. *Охарактеризуйте розвиток архітектури в Україні в другій половині XIX ст.*
3. *Що нового з'явилося в українській архітектурі на початку XX ст.?*
4. *Як розвивалося скульптурне мистецтво в Україні?*
5. *Які зміни відбувалися під впливом модернізації в релігійному житті?*
6. *Яке значення мали переклади на українську мову Біблії і Євангелія?*

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Зі спогадів видатного українського художника Миколи Мурашка про київську школу малярства

На кінець 1879 р. у нас таких, що записалося, було понад сто. Ми цілком примирилися із своєю метушливою скромною діяльністю. Більша частина в нас були бідняки, вчилися безплатно. Це були діти ремісників, для яких малювання було істотною необхідністю. І це нас морально задовольняло. Через те, що всієї маси учнів ми прийняли

не могли, то доводилось тримати школу відкритою цілий день, з 10 год ранку і до 7 год вечора, тільки з двогодинною перервою. Приходили, як кому зручно і можливо, і одні змінювалися іншими. Для ремісників, які не могли потрапити до нас в будні, ми встановили безплатні недільні уроки від 12 до 3 год після полудня, які з того часу тривали протягом усього часу існування школи. Крім ремісників, прибігали до нас всякі малюки, учні, користуючись свободою свята.

Джерело: Киевская рисовальная школа 1875–1901 гг. // Воспоминания старого учителя. – К., 1907. – С. 65–66.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що, на вашу думку, спричинило такий великий потяг до млярства широких мас українців?
2. Назвіть українських художників – сучасників М. Мурашка.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1853 – у Києві було споруджено пам'ятник князю Володимиру роботи Л. Позена.
- 1888 – створення в Києві пам'ятника Б. Хмельницькому роботи М. Микешина.
- 1903 – у Відні українською мовою опубліковано Біблію у перекладі П. Куліша, І. Нечуй-Левицького та І. Пулюя.

§49

ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'І. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ.

ЗГАДАЙТЕ 1. Яке суспільство називають традиційним (домодерним)? 2. Які риси повсякденного життя в Україні характерні для періоду кінця XVIII – першої половини XIX ст.? 3. Як на сімейний побут і повсякденне життя впливає рівень економічного розвитку суспільства?

Матеріали про повсякденне життя української сім'ї

1. Як створювалася сім'я. Найголовнішою функцією сім'ї є відтворення людського роду та виховання дітей. Разом з тим сімейне життя – шлюб – поєднує матеріальне й духовне, громадське та особисте. В Україні традиційно був поширений **моногамний шлюб**. **Моногамія** (від грецьких слів *monos* – один і *gamos* – шлюб) – це форма шлюбу, при якій чоловік одружується лише з однією жінкою, а жінка – лише з одним чоловіком.

Українці підготовку до шлюбу ніколи не сприймали лише як особисту справу тих, хто укладав шлюб, або їхніх батьків та родичів; це було й справою громадськості. Вплив останньої на

■ М. Пимоненко. Свати. 1882 р.

практику добору шлюбних пар та утворення сім'ї здійснювався через мережу добре організованих інституцій: сільську громаду, молодіжні об'єднання (парубоцькі та дівочі громади).

Укладанню шлюбу завжди надавалося великого значення. За звичаєвим правом (неписаними законами, які регулювали життя в громаді та сім'ї) в Україні людину вважали за самостійну тільки після одруження: неодружений чоловік, хоч якого б віку він був, вважався парубком. Одружена людина завжди мала більший авторитет у громаді, ніж неодружена. Громада ставилася несхвально до людей, які вчасно не створили сім'ю.

У ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні парубки найчастіше одружувалися після служби у війську. Дівчата виходили заміж переважно в 16–18 років. Народ схвалював ранні шлюби. Про це свідчать прислів'я: «Хто рано встає і рано жениться – ніколи не розкається», «Рано встане – діло зробить, рано жениться – дітей до розуму доведе». Вікова різниця між нареченими, за народними уявленнями, мала бути невеликою. Шлюби між молодю і літнім не схвалювалися.

Наречених, як правило, вибирали зі свого села, а інколи – із сусідніх. До шлюбу хлопця з дівчиною з іншого села ставилися з пересторогою. Репутація родини наречених мала дуже велике значення при їх виборі.

■ М. Пимоненко. Весілля в Київській губернії. 1891 р.

Важливу роль у виборі наречених відігравали батько й мати. Народ уважав, що без батьківського благословення неможливо створити щасливу сім'ю. Щоправда, останнє слово згода під час сватання та вінчання в церкві завжди було за молодими. Дівчину чи хлопця зазвичай не примушували до одруження. В українських родинах в усі історичні періоди здебільшого намагалися поважати бажання чи дії всіх членів, незалежно від віку і статі.

2. Національна ендогамія. Серед українців у XIX – на початку XX ст. був також поширений принцип національної ендогамії: українці одружувалися з українцями і дуже рідко – з росіянами, поляками, євреями чи представниками інших національних меншин. Єврей, щоб одружитися з українкою, мусив прийняти християнство – вихреститися. Якщо поляк брав шлюб з українкою, то це відбувалося в церкві, а не в костюлі.

Слід зазначити, що ставлення до міжнаціональних шлюбів у тогочасному українському суспільстві було неоднозначним. Такі шлюби практикувалися більше серед вищих станів, що було пов'язане передусім із прагненням одержати всі ті привілеї, якими користувалася шляхта польських земель, навіть шляхом одруження. У народі насторожено ставилися до міжнаціональних шлюбів, що було одним із засобів збереження національних традицій, проявом вірності вірі батьків, природного почуття етнічного самозбереження.

3. Демократизм сімейних стосунків. На відміну від російської сім'ї, де протягом віків жінка зазнавала постійних принижень від деспотизму чоловіка, в українців були досить демократичні родинні стосунки. Жінка (дружина, донька) нарівні з усіма мала право на особисте майно, яке вона могла придбати за власні гроші. Дочка також мала виключне право на материзну – землю, яку отримала в придане її мати. Це забезпечувало жінці певну незалежність і вигідно відрізняло її від жінок інших етнічних груп, що населяли Україну.

Незалежність жінки зростала в простих сім'ях, оскільки в них було лише два дорослих виробники. Чоловік з нею радився, доручав їй провадити господарство у його відсутність, коли в часи воєнного лихоліття чи з метою заробітчанства залишав рідну хату на довгі місяці чи навіть роки. Жінка нерідко повинна була брати на себе відповідальність голови сім'ї й змушена була виконувати всю роботу сама. Важлива роль жінки відображена в приказці: «Чоловік за один кут хату тримає, а жінка – за три». Традиція рівноправного становища жінки протягом віків була важливою запорукою міцності української сім'ї. Діалог Одарки і Карася з опери «Запорожець за Дунаєм» ілюструє цей момент дуже вдало: їхню «сварку» пронизує почуття рівності, добрий гумор і взаємна любов.

4. Сім'я – осередок духовності й родинного виховання.

У сім'ї дітям передавали родинний досвід, культурну спадщину, формували ціннісні орієнтації в житті. Надавалося великого значення трудовому вихованню дітей. У його основу було покладено особистий приклад дорослих. Власне факт народження дитини сприймався у сім'ї як поява ще одного помічника або помічниці. Саме цим пояснюються звичаї відрізання пуповини в новонароджених хлопчиків на сокирі,

1. Т. Шевченко. Селянська родина. 1843 р. 2. У сільській хаті. Івано-Франківська область. 1894 р.

щоб у майбутньому був добрим господарем, у дівчаток – «на гребені» (який використовувався для прядіння), щоб була доброю прялею.

До 6–7 років дівчата і хлопці були під опікою матері та виконували приблизно однакову роботу – пасли овець, свиней, гусей. У цей самий час їх починали залучати до різних занять: хлопці допомагали батькові коло худоби, а дівчата – матері коло печі, мити посуд, замітати хату. Трохи старші діти вже виконували чітко розмежовані функції у домашньому господарстві.

Важливу увагу приділяли розумовому вихованню, що відобразилося в приказках: «Без розуму ні сокирою рубати, ні личака в'язати», «Не краса красить, а розум», «Розумний всякому дає лад» та ін. Саме розумові здібності людини відігравали велике значення при виборі нареченого чи нареченої. Про це свідчать приказки: «Краще з розумним у біді, ніж з дурним у добрі», «Краще з розумним два рази загубити, як з дурним раз знайти», «З розумним розуму наберешся, а з дурним і останній загубиш» та ін.

В українських родинах дітей передусім учили любові. Митрополит Андрей Шептицький звертався до батьків: «Пам'ятайте й те, що Ваша хата є першою й найважливішою школою, в якій діти Ваші мають навчитися любити Бога і людей».

Проявом любові та добра була пошана до батька й матері та старших. Дитину змалку вчили «віддавати чолом» (цілувати в руку) родичам і знайомим. Виявом пошанівку до старших було звертання на «Ви» як до незнайомих, так і до батька й матері. Християнська мораль учила дитину бути чесною, вважаючи крадіжки й брехню гріхом, який рано чи пізно доведеться спокутувати.

У сім'ї формували національну свідомість і сприяли передачі національно-культурних цінностей. Величезного значення у процесі виховання набувало святкування всією сім'єю християнських свят – Святого Вечора, Різдва Христового, Надвечір'я Богоявлення, Воскресіння Христового тощо. Основним завданням української сім'ї було не тільки зберігати й розвивати національну традиційно-побутову і церковну культуру, а й рідну мову. Фактично українська родина була єдиним середовищем, яке сприяло збереженню і передаванню наступним поколінням українських національних традицій і мови.

Найважливіші етапи життя людини й окремі стадії розвитку сім'ї завжди супроводжувалися різноманітними обрядами і звичаями. До традиційної сімейної обрядовості належать обряди, пов'язані з біологічним циклом існування людини – народженням (пологові звичаї та хрестини), одруженням (шлюб і весілля), смертю (похорон і поминки).

5. Старість. В українських родинах батько й мати на старість дуже рідко коли були самотніми. Згідно зі звичаєвим правом, з ними залишався жити один із синів: на Лівобережній Україні – переважно молодший, а на Правобережній – старший. На практиці дуже часто батьки залишали біля себе того, з ким, на їхню думку, буде краще доживати віку. Дочки з батьками залишалися лише в тому випадку, коли не було синів. У такій ситуації донька приводила до батьківської хати приймака. Залишатися в батьківському домі й доглядати батьків уважалося дуже почесним обов’язком. Це було вигідно і з матеріального боку: за звичаєвим правом українців, батьківська оселя і більша частина землі – так звана дідизна – залишалися тому, хто опікувався мамою і татом. Це правило поширювалося і на доньок, що також свідчить про рівноправне становище жінки в українській сім’ї.

6. Опіка над здоров’ям і медичні служби. Процеси модернізації супроводжувалися розширенням доступу населення до медичного обслуговування, яке раніше було привілеєю вищих верств суспільства. На Наддніпрянщині визначну роль відіграла мережа земських лікувальних установ, які виникли після ліквідації кріпацтва і введення земського самоврядування. У 1910 р. працювало біля 1 тис. земських лікарів і 3100 фельдшерів і акушерок. Вони надавали медичну допомогу сільським жителям і проводили санітарно-просвітницьку роботу.

Невеликі медичні заклади працювали при заводах і фабриках, у деяких поміщицьких економіях. Так, наприклад, відомий підприємець Микола Терещенко утримував за свої кошти «Чорноробну лікарню» для робітників (нині це Національна дитяча спеціалізована клінічна лікарня «Охматдит»), Андрій Шептицький у Львові у 1903 р. відкрив «Народну лічницю». До такої благородної справи долучалися десятки меценатів.

І хоча більшості населення тодішньої України кваліфікована медична допомога була все ще недоступна, позитивні зрушення, які відбулися у цій сфері в другій половині XIX – на початку XX ст., давалися взнаки: смертність населення зменшилася, а його кількість швидко збільшувалася.

З урахуванням поданого вище тексту та матеріалів попередніх параграфів підготуйте доповідь і обговоріть її. Пропонуємо орієнтовний план:

- Які функції виконують сім’я та шлюб?
- Як відбувалася підготовка українців до шлюбу? Чим статус одруженого відрізнявся від неодруженого?

- Де зазвичай парубки-українці обирали дружину, а дівчата-українки – чоловіка?
- Що таке національна ендогамія і як цього принципу дотримувалися в Україні?
- Наскільки демократичними були в українців сімейні стосунки? Яке місце в сім'ї займала дружина-мати?
- Що вам відомо про сімейні стосунки у представників інших народів, які проживали в Україні?
- Чому саме сім'я була головним осередком національно-го виховання українців?
- Як забезпечувалася старість в українських сім'ях?
- Охарактеризуйте сімейний побут українців.
- Що говориться в українській народній творчості про родинні стосунки?
- Які факти свідчать про поліпшення медичного обслуговування населення і як це було пов'язано з процесом модернізації України?

§50

НАШ КРАЙ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Підготуйте доповідь відповідно до запропонованого плану.

- Які зміни, що відбулися в краї у ХІХ ст., ви вважаєте найважливішими?
- Визначте внесок своїх земляків у розгортання модернізації в Україні в 1900–1913 рр.
- Назвіть особливості економічного розвитку в краї на початку ХХ ст. Чи позначилася на ситуації у вашому регіоні економічна криза 1900–1903 рр.?
- На початку ХХ ст. формуються українські та загальноросійські партії. Знайдіть матеріали про їхню діяльність у вашому краї. Чи були серед активних діячів цих партій ваші земляки?
- Підготуйте розповідь про основні події революції 1905–1907 рр. у вашому краї. З'ясуйте, якими були наслідки революції 1905–1907 рр.
- Що ви знаєте про життя краю в післяреволюційний період? Якщо територія краю підпала під дію столипінської аграрної реформи, то як вона здійснювалася, які мала прояви, відмінні від інших регіонів, і чим завершилася?
- Складіть хронологічну таблицю «Наш край в 1900–1913 рр.».

Дата	Події в краї	Джерело, з якого дізналися про ці події

Бурхливі події початку ХХ ст. суттєво змінили життя значної частини українців. Чи відомо вам про те, як позначалися ці події на житті ваших предків?

На початку ХХ ст. відбувалися помітні зрушення у способі життя, пов'язані з використанням у побуті технічних досягнень і винаходів. Це особливо стосувалося міських жителів. Знайдіть дані з історії вашого міста, які засвідчують ці зрушення. Складіть розповідь про архітектурні будівлі (використовуйте інформацію за посиланням <http://wikilovesmonuments.org.ua/lists/>), що з'явилися тоді у вашому населеному пункті, про знаряддя праці, житло, одяг і господарські споруди, які використовувалися на початку ХХ ст.

Спробуйте узагальнити все відоме вам про найважливіші події та зміни в житті вашої області, району, міста, села протягом ХІХ – початку ХХ ст. У цьому вам допоможуть і експозиції краєзнавчого музею.

§51

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ

1. Модернізація і розвиток освіти. Модернізаційні процеси, які відбувалися в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., справили значний вплив на розвиток усіх сфер культури, зокрема на стан народної освіти. Перш за все, відбулося помітне розширення шкільної мережі, хоча цей процес не встигав за потребами часу й охоплював не всі соціальні й національні групи населення України. Лише 13 % українського населення Наддніпрянщини станом на 1897 р. уміли читати й писати. Ні російські, ні австрійські можновладці належним чином не піклувалися про розвиток освіти на українських землях, віддаючи перевагу ліквідації неписьменності на корінних імперських територіях. Початкових і середніх шкіл в Україні не вистачало навіть для тих дітей, батьки яких мали для їх навчання матеріальні можливості. У Наддніпрянщині не могли навчатися понад дві третини дітей. До того ж Валувський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. поставили заслін на шляху використання у навчанні української мови як у загальноосвітніх школах, так і у вищих навчальних закладах. Після революції 1905–1907 рр. ситуація стала змінюватися. З'явилася легальна українська преса, національно-культурні товариства, зокрема «Просвіти», які поширювали свій вплив на всі губернії Наддніпрянщини. Але після її поразки почалася реакція, яка негативно відбилася на культурно-освітній сфері.

Модернізація суспільства сприяла розвитку наук – як природничих, так і гуманітарних. Деякі з учених-природознавців, які працювали в Україні (Володимир Вернадський, Данило Заболотний, Іван Пулюй, Ілля Мечников та ін.), вийшли на

передні рубежі світової науки. Вчені-гуманітарії, зокрема історики, етнографи, мовознавці, вивчали минуле і сучасне народу, його історичні корені, на численних фактах підтверджували його самостійний історичний розвиток і вказували на перспективу національно-державного відродження.

У Західній Україні, яка входила до складу конституційної Австро-Угорської монархії, ситуація була краща. Тут працювали українські школи, цілком легально видавалися українські газети і часописи. У Львівському університеті діяла кафедра української історії і літератури, а в Чернівецькому університеті – кафедра української мови й літератури.

2. Ще не вмерла Україна... У 1862 р. відомий український поет і етнограф **Павло Чубинський** (1839–1884) написав вірш «Ще не вмерла України...». Він починається словами, які сьогодні відомі всім громадянам нашої країни:

*Ще не вмерла України
Ні слава, ні воля,
Ще нам, браття молодії,
Усміхнеться доля.*

Вірш швидко поширився серед української інтелігенції. Невдовзі він став пісню. Музику до нього написав західно-український композитор і диригент **Михайло Вербицький** (1815–1870). Ця пісня незабаром стала виконуватися як український національний гімн. Вона надавала українцям почуття оптимізму і надихала їх на боротьбу за світле майбутнє. У незалежній Україні пісня «Ще не вмерла України...» (з деякими переробками в тексті) з 2001 р. стала Державним гімном.

3. Модернізм у літературно-мистецькому житті. В умовах політичної залежності й денационалізації українського народу культура залишалася одним з основних бастионів у боротьбі за його самозбереження. У тій мірі, у якій українці ще не втратили своєї мови і культури, залишалася надія на відродження.

Друга половина XIX – початок XX ст. позначені видатними досягненнями української культури, які сприяли утвердженню національної самосвідомості українського народу. Українська культура піднімається на рівень світової культури.

Початок XX ст. ознаменувався продовженням прогресу українського мистецтва, який був започаткований ще геніальним Т. Шевченком. Українські митці долали численні перепони, які на їх шляху зводили ті, хто заперечував сам факт існування українського народу, а отже, і його культури. На

межі XIX–XX ст. розгорнулася боротьба ідейних та художньо-естетичних течій у літературі й мистецтві. Вона охопила всі види мистецтва – літературу, музику, театр, живопис, скульптуру, архітектуру. Поряд з реалізмом утверджується модернізм, який вів пошук нових засобів мистецького відображення світу. Митці-модерністи виступають проти обмеження проблематики побутовим описом, зокрема улюбленою для літератури XIX ст. сільською проблематикою. Вони шукали нових тем і шляхів у мистецтві, засвоюючи нові ідеї та форми, зокрема сучасного їм світового мистецтва. Модерністи зосереджувалися на внутрішніх переживаннях, психології своїх героїв, відходячи від описовості, деталізації зовнішніх обставин життя. Часто вони ставали об'єктом критики й осуду, їх звинувачували у відірваності від життя, запитів народних мас, декадентстві. Інколи так і було. Але це були винятки. Творчість видатних письменників, новаторів слова початку XX ст. – М. Коцюбинського, Олександра Олеся, В. Стефаника та інших – пронизана любов'ю до рідного народу, співпереживанням його бідам, упевненістю у його відродженні. Заслуга модерністів полягає в тому, що вони підняли українське мистецтво на вищій щабель розвитку, який відповідав тодішньому стану світової культури. Вони відірвали його від описання побуту й шаблонного патріотизму, у якому воно перебувало десятиліттями. У свій час такий підхід задовольняв читачів, коло яких було досить вузьким. Але модерна епоха розширила читацьку аудиторію, яка вимагала глибшого розуміння добра і зла, виходу на рівень загальнолюдських цінностей – проблем і переживань, які були близькі та зрозумілі кожній людині, незалежно від її соціального і національного походження.

На початку XX ст. українська культура, залишаючися глибоко національною, піднялася на загальноєвропейський рівень, стала культурою народу, який бореться за своє національне визволення в складних умовах поділу українських земель між різними державами.

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Запитання на вибір однієї правильної відповіді

1. Софія Русова ввійшла в історію як

- А Відома революціонерка
- Б Українська поетка
- В Видатна дослідниця у сфері математики
- Г Творець концепції української національної освіти
- Ґ Видатна співачка

2. Укажіть міста Наддніпрянщини, де були університети

А Київ	Г Харків
Б Житомир	Ґ Одеса
В Катеринослав	Д Лубни

3. Перший учений-лауреат Нобелівської премії, родом з України

А Олександр Ляпунов	Г Володимир Вернадський
Б Іван Пулюй	Ґ Данило Заболотний
В Ілля Мечников	

4. Укажіть автора вірша «Ще не вмерла Україна», який став гімном України.

А Тарас Шевченко	Г Павло Чубинський
Б Леся Українка	Ґ Олександр Олесь
В Михайло Коцюбинський	

Дайте відповідь на запитання

1. Які зміни відбулися в освіті у другій половині XIX – початку XX ст.? Як ці зміни пов'язані з модернізацією суспільства?

2. Охарактеризуйте спільне і відмінне в розвитку освіти в Наддніпрянській та Західній Україні.

3. Як розвиток українського мистецтва пов'язаний з європейськими тенденціями?

4. Яке значення мала творчість М. Лисенка для формування української нації?

5. Яке значення для національно-визвольної боротьби українського народу мала діяльність М. Грушевського як історика?

6. Яким чином розвиток культури в другій половині XIX – на початку XX ст. впливав на формування модерної української нації?

7. Який вплив справила епоха модернізації на розвиток українського мистецтва початку XX ст.?

8. Чи пов'язані модернізаційні процеси в економіці й суспільному житті України з появою модерністського напрямку в мистецтві?

9. Який вплив справили на розвиток національно-визвольного руху на Західній Україні представники культури Наддніпрянської України, а діячі західноукраїнської культури – на процес національного відродження на Наддніпрянщині?

10. Назвіть досягнення європейського і світового рівня представників науки, літератури і мистецтва України. Хто з них сьогодні найбільш знаний за межами України?

11. Як у творчості українських письменників, композиторів і художників цього періоду відбилася ідея єдності, соборності України?

§52

ПІДСУМКИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Шановні учні та учениці! Ви закінчили вивчення важливого періоду історії України, який хронологічно охоплює час від втрати Україною залишків автономії у складі Російської імперії наприкінці ХVІІІ ст. до початку в 1914 р. Першої світової війни, у результаті якої ці імперії розпалися. Головний зміст цього періоду – модернізація і національне відродження України.

Видатний німецький філософ Готфрід Гердер (1744–1803), який передбачив національне відродження залежних народів Центральної і Східної Європи, зробив такий запис у своєму щоденнику: **«Україна стане колись новою Грецією: прекрасне небо цього народу, весела вдача, музичний хист, родюча земля та ін. колись прокинуться: так із багатьох диких народів, якими також були колись греки, постане культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а звідти на весь світ».**

У ХІХ – на початку ХХ ст. цього не сталося. Україна залишалася залежною країною, роз'єднаною між Російською і Австрійською (Австро-Угорською) імперіями. Але, пристосовуючись до вимог часу, вона переживала складний процес внутрішньої еволюції. В українському суспільстві відбувалися глибокі соціально-економічні й політичні зміни. Хоча й повільніше, ніж у західноєвропейських країнах, в обох частинах України – підросійській і підавстрійській – відбувся промисловий переворот, впроваджувалася ринкова економіка, формувалися нові соціальні верстви, розвивалася культура. Українське населення вперше стикнулося з ринковими відносинами і відчуло їх благотворний вплив. Ринок робив людей більш ініціативними, динамічними, породжував нові інтереси, пробуджував почуття людської і національної гідності, штовхав на боротьбу за краще життя. Забите, неосвічене населення поступово перетворювалося на українську націю зі всіма тими ознаками, які були характерні для інших європейських національних спільнот. І це відбувалося всупереч прагненням Російської і Австрійської імперій, які змушували українців забути своє славне минуле, витравити з їх свідомості

почуття окремішності, власного історичного шляху. Але даремно. Не випадково саме на початку 1860-х років народилися слова українського національного гімну: «Ще не вмерла України ні слава, ні воля, ще нам, браття молодії, усміхнеться доля...».

На початку ХХ ст. кількісні зміни нарешті привели до якісних: український народ створив політичні партії і розгорнув боротьбу за відродження своєї держави. Без цієї боротьби, без напруженого пошуку власного, українського, шляху в історії не було б сучасної Української держави.

Підіємо короткі підсумки історії про те, як в умовах модернізації і національного відродження в Україні прокладався нелегкий шлях до свободи.

1. На шляху до створення власної державності. Модернізація, яка наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. охопила Західну Європу і поширилася на Україну, тут відзначалася низкою особливостей. *По-перше*, Російська та Австро-Угорська імперії, до складу яких входили українські землі, використовували їх як джерело своїх прибутків, ринок збуту товарів та постачальника сировини. Центральні уряди не зважали на місцеві особливості й потреби населення. В Україні, як і раніше, розвивалися, головним чином, видобувні галузі (вугільна, гірничорудна, нафтова) та первинна переробка сировини (виплавка чавуну і сталі). Машини й механізми вироблялися, в основному, за межами України, а потім з великим зиском збувалися на її території.

Яскравим показником нерівноправного становища України в Російській імперії є дані про податки, які збирала імперія на її території. Ця сума на початку ХХ ст. на 50 % перевищувала суму витрат (видатків) на українські губернії. Таким чином, половина загальної суми податків з України йшла на користь інших частин держави та утримання її імперського бюрократичного апарату. «Українська пшениця, сало, горілка, згодом цукор, залізо й вугілля стали такою ж опорою Російської імперії, як хутрянний “ясак” самоїдів та остяків», – зазначав М. Грушевський.

Подібне можна сказати й про Західну Україну. У Галичині крайовий податок був утричі більший, ніж у Нижній Австрії, а асигнування на культуру й охорону здоров'я – у три-чотири рази менші.

По-друге, нерівноправний характер економічних відносин між імперськими центрами й Україною спотворював соціальну структуру українського суспільства. Українці штучно затримувалися в становищі «селянської нації». У тих групах, що визначали технічний і науковий прогрес (підприємці, ро-

бітники, інтелігенція), українців було мало. І в Наддніпрянщині, і в Західній Україні вони перебували, головним чином, на нижніх щаблях соціальної драбини.

Це становище викликало загострення національних суперечностей. Не маючи своєї держави, українці не могли сподіватися на гармонійний культурний розвиток. Рівень освіти в Україні був значно нижчий, ніж у центральних районах обох імперій. У Наддніпрянській Україні українці не мали власної народної школи взагалі.

Перебуваючи у складі чужих держав, населенню України годі було сподіватися на встановлення справедливості в економічному житті, соціальних відносинах і культурі. Необхідно було будувати власну державу.

Чи готове було українське суспільство до створення власної держави?

«У своїй хаті своя правда, і сила, і воля!» – писав Т. Шевченко. До необхідності будувати свою державу керівники визвольного руху Західної України дійшли в 1890-х роках, а в Наддніпрянщині – на рубежі XIX–XX ст. Саме тоді український визвольний рух вступив у політичний етап розвитку. На цьому етапі процес формування модерної української нації переходить у третю, заключну, фазу. Чи довго триватиме цей процес, залежало від багатьох обставин. Але в 1900–1913 рр. він чітко виявився. Якщо наприкінці XIX – на початку XX ст. українські партії і національно-патріотичні гуртки Наддніпрянщини, працюючи в підпіллі, об'єднували десятки (інколи кілька сотень) активних членів і симпатиків, то в 1912–1913 рр. під гаслами захисту української культури виступали вже десятки тисяч представників усіх верств українського суспільства. Це яскраво продемонстрували похорони геніального українського композитора М. Лисенка, мітинги і демонстрації до 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. Вимога автономії України з вуст українських депутатів на всю імперію прозвучала з трибуни російської Державної думи. Українська ідея починає оволодівати масовою свідомістю і перетворюється на чинник безпосередньої боротьби за державність.

2. Перспектива об'єднання українських земель. Одним з трагічних наслідків бездержавного становища України, істотною перепоною на шляху його подолання була територіальна роз'єднаність. Україна входила до складу двох сусідніх імперій – Російської і Австро-Угорської. Державний кордон між цими імперіями унеможлилював нормальні зв'язки між населенням Наддніпрянської (підросійської) і Західної України (підавстрійської).

Територіальна роз'єднаність України створювала реальну загрозу існуванню українців як окремого етносу. З одного боку, виникали сприятливі умови для пришвидшеної асиміляції українців у середовищі сусідів – освіченіших і організованіших, а інколи й переважаючих чисельно. З другого боку, накопичувалися місцеві мовні та інші етнокультурні відмінності, які «віддаляли» розселені в різних адміністративних одиницях двох імперій групи українців. Історія знає такі приклади, коли на базі одного етносу формувалися декілька націй.

Щоб уникнути такої гіркої долі, національна політична еліта спрямовувала свої зусилля на те, щоб переконати українців у тому, що і Наддніпрянина, і Східна Галичина, і Північна Буковина, і Закарпаття заселені їх співвітчизниками. Це усвідомлення означало сприйняття ідеї єдності, *соборності України*.

Особливого значення від початку XIX ст. почав набувати чинник мовної єдності. Українська інтелігенція енергійно працювала над створенням єдиної літературної мови, щоб забезпечити подолання відмінностей регіональних діалектів. Західні українці брали за зразок мову, якою користувалися східноукраїнські автори. Твори наддніпрянських письменників поширювалися в Західній Україні. «Кобзар» Т. Шевченка більше друкувався в Галичині, ніж у підросійській Україні, де на розповсюдження українського слова було накладено заборону. Художні твори західноукраїнських авторів читали на Наддніпрянщині. У літературно-художніх журналах Західної України часто траплялися публікації наддніпрянських авторів. Українська інтелігенція в обох імперіях, визначившись як єдине національне ціле, почала користуватися спільною мовою, що стало важливим кроком до перетворення українців у єдину націю на практиці.

Одночасно зусиллями істориків, передусім М. Грушевського, формувалася спільний погляд на минуле українського народу, вироблялося єдине політичне бачення майбутнього українців як єдиної нації, а не лише окремих її частин.

Коли почали розгортати свою діяльність українські національні партії, то у своїх програмах вони поставили вимогу створити суверенну і соборну українську державу.

Оскільки австрійська Україна була набагато меншою, ніж російська, то протягом XIX ст. поступово утвердилась ідея об'єднання навколо Наддніпрянщини, яку називали Великою Україною. Жодна з національних партій не планувала будувати майбутню українську державу лише на частині етнічної території. Всі вони бачили Україну в єдності всіх її територій,

незалежно від того, до складу якої держави й адміністративно-територіальної одиниці Російської чи Австро-Угорської імперій вони входили.

Ця думка стала поступово проникати в маси, перетворюючись на невід’ємну складову українського погляду на майбутнє. Ідея української соборності була адекватною (*такою, що цілком відповідає ситуації*) відповіддю територіально розчленованого українства на виклик історії.

3. Міжнаціональні відносини. Україна була багатонаціональною країною. Усе населення України, незалежно від національного походження, перебувало під впливом модернізаційних змін. Зростав рівень його освіченості, національної свідомості. Як наслідок, у середовищі найбільших національних громад України – росіян, поляків, євреїв – з кінця ХІХ – початку ХХ ст. почали формуватися політичні партії, які виголошували своє бачення майбутнього. Ці плани і бачення не збігалися з програмами, які розроблялися українськими політичними партіями і які передбачали українське відродження і створення національної держави.

Без узгодження відносин між українцями та представниками інших національних громад не можна було сподіватися на безхмарне майбутнє і розв’язання головної проблеми, яка постала перед українцями на початку ХХ ст., – створення власної держави. У такому узгодженні були зацікавлені всі жителі України, як українці, так і більшість представників інших національних громад, що здавна жили на її території і своє майбутнє пов’язували з нею.

Ще з початку ХІХ ст. до участі в українському національному відродженні залучалися деякі поляки, грузини, євреї, росіяни, представники інших етнічних груп України. Їх приваблював справедливий і благородний характер вимог українців і відчуття того, що Україна – спільна Батьківщина. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. цей процес посилювався. У Наддніпрянщині на позиції українства стала частина представників польської громади – спольщених у минулому українських шляхетських родів. Найвідомішими серед них були В’ячеслав Липинський, який заклав теоретичні основи українського територіалізму (патріотизму землі), і граф Михайло Тишкевич. Вони продовжували традиції «хлопоманів» 1860-х років і приєдналися до консервативно налаштованих українських груп.

Деякі жителі України, за походженням росіяни, які пов’язали своє майбутнє з українським народом, також стали членами українських національних партій.

На підтримку українства виступили деякі видатні представники єврейської громади України, зокрема Володимир Жаботинський, який гостро критикував російських політиків за їхні виступи проти української мови і культури.

Перед війною почастишали спроби польсько-українського і українсько-єврейського порозуміння в Галичині. Переговори з поляками закінчилися угодою 1914 р., яка відкривала сприятливі перспективи гармонізації відносин між українцями і поляками.

На початку ХХ ст. в Україні почастишали прояви місцевого патріотизму, який не мав суто національного забарвлення. Почуття любові до України відчували представники різних національностей, які знайшли прихисток на її прекрасній землі. З іншого боку, їх обурював жорсткий імперський централізм, несправедлива податкова політика, коли з рідного краю безпідставно «викачувалося» більше ресурсів, ніж з інших. Вони бачили, що це призводить до згубних наслідків для всього населення України, незалежно від його національного походження. Правда, не завжди прояви місцевого патріотизму означали симпатії до українського визвольного руху. Але, виступаючи проти імперського централізму, місцеві патріоти розхитували його фундаментальні основи й об'єктивно сприяли справі українського національного визволення.

Таким чином, на початку ХХ ст. на шляху міжнаціонального порозуміння було зроблено важливі, досить успішні кроки. Це був поступ у напрямку формування української поліетнічної нації й відродження української державності.

Як усе це відбувалося, ви дізнаєтеся з історії України для 10-го класу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як впливали процеси модернізації українського суспільства на національне відродження і процес українського націотворення?
2. Який характер відносин (економічних, політичних, мовно-культурних) склався між Наддніпрянською Україною і Російською імперією, між Західною Україною і Австро-Угорською імперією?
3. Який вплив на перспективу відродження української держави мала діяльність національної інтелігенції?
4. Чи відбувся на початку ХХ ст. поступ щодо розв'язання між-національних суперечностей в Україні?
5. Наблизили чи віддалили історичні події на початку ХХ ст. в обох частинах України перспективу утворення соборної української держави?

6. Які історичні виклики стояли перед Україною на початку ХХ ст. і як Україна відреагувала на них?

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- **Остяки** – застаріла назва народності Сибіру – хантів.
- **Самоїди** (від саамського – *земля саамі*) – давня російська назва саамських племен півночі сучасної Росії.
- **Ясак** (тюрк.) – податок у Російській державі. Збирався з неросійських народів, які займалися мисливством у Поволжі і Сибіру. Збирався хутром, інколи худобою.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Зайнятість головних етнічних груп України в суспільних сферах наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (у % до підсумку)

	Українці	Росіяни	Євреї	Поляки
1. Хліборобство і добування сировини	90,0	18,0	2,5	51,0
2. Обробка продуктів (промисловість)	3,6	21,0	32,0	14,0
3. Торгівля	0,9	14,0	48,0	6,0
4. Військо, суд, поліція, адміністрація, вільні фахи і т. п.	5,5	47,0	17,5	29,0
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х частинах. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – С. 303.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чим, на ваш погляд, пояснювався нерівномірний розподіл етнічних груп за родом діяльності?
2. Як така ситуація позначалася на суспільно-політичному житті України?

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Автономія – самоврядування, право населення тієї чи іншої території самостійно вирішувати справи внутрішнього управління.

Аматор – любитель, непрофесіонал.

Аматорський театр – любительський театр.

Асиміляція (від. лат. – уподібнення, засвоєння) – процес у суспільному житті, у ході якого окремі народи, що, як правило, перебувають під сильним колоніальним тиском у багатонаціональній державі, засвоюють культуру й мову панівної нації та поступово зливаються з нею.

Геополітика (лат. гео – земля) – вплив територіального (географічного) положення держав на їх політику та на міжнародні відносини в цілому.

Демографічний бум (вибух) – швидке зростання населення.

Демократія – політичний лад, у якому встановлено і здійснюється на практиці народовладдя; закріплено в законах свободу й рівноправність громадян.

Десятина – 1,0925 гектара.

Діаспора (від грец. – розсіяння) – частина народу (етносу), що проживає поза межами країни свого походження.

Дідичі – поміщики.

Духовна влада – церковна влада.

Еліта національна (від франц. – краще, відбірне, вибране) – найбільш підготовлена і згуртована частина суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед народом (нацією), і скеровує зусилля національної спільноти на їх досягнення.

Жовнір – солдат.

Застава – передання кредиторів майна того, хто бере кредит. У випадку неповернення кредиту заставлене майно стає власністю кредитора.

Капіталізм – економічна система, заснована на приватній власності на засоби виробництва та вільнонайманій робочій силі, вільній конкуренції, якій притаманний поділ суспільства на два основних класи: буржуазію та пролетаріат.

Кафедра – структурна одиниця вищого навчального закладу.

Колонія – повністю залежна країна, яка використовується як джерело сировини, ринок збуту товарів, сфера вкладення капіталу, а також як військовий плацдарм для подальшої експансії.

Комітат – адміністративно-територіальна одиниця в Угорщині в XIX ст.

Консерватизм – учення і політика, спрямовані на збереження традицій, національної культури, морально-етичних норм, авторитету держави, приватної власності і т. д. Консерватори визнають необхідність змін, але вважають, що вони повинні здійснюватися поступово, вибірково.

Кооперація – форма об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

Космополітизм (від грец. – громадянин світу) – теорія, що закликає відмовитися від патріотичних почуттів, національної культури і традицій в ім'я «єдності роду людського». Пропаганда космополітизму (ідея створення всесвітнього уряду та ін.) послаблює боротьбу народів за національну незалежність та державний суверенітет.

Кредит (від лат. – вірити, довіряти) – продаж товарів з відстрочкою платежу або передання на певний термін грошей чи матеріальних цінностей за умови їх повернення. За користування кредитом сплачується певний відсоток від його вартості.

Криза (від грец. – переворот, перелом, перехідний стан) – це період у розвитку, для якого притаманні: 1) збитки; 2) шанс на оновлення; 3) необхідність прийняття рішучих управлінських рішень. Криза виконує кілька важливих функцій: 1) утверджуються більш ефективні форми господарювання; 2) оновлюються ідеологічні та політичні умови; 3) оновлюються політичні й господарські еліти.

Лібералізм – ідеологія та політика, спрямовані на формування суспільних відносин, у яких визначальним є забезпечення політичних та економічних прав і свобод.

Меморандум – документ, пам'ятна записка з викладом поглядів з того чи іншого питання.

Меценат – римський політичний діяч I ст. до н. е., який щедро підтримував письменників і поетів. У переносному значенні слово «меценат» – покровитель мистецтва й літератури.

Митрополит – у ряді християнських церков один з найвищих санів архієреїв. Голова великої єпархії, підлеглий патріарха.

Москвофіли – представники західноукраїнського суспільно-політичного руху другої половини XIX ст., які шукали порятунку від колонізації в орієнтації на Росію, пропагували ідею «єдиної російської народності від Карпат до Уралу».

Народовці – представники західноукраїнського національного руху, які спрямовувалися на служіння народу. Головну мету вбачали в розвитку української мови і літератури, підвищенні культурно-освітнього рівня і національної свідомості українців.

Народництво – суспільно-політичний рух 1860–1890-х років у Російській державі, що знайшов вияв і в Україні. Його учасники передбачали можливість швидкого переходу до соціалізму, спираючись на революційні можливості селянства.

Національна ідентичність – переживання та усвідомлення своєї приналежності до національної спільноти.

Нація (від. лат. natio – плем'я, народ) – історична спільність людей, сформована на основі спільності території, яку вони населяють, мови, особливостей культури і характеру, економічних зв'язків.

Націотворення – процес переходу того чи іншого етносу до усвідомлення себе єдиним цілим і своєї окремішності від інших народів. Завершується формуванням нації і, як правило, утворенням національної держави.

Нігілізм (від лат. – ніщо, нічого) – заперечення усталених суспільних норм, цінностей, авторитетів.

Парафія – нижча церковно-адміністративна організація, що об'єднує віруючих (парафіян).

Парафіяльні школи – початкові школи при церковних парафіях.

Патріархат – найбільша територіально-адміністративна одиниця у православної церкви.

Політична партія – добровільне об'єднання людей, що представляє волю певної соціальної групи, прагне оволодіти державною владою, впливати на формування та політику органів держави відповідно до своєї програми розвитку суспільства.

Поступ – прогрес; поступовці – прогресисти.

Представницькі органи – органи, у т. ч. виборні, які представляють чийсь інтереси.

Промисловий переворот – перехід від мануфактурної стадії виробництва до фабрично-заводської; мав два боки: технічний (заміна ручної праці машинною), що призвів до підвищення продуктивності праці, та соціальний (буржуазія та пролетаріат стають основними класами суспільства).

Протекціонізм (від лат. – захист) – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.

Пуд – міра ваги й маси, яка застосовувалася в Російській імперії. Пуд дорівнював приблизно 16,4 кг.

Радикалізм – 1) (від лат. – корінь) – рішуче, безкомпромисне здійснення своїх намірів, прагнення до докорінної зміни існуючого стану речей у тій чи іншій справі; 2) політична течія, прихильники якої вимагали рішучого проведення демократичних реформ силовими методами.

Раціоналізація виробництва (від лат. – розумний, розум) – удосконалення виробництва, краща, доцільніша його організація.

Реакція політична – прагнення зберегти віджилий соціально-економічний лад і політичні порядки.

Ринок – обмін товарів, який визначається пропозицією та попитом на товари в масштабі світового господарства (світовий, зовнішній ринок), країни (національний, внутрішній ринок) та її окремого району (місцевий ринок).

Різночинці – «люди різного чину і звання», вихідці з купців, міщан, духовенства, селянства, дрібного чиновництва та ін. В основному займалися розумовою працею. Серед них було багато противників самодержавства.

Самосвідомість – усвідомлена система уявлень людини про себе, на підставі якої вона ставить до себе та вибудовує свою взаємодію з іншими людьми.

Сепаратизм – прагнення до відокремлення, відособлення, до самостійних дій і виступів (наприклад, прагнення національних меншин у багатонаціональних державах до відокремлення і створення самостійних держав чи автономних областей).

Сервітут (від лат. – повинність, зобов'язання) – звичаєве чи законом установлене право користуватися (частково або спільно) чужою власністю. На правах сервітуту в Західній Україні селяни користувалися спільно з поміщиками лісами, пасовищами, луками та ін.

- Синод (Святійший Синод)** – один з найвищих державних органів Російської імперії в 1721–1917 рр. Керував справами православної церкви.
- Сіонізм** (від гори Сіон в Єрусалимі) – рух європейських євреїв за створення власної держави на історичній батьківщині в Палестині.
- Слов'янофіли (слов'янолюби)** – прихильники керівної ролі Росії у слов'янському світі.
- Соборність українських земель** – об'єднання всіх етнічних українських територій у складі єдиної національної держави.
- Соціалізм** – учення і політичний рух, що пропагують ідею побудови суспільства рівності й справедливості.
- Старорусини** – представники західноукраїнського суспільно-політичного руху другої половини ХІХ ст., які, відстоюючи окремішність від поляків, посилалися на давні історичні корені українців, що сягали часів Київської Русі й Галицько-Волинського князівства.
- Статус** – правовий лад, становище.
- Страхова компанія** – фінансова установа, що створює за рахунок своїх клієнтів спеціальний фонд для покриття збитків вкладників клієнтів від нещасних випадків.
- Суверенітет** – незалежність держав від інших держав у їх зовнішній і внутрішній політиці.
- Суспільно-політичний рух** – рух, учасники якого висувують ідеї тих чи інших змін в організації життя суспільства й спрямовують свою діяльність на досягнення цих змін.
- Товарне виробництво** – форма виробництва, за якої продукти виробляються для продажу.
- Толерантність** – ставлення з повагою до іншої точки зору, прагнення зрозуміти відмінну від власної позицію.
- Унітарна держава** – одна з форм державного устрою з єдиною системою найвищих органів влади й управління, єдиним законодавством.
- Урбанізація** (від лат. – міський) – історичний процес швидкого зростання старих і появи нових міст та підвищення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства.
- Федерація** (від лат. – союз, об'єднання) – 1) форма державного устрою, за якої територіальні одиниці – члени федерації – мають власні органи влади і поряд із цим утворюють спільні для них державні органи; 2) союз, об'єднання громадських організацій.
- Цензура** (від лат. – контроль) – контроль державної влади за змістом та розповсюдженням інформації з метою обмежити або недопустити ідей та відомостей, які визначаються цією владою шкідливими або небажаними.
- Централізм** – система управління, при якій центральні органи підпорядковують собі місцеві, не враховуючи особливостей та інтересів регіонів й областей.
- Шовінізм** (франц. – від прізвища солдата наполеонівської армії Шовена) – крайній вияв націоналізму, що пропагує національну винятковість, панування однієї нації над іншими.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/261398/>
2. Енциклопедичний довідник. Історія України. А–Я. – К.: Генеза, 2008.
3. Ніколаєва Т.М. Соціокультурна характеристика підприємців України (1861–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2011. – № 3. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2011/3/7.pdf>
4. Реєнт О. Україна в імперську добу. XIX – початок XX ст. – К.: НАН України, 2003.
5. Реєнт О.П. Українці в Державній Думі Російської імперії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2009. – Вип. 16. – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/xix/xix_2009_16/24.pdf
6. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англійської. – К.: «К.І.С.», 2004.
7. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія» 1764–2014 рр. Ювілей на крові. – Запоріжжя, 2015.
8. У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – (Серія: Історія без цензури).
9. Українське питання. Складено співробітниками журналу «Украинская Жизнь». Український переклад, упорядкування, передмови та примітки М. Тимошика. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997.
10. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – Режим доступу: http://ukrkrnyga.at.ua/load/chornij_d_m_po_livij_bik_dnipra_problemi_modernizaciji_mist_ukrajini_kin_khkh_poch_khkh_st/23-1-0-1859

Інтернет-ресурси

1. Українська історична бібліотека – <http://ukrhistory.narod.ru/>
2. Інститут європейських культур – www.iek.edu.ru
3. Інститут історії України Національної академії наук України. – <http://www.history.org.ua>
4. Ізборник. – <http://litopys.org.ua/>
5. Історична правда. – <http://www.istpravda.com.ua/>
6. Історія України. – <http://www.uahistory.cjb.net>
7. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України – inst-ukr.lviv.ua.
8. Національний університет «Києво-Могилянська академія» – <http://ukma.kiev.ua>
9. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського – <http://www.nbuv.gov.ua/>
10. Сайт Інституту історичних досліджень Львівського національного університету ім. Івана Франка. – www.franko.lviv.ua